

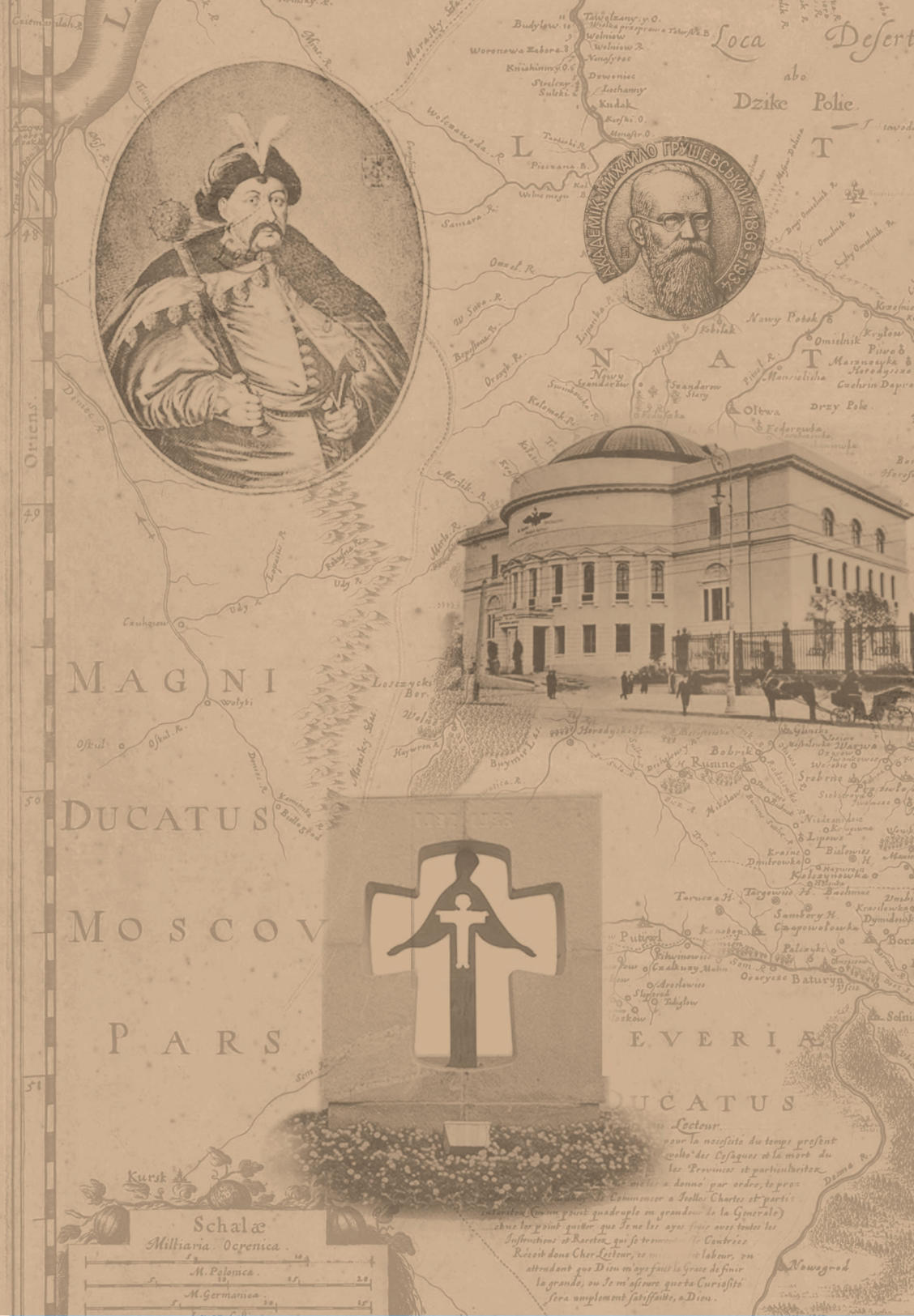
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ: ДОЛЯ І ПАМ'ЯТЬ НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Збірник наукових праць
Випуск 9

Випуск 9

УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ: ДОЛЯ І ПАМ'ЯТЬ
НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

**УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ:
ДОЛЯ І ПАМ'ЯТЬ**
НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Збірник наукових праць

Збірник заснований 2011 року

Виходить шоквартально

Випуск 9

Київ
2013

УДК 930+94](477)(082)
ББК 63.2(4Укр)я43+63.3(4Укр)я43
Н 35

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського інституту національної пам'яті
(протокол № 9 від 19 вересня 2013 року)

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 18533-7333Р від 29 грудня 2011 р.

Головний редактор

Солдатенко В. Ф., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Заступники головного редактора:

Кривошея В. В., доктор історичних наук

Ведєнєв Д. В., доктор історичних наук

Упорядники випуску:

Пилявець Р. І., кандидат історичних наук

Бойко В. О., кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бойко О. Д., доктор політичних наук; *Буряк Л. І.*, доктор історичних наук; *Вашикевич В. М.*, доктор філософських наук; *Вояковський Д.*, доктор габілітований (Республіка Польща); *Вєрба І. В.*, доктор історичних наук; *Вишняк О. І.*, доктор соціологічних наук; *Ганжуров Ю. С.*, доктор політичних наук; *Киридон А. М.*, доктор історичних наук; *Левенець Ю. А.*, доктор політичних наук, академік НАН України; *Любовець О. М.*, доктор історичних наук; *Олійник Б. І.*, академік НАН України; *Омельченко О. В.*, кандидат історичних наук; *Онищенко О. С.*, доктор філософських наук, академік НАН України; *Рафальський О. О.*, доктор історичних наук, член-кореспондент НАПН України; *Смолій В. А.*, доктор історичних наук, академік НАН України; *Табачник Д. В.*, доктор історичних наук, академік Національної академії правових наук України, *Шемшученко Ю. С.*, доктор юридичних наук, академік НАН України

Національна та історична пам'ять. Українські остарбайтери:
Н 35 **доля і пам'ять.** Зб. наук. праць. – Випуск 9. – К.: ДП «НВЦ
«Пріоритети», 2013. – 214 с.

У збірнику публікуються матеріали Всеукраїнського круглого столу «Українські остарбайтери: доля і пам'ять», який відбувся в Українському інституті національної пам'яті 24 вересня 2013 р. У статтях висвітлюється механізми примусової праці, запроваджені нацистськими окупантами, соціально-економічні умови праці українських остарбайтерів, відображення цієї історичної трагедії у суспільній свідомості українського народу та політиці національної пам'яті в Україні. У низці матеріалів розглядаються актуальні питання функціонування історичної пам'яті про Другу світову війну та наукового забезпечення політики національної пам'яті у сучасній Україні.

УДК 930+94](477)(082)
ББК 63.2(4Укр)я43+63.3(4Укр)я43

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 93/94:159.953

Солдатенко В. Ф.

ІСТОРІЯ І ПАМ'ЯТЬ: КОРОТКІ СУБ'ЕКТИВНІ НОТАТКИ

Проаналізовано розуміння та використання понять колективної пам'яті, інформаційної пам'яті, окреслено процес формування специфічного гранднративу в українській історичній науці та його значущість в побудові цінностей загальнодержавного значення. Переглянуто уявлення про співвідношення «подієвої» і «концептуальної» історій, обгрунтовано потребу активізації вивчення варіативності історичних процесів.

Ключові слова: колективна пам'ять, інформаційна пам'ять, культурна пам'ять, подієва історія, концептуальна історія.

Винесені в заголовок слова дуже багатозобов'язуючі. Передусім вони стосуються безмежного об'єкту, навіть позначити всі мислимі контури якого неможливо. Тим більше – абсолютно нездійсненне завдання – спробувати дати більш-менш вичерпні відповіді на незчисленні питання, які вибудовуються в нескінченний ланцюг для бажаючих дати не лише об'єктивні, а й навіть усвідомлено суб'єктивні тлумачення аспектів проблеми, серед яких просто не може бути чогось неістотного, малозначущого, неважливого. Очевидно, що й хід думок передбачити доволі непросто, оскільки порядок, характер «щеплення» ланок ланцюга також з неминучістю може породжувати такі непередбачувані злами думки і звиви логіки, які наперед не можна визначити найбездоганнішою системою координат.

Тож у короткій розвідці-есе, гадаємо, виправдано обмежитись мінімальним колом міркувань, які видаються лише відправними для досягнення теми. Можна навіть сказати, що вони носять більшою мірою постановочний характер і можуть слугувати базовими моментами для подальших глибших, ґрунтовніших пошуків і досліджень.

Деякі важливі думки, висновки, пропозиції нав'язані не тільки теоретичними студіями, абстрактними моделюваннями, а й досвідом практичного безпосереднього зіткнення з розв'язанням питань у процесі роботи в Українському інституті національної пам'яті, які частково вінчалися позитивними результатами, а частково залишали почуття невдоволення, супроводжуючись небажаним, негативним ефектом.

До цього слід додати ще один застережний момент: у зростаючій кількості публікацій про історичну та національну пам'ять, що з'явилися у вітчизняній історіографії останніх років, проглядає настійна тенденція сюжетно-сутнісних ретрансляцій різних зарубіжних концепцій з широ-

ким цитуванням авторитетних у даній сфері авторів [11]. Це здебільшого насправді допомагає поглибленому з'ясуванню досліджуваних проблем на рівні найтонших нюансів, однак перетворює такі праці на настільки вузькоспецифічні, вузькодосліджені, що починає відволікати увагу від осягнення взаємозв'язків між тими складниками процесів, які виявляються ясними, зрозумілими самі по собі на цілком очевидних зрізах, без зайвих, часом штучно ускладнених підходів і, зрештою, ведуть до утрудненого сприйняття загалом простих речей. А широко вживана термінологія з якомога більшою питомою вагою символів іншомовного походження, перетворена вже на обов'язковий модний атрибут, мало що вирішує, не сприяючи популяризації наукових набутків, відверто відлякуючи читачів, які не мають спеціальної підготовки у сфері наукознавства, психології, психоаналітики, фізіології, масових комунікацій, дискурсивних практик, метафоричного моделювання, маніпулювань свідомістю, філософських течій, логіки, моралі, релігії, політичних технологій, ідеологічних війн тощо.

Відтак, зовсім не відмовляючись від спроб якомога сутнісного проникнення у проблеми, які з'ясовуються, свідомо обирається такий рівень їх аналізу, а також форма відтворення, подачі, які видаються максимально доступними, адаптованими для широкого загалу за всієї об'єктивної їх природної складності.

Знання про минуле – невичерпний ресурс колективної пам'яті

Шанобливе ставлення до минулого – один з найважливіших показників рівня цивілізованості, моральності суспільства, загальнокультурного розвитку народу, нації, країни. Цю істину, гадаємо, не варто доводити – настільки вона самоочевидна й незаперечна. Інша справа, як вона реалізується в нашому житті, як виявляється у виборі сьогоденної позиції, визначенні перспективи, обґрунтуванні орієнтацій.

Зрозуміло, що одностайності тут апіорі бути не може, оскільки «задіюється» відразу стільки найрізноманітніших чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру, «вплітається» стільки їх карколомних хитроплетінь, що віднайти якийсь один, нехай не найкращий, однак загалом задовільний, загальноприйнятний варіант-рецепт – справа недосяжна. Однак і не прагнути виробити певні, хоча б висхідні підходи (можливо, не варто поспішати гучномовно іменувати їх принципами, засадами, категоріями тощо), пускати все на самоплив не виправдано, неконструктивно, навіть – суспільно безвідповідально.

На перший погляд, мудрувати тут особливо не варто. Нашадки зобов'язані вдячно ставитися до вдяного, створеного, досягнутого

попередниками. Та відразу постає питання про те, чи всі набутки попередників заслуговують лише на позитивну оцінку, можуть бути предметом гордості, надихаючими прикладами для наслідування. Історія з неминучістю містить у собі чимало й негативу – чорних, драматичних, трагічних, травматичних сторінок, помилкових рішень, злочинних акцій. Нерідко світле й темне йшли поруч, взаємоперепліталися, взаємодоповнювалися, зумовлюючи кінцеву рівнодіючу вкрай заплутану, суперечливою, важкозбагненою.

Простих, легких рішень тут, звісно, бути не може. Це добре відомо зі спеціальних досліджень, великої кількості проблемних публікацій [3; 4; 5; 6; 8; 9; 10; 15; 16; 19; 21]. Хоча з абстрактно-теоретичними міркуваннями, логічними викладками і оцінками, притаманними їм, важко не погоджуватися, їх практичне застосування у багатьох і багатьох випадках викликає чимало питань, незгоджень, сумнівів, заперечень. Нерідко це супроводжується емоційними компонентами, вони зрештою висувалися на перший план, фігурують в якості головних, а то й всепоглинаючих, «всезаступаючих», абсолютних аргументів. Не обходиться і без підпорядкувань історичних знань/незнань політичній кон'юктурі, часом – примхливій і надто перемінливій моді. І зовсім не парадоксально тоді виглядають вельми відповідальні й високофахові публікації, об'єднані епатуючою назвою «Обережно – історія!» [14, с. 316].

Однак при виваженому, неквапливому обмірковуванні шляхів формування колективної, національної пам'яті усе ж доведеться погодитися з простою висхідною моделлю: в основі дуже складного й значною мірою суперечливого у змісті й проявах феномену лежить наукове знання, досягнення історичного досвіду, запропоноване фахівцями. Інакше кажучи – найраціональніше відштовхуватися від історіописань (писаних історій), розраховуючи що їх автори – науковці, для яких понад усе важить прагнення істини (іншим не може бути покликання вченого), керування в своїй роботі якомога більш послідовними дослідницькими принципами і орієнтирами, високою мораллю.

Як би там не було, скільки б критичних закидів не звучало на адресу істориків (часто справедливих), іншого відправного моменту (бази) для формування колективної пам'яті просто не існує. Звісно, тут же постає питання про неодмінне, складне переплетення індивідуальних пам'ятей із колективною. Адже в перших, окрім одержаних з «писаних історій» інформацій, зафіксувалися передані усно, «прищеплені» знання про досвід батьків, родичів, усієї освітньо-культурної сфери, оточуючого індивідуума суспільного середовища, суб'єктивні спостереження, оцінки, висновки (зокрема й на рівні побутового сприйняття й мислення) щодо найрізноманітніших процесів. В індивідуальній пам'яті зафіксувався результат

«естафети», яка розпочалася не одне покоління тому і різними каналами долинула до сушого суб'єкта.

Колективна історична пам'ять, звісно, всотує в себе надбання множинності індивідуальних пам'ятей, але не складає їх механічно до купи, а надзвичайно непростим способом «сплавляє», поєднує. В результаті створюється феномен, в якому відрафінуються абсолютні, незаперечні цінності, що стають загально визнаними і непорушними. Водночас, у процесі взаємодії індивідуальних позицій і підходів одні з них отримують перевагу, стають домінуючими, інші, при зіткненні суперечливих чинників, закономірно (хоча іноді й не без інерції, навіть «ар'єргардних боїв») неминуче втрачають можливість бути віднесеними до спільних надбань. Однак чималим залишається і сегмент, в якому примирити, поєднати різне бачення тих самих епізодів, фактів, документів минулого не вдається, часом це з різних причин взагалі неможливо. Природно, непрості взаємозв'язки між означеними елементами, породжуючи нескінченну кількість проміжних варіантів, при всій своїй контраверсійності, не лише не можуть бути виключеними з підсумкової уяви про колективну національну та історичну пам'ять, а й з обов'язковістю мають враховуватись як об'єктивні реалії.

У якості інтегрального висновку можна констатувати: коли мова заходить про колективну пам'ять, на увазі маються не сумарні результати складання (нанизування, нашаровування) індивідуальних пам'ятей, а швидше загальні орієнтовні параметри, в межах яких пульсують уяви про досвід, що вміщається у пригадувальні можливості індивідуумів.

Тож означене, як видається, – висхідний пункт у системі координат, якою окреслюються контури національної та історичної пам'ятей.

Другим із найважливіших таких пунктів (питань), на які має бути дана обґрунтована відповідь, – наскільки глибоко сягає (може сягати, «занурюватись») історична й національна пам'ять. Знову, на перший погляд здається, що все «лежить на поверхні»: настільки, наскільки дають можливість проникнути в глибину минулого матеріальні й писемні (це звісно головні масиви, а не вичерпний перелік джерел) пам'ятки. Побудовані на їх основі знання досвіду, його оцінка різними (більшими або меншими) частинами входять в індивідуальну, а потім – колективну національну й історичну пам'ять.

Однак і тут пропонуються й інші підходи до тлумачення непростого феномену. Так німецький історик Я. Ассман вводить концепти «культурна пам'ять» і «інформаційна пам'ять» (комунікативна пам'ять). Колективна пам'ять визначається як «колективний концепт усіх знань (суспільства), що спрямовує поведінку і досвід в інтерактивну структуру суспільства і яка передається через покоління через повторювані практики і ініціативи» [1].

Порівняно із культурною пам'яттю інформаційна є короткотерміною пам'яттю суспільства. Вона пов'язана із існуванням живих носіїв пам'яті і досвіду. Вона охоплює три або чотири покоління. Зміст цієї пам'яті може бути визначений лише через «культурні формації», тобто через організаційну і церемоніальну комунікацію про минуле. Якщо «інформаційна пам'ять» характеризується своєю близькістю до сьогодення, то культурна пам'ять – віддаленістю від нього. Остання підтримується фіксованими чинниками, що не схильні змінюватися поряд із теперішнім часом, а навпаки розуміється доленосною та символічною, і визначається текстами, пам'ятниками і вшануваннями пам'яті.

Інформаційна пам'ять, навпаки, вказує на добровільну згоду серед членів групи щодо свого минулого, свого специфічного гранднративу та його значення, яке вони надають цьому минулому. Ці поняття можуть розходитися в теорії, але на практиці зливаються воедино.

Інформаційна пам'ять не підтримується інституціями, не культивується спеціалістами і не увічніюється матеріальними символами, тому вона обмежена часовою глибиною не більше 80 років або трьома поколіннями [1].

Намагаючись вплинути на процес формування національної пам'яті ми обов'язково маємо виходити з того, що водночас існує й розвивається як образи органічного, часом карколомного поєднання знань про минуле зі штучними уявленнями і потребами суспільного поступу, так і об'єктивний розрив (іноді говорять навіть про прірву) між минулим і сучасним.

І, нарешті, третій момент (думається, що читач розуміє – мова про найголовніші висхідні параметри, а не вичерпність феномена). Колективна пам'ять (і національна й історична) в кожен конкретний момент, у кожному окремому соціумі зазнає обов'язкових соціальних та ідеологічних впливів. Вона просто неможлива поза політикою й ідеологією (кон'юнктурою).

Фахівці різних напрямів приходять до природних, логічних висновків про зв'язок і залежність історичної, національної пам'яті (актуалізації, активізації процесу пригадування і забування) від стану суспільства, його соціальних, політичних, економічних, духовних параметрів, їх співвідношення, особливостей поєднання.

Однак, чим більш науковим, реалістичним, наближеним до об'єктивного досвіду є історичне знання, матеріалізоване в історичних працях (документальних виданнях, добротних дослідженнях, підручниках), тим надійнішою є база для формування на його основі національної пам'яті. В цьому сенсі варто з самого початку категорично відмежовуватися від позицій тих авторів, які заперечують за історією право бути наукою – встановлювати, розкривати тенденції, закономірності сус-

пільного розвитку, більше того – пізнавати, розуміти, витлумачувати, оцінювати минулий досвід.

Мало яка праця нашого часу обходиться без застережень, або/й розлогих міркувань досвідчених авторів, а за ними (вже масово) й початківців, боцімто історія – це зона суцільних імпрровізацій, поле для політичних маніпуляцій, з приматом міфологем, фантомів, прагматичних умоглядних конструктів, з безліччю «своїх правд» і т. ін.

Власне чогось принципово нового в таких сентенціях немає. Над подібними малозрозумілими процесами історіюписання замислювався вже Ф. Ніцше, шукаючи відповіді на питання: «якою мірою життя взагалі потребує послуг історії?» [13, с. 167]. Хіба що з розвитком глобалізаційних процесів дехто до крайності радикалізує підходи, пропонуючи як риторичне питання «Чи виживе Кліо за глобалізаціі?». Втім, щоб не було жодних сумнівів, «про всяк випадок» дається й жорстка відповідь: «В епоху глобалізаціі історія не лише не потрібна: вона заважає, особливо історія національна» [2].

Варте подиву найбільше те, що подібні погляди сьгодні широко пропагують професійні історики (з вченими ступенями, званнями), працюючи в наукових установах (академічних, вузівських), друкуючи праці на сторінках наукових видань, у солідних видавництвах. Тобто ті, хто є офіційними функціонерами наукового цеху, свою безпосередню галузь за науку не вважають, при першій ліпшій нагоді публічно висловлюють сумніви щодо повноцінності історичного знання, в усякому разі історіюписань.

Звичайно, можна було б шукати пояснення такого парадоксу в повальному захопленні постмодерністськими теоріями, моді на ліберальні концепції, якими керуються як ті, хто в них непогано розбирається, свідомо використовує з певною метою, так і ті, хто віддаючи їм ритуальну данину, просто сліпо слідує в фарватері чужої логіки, стандартів мислення. Проте, це предмет спеціальної розмови.

В даному випадку достатньо обмежитися твердою, принципіальною заявою про те, що автор цих рядків, не поділяючи агностицичних підходів, не просто вважає історію повноцінною, однією з найрозвинутіших за тисячоліття, найбагатших на міцні традиції галузей наукового знання, а й не допускає можливості пріоритету пам'яті перед історією. Останнє означало б необмежені можливості свавільного управління «образами минулого», конструюванням стереотипів для зомбування масової свідомості. Інакше кажучи, закономірний, природний стан речей був би поставлений «з ніг на голову», а відповідна практика несла б у собі надзвичайно суспільно загрозливий негативний заряд.

Інституційний зріз формування політики національної пам'яті як об'єктивна реальність

Своєрідною рефлексією на поразки соціалізму в Європі в останнє десятиліття ХХ століття, водночас важливою складовою визначення ідеологічної парадигми перспективи суспільного розвитку стало створення інституцій, покликаних дати оцінки недавньому минулому для їх прагматичного використання в інтересах новітніх політичних процесів.

Найпоказовішим тут є приклад Польського інституту національної пам'яті – Комісії з питань розслідування злочинів проти польського народу. Маючи статус науково-дослідної установи з функціями слідства і обвинувачення, Інститут зайняв дуже поважне місце в суспільному житті країни. Завдяки піклуванню найвишого державного керівництва йому надано широкі й великі владні прерогативи, створено сприятливі умови для плідної діяльності. Колектив установи (крім центрального управління у Варшаві функціонує 11 регіональних управлінь) та 7 представництв у найбільших містах Польщі із загальною кількістю співробітників 2150 осіб виконує надзвичайно масштабні проекти щодо впорядкування й обробки на найновітнішому технологічному рівні одержаних у його розпорядження гігантських обсягом архівних фондів, забезпеченню доступу до них широкого загалу зацікавлених осіб, оприлюднення найвагоміших, найзначніших документів, їх аналізу та інтерпретації в періодичних виданнях і в книжкових варіантах, поширенню здійснюваних численних досліджень тощо. Особливу роль інститут відіграє в здійсненні практики політичних люстрацій, на що спрямовані зусилля прокурорського сегменту закладу.

На напрями, зміст і характер діяльності польських колег орієнтуються працівники таких же (у назвах є певні відмінності – наприклад, у Чехії це Інститут дослідження Тоталітарних Режимів) закладів практично усіх країн Південно-Східної Європи – Словаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, а також колишніх республік радянської Прибалтики.

Складність розвитку вітчизняних суспільних процесів зламу століть, особливості ідеологічних колізій привели до створення чогось схожого на європейські інституції в Україні лише в середині 2006 року. Власне, вирішальні чинники, які зумовили появу Українського інституту національної пам'яті (УІНП) як центрального органу виконавчої влади саме в цей час, цілком прозорі й зрозумілі.

Керівництво держави раніше просто відлякувала перспектива повторення досвіду сусідів, насамперед практика люстрацій. П'ятнадцять років існування незалежної України переконали переважну більшість політикуму у небажаних, передусім для нього ж, перспективах здійснення подібних акцій.

Однак Президент В. Ющенко і його оточення з перших днів приходу до влади прагнули довести свою безкомпромісну орієнтацію на західний зразок суспільного устрою, організації політичного життя. Тут УІНП і повинен був стати додатковим символом і аргументом, так би мовити, як для внутрішнього, так і для зовнішнього вжитку.

Усвідомлюючи, що діяти лише на власний розсуд буде неможливо, напрями роботи інституту визначалися у дещо завуальованому варіанті: турбота про історичну правду, об'єктивне відтворення в історіописанні тих сторінок, які в радянський час замовчувались, або тлумачились тенденційно, у вигідному для колишньої влади ракурсі.

Втім, громадськості водночас давалося зрозуміти, що в основу діяльності Українського інституту національної пам'яті буде покладено набутки не історичної науки, не максимально осягнуте, сумлінно засвоєне історичне знання, а маніпулятивні технології, міфотворення, умоглядні конструкти, які б впливали на суспільну свідомість відповідно до розуміння потреб поточного моменту, суб'єктивного бачення перспективи. Керівником УІНП було призначено визнаного вченого-фізика, академіка НАН України, відомого громадського і політичного діяча І. Юхновського, а його першим заступником також фізика, кандидата наук О. Іванківа.

У липні 2010 р. в УІНП працювало 43 особи, з них два доктори, 7 кандидатів історичних наук (майже всі – початківці) і один кандидат технічних наук. Таке кадрове забезпечення вже не могло бути свідченням турботи щодо рівня якості професійного потенціалу колективу, а наукові праці співробітників переконливо засвідчили готовність тиражувати публікації кон'юнктурного («потрібного») спрямування і характеру.

Щоправда, власних досліджень, які б оформлялися у видання помітного для історіографічного тла рівня, не виходило, хоча фінансові можливості, порівняно, скажімо, з академічними закладами гуманітарного профілю, були незрівнянно кращими. Певною компенсацією в такому випадку були публікації тих залучених до співпраці авторів, які, вочевидь, вважалися керівництвом УІНП відповідними їхнім уявленням про тогочасні ідеологічні потреби. В результаті заданість, тенденційність відбору поширюваної друкованої продукції під грифом інституту була безсумнівною [18].

Мабуть інакше не могло йти, коли виконуючий обов'язки Голови УІНП І. Юхновський дав програмне інтерв'ю «Урядовому кур'єру» (26 листопада 2008 р.) під вельми характерною й настільки ж претензійною назвою «Пам'ять народу формує його історію». А щоб «розбудити націю» академік закликав переінакшити історію, дати їй нове прочитання.

Не можна не помітити, що нові, точніше, у більшості перелицьовані інтерпретації були плодом зусиль все тих же вчорашніх працівників наукового цеху, котрі зрікалися попередніх поглядів.

Позиція і пояснення поведінки більшості з них виявилися достатньо прикметними. Одні публічно, у засобах масової інформації скоромовками, здебільшого принагідно заявляли, що чогось до того не знали, не розуміли, або змушені були продукувати свої праці під ідеологічним диктатом, чи в умовах зловісної цензури й таке інше, і лише за нових умов одержали можливість зайнятися справжньою творчістю, здійснювати об'єктивні дослідження. Інші воліли не згадувати про своє минуле, наполягаючи на тому, що дійсна їх наукова сутність – у новітніх публікаціях, усних виступах. Спільним же для обох груп стало войовниче ставлення до тих колег, які не поспішали «перелицьоватися». Вони перетворювалися на об'єкт brutальних атак, що в умовах антикомуністичної істерії, судячи з усього, в очах прихильників новоспечених орієнтацій виглядало ще й додатковим аргументом щодо їхньої лояльності, навіть запопадливості перед владними структурами. До очільників останніх навіть апелювали з «відкритими зверненнями», «листами», які по суті та й за формою більше нагадували пріснозвісні політичні доноси.

Особливо активно ревністю чомусь відзначалися ті, хто в попередні часи «холодної війни» знаходилися «на самому вістрі ідеологічної боротьби» – фахівці з критики буржуазних, буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії і політики КПРС, непримиренні «викривачі» нелюдських буржуазних порядків, які тепер, у новітніх публікаціях, миттєво обернулися на неперевершені зразки суспільної організації, втілення найпоспідовніших гуманістичних ідеалів.

Вочевидь, здійснені кроки, затрачені зусилля для організації Українського інституту національної пам'яті загалом мають право на позитивну оцінку, в усякому разі – як зрозуміла реакція на ідеологічні тенденції в сусідніх країнах. Водночас, спроба скопіювати зарубіжний досвід із самих початків виявилася непридатною через особливості внутрішнього політичного розвитку України, а очевидний брак науковості в діяльності установи (найнаочніше кон'юнктурність підходів до участі в суспільному житті виявилася в кампаніях, спрямованих на розкручування геноцидної концепції трагедії 1932–1933 рр., акціях по героїзації ОУН і УПА, обіцянках створення «канонічного підручника» з історії України тощо) викликав критичну реакцію авторитетних наукових установ, передусім Національної академії наук України, зокрема відділення історії, філософії і права.

То ж значною мірою логічними виглядали рішення керівництва держави (Указ Президента України В. Януковича, постанови Уряду про зміну статусу інституту): було ліквідовано УІНП як центральний орган виконавчої влади і засновано під такою ж назвою науково-дослідну установу в управлінні Кабінету Міністрів України.

Спроби впровадити наукові підходи, визначити перспективні напрями роботи інституту в новій якості відразу вивели на розуміння об'єктивної потреби існування й функціонування подібного закладу в гуманітарному сегменті суспільного життя, а також постійно детермінували корекцію в поглядах на саму сутність феномена національної пам'яті, забезпечення належного рівня науковості у формуванні політики в цій сфері.

Відправним і, водночас, стрижневим елементом у вибудові концептуальних засад, стратегії діяльності колективу стало чітке усвідомлення того, що єдиним і найнадійнішим, найвагомішим джерелом формування політики національної пам'яті може бути лише об'єктивне історичне знання, максимально можлива об'єктивна оцінка попереднього досвіду, якомога більше наближення до істини. Зрозуміло, що найуспішніше таку роль може виконувати історична наука.

Головними сферами використання історичного знання є, передусім, наступні:

- власне евристична функція («добування» нового знання);
- зміцнення національної ідентичності;
- збереження національної пам'яті і спадкоємності, традицій;
- забезпечення легітимності політичних ідеологій, рухів та інститутів;
- освітня, педагогічна функція.

Важливо наголошувати на евристичній функції історичного знання, яке єдине здатне забезпечити вірогідну реконструкцію історичних реалій і якісну експертизу соціальних процесів на основі ретроспективної інформації. Тому, зовсім не применшуючи значення інших сфер, на які ефективно впливає знання про досвід попередників, у сенсі розпочатої розмови, особливий акцент на евристичні функції видається першочерговим і самозрозумілим.

Вищевикладене дає всі підстави для цілком визначеного, переконливого висновку про органічний зв'язок між забезпеченням якомога вищого, якісного рівня досліджень, передусім у сфері історичної науки, й імплементації різними засобами найновітнішого раціонального знання в масову суспільну свідомість.

Набуття досвіду в реалізації двоєдиного за глибинною суттю завдання зумовлює, своєю чергою, з'ясування двох груп питань: що непокоїть, не задовольняє вимогам часу і від чого є наполегливий сенс відмовитися (у низці випадків якомога категорично, рішуче), і на чому слід зосередити увагу й зусилля.

Предмет особливих турбот – загрози для наукової історії й національної пам'яті

Навряд чи хто буде заперечувати: поступальний рух в історичній науці, як і в житті загалом, неможливий без подолання уявлень і стереотипів, які ще вчора видавалися вірними, об'єктивними, наближеними до істини, а вже сьогодні вимагають неодмінної корекції, уточнень а то й неминучої відмови як такі, що застаріли, стали просто непридатними для користування. Необхідно лише завжди пам'ятати, що означений процес безперервний і нескінченний. Адже на практиці зустрічається безліч випадків, коли спростовуючи положення, вислови, оцінки, які жили себе, прибічники змін і нововведень, добившись свого, зупиняються на тому і надалі абсолютизують точку зору, яка домінувала, чинять відчайдушний опір тим хто, за їх же прикладом, намагаються продовжувати поступальну ходу, підніматися вище, виступають за природне оновлення звичних формул, інтерпретацій, концепцій.

У другій половині 80-х років минулого століття, в умовах горбачовської перебудови, суспільні настрої рішуче коливнулися в бік недовіри до панівних на той час історіографічних підходів і узагальнень, продуктивних радянськими вченими. Однак за нетривалий період (до 1991 р.) виробити, належним чином обґрунтувати, закріпити нові концептуальні орієнтації було неможливо. В умовах же розпаду Союзу РСР, краху соціалізму, набуття колишніми радянськими республіками статусу незалежних держав з надзвичайною оперативністю заговорили про кризу вітчизняного суспільствознавства, гуманітаристики в цілому, сформувався суспільний запит на переоцінку минулого. Готових рецептів тут не існувало ні на методологічному рівні, ні на зрізі фактологічного забезпечення. Так вдалися до досить простого, навіть примітивного в своїй суті прийому. Оскільки тривали десятиліття надзвичайно жорсткого ідеологічного протистояння, психологічних змагань, «холодної війни» проти вагою радянській історіографії слугували концепції західних політичних наук (радянознавства, кремлінології, етнології, етнопсихології, тощо), саме вони й були «взяті на озброєння». Їх ретивими адептами стали як ті, хто був не в спроможності запропонувати власного оригінального бачення історичного минулого згідно несформованих наукових критеріїв, так і ті, хто нездатність до критичного мислення енергійно підміняли безмежно аполітичними запозиченнями чужих інтелектуальних надбань, видаючи їх за власне досягнення істини в останній інстанції.

Характерні для пострадянської гуманітаристики в цілому тенденції доповнювалися особливостями регіонально-націоналістичного забарвлення на зрізі «національних історіографій», які в регіоні оформилися в концепцію україноцентризму.

Все очевидніше ставало, що здійснені за роки незалежності України зрушення в історичній науці, формуванні на її базі політики пам'яті, попри певні позитивні ефекти, більше окреслювали відсутність конструктивності, характеризувалися безперспективністю, означали прямування у безвихідь.

Добре відомо, що найнагальніші об'єктивні суспільні потреби реалізуються за допомогою суб'єктивного чинника. В цьому сенсі зрозумілими було бажання політичного і державного керівництва змінити в 2010–2011 рр. дирекцію УІНП, зміцнити його науковий потенціал. Через низку обставин вирішення завдання набуло затяжного характеру.

З категоричних відмов заповнити вакансію, що утворилася, почав свій шлях до інституту й автор запропонованої публікації. Не без серйозних вагань він подолав поріг установи і після відповідного рішення Кабінету міністрів України. Єдиним заспокійливим аргументом тут була хіба що повна відсутність будь-яких попередніх умов чи вимог, директивних настанов. Натомість було висловлено прохання спробувати надати інституту наукового спрямування. Будь-яка творча людина не може належним чином, дуже високо не оцінити рідкісного шансу – мати справді «вільну руку» у своїй діяльності.

Адже саме внутрішнє принципове неприйняття сутності змісту, характеру функціонування УІНП в 2006–2010 рр. була головною причиною рішучого небажання пов'язувати з ним свою долю. І хоча публічно на той момент (2010 р.) не було висловлено жодного оціночного слова, не сформувався бодай якихось думок чи пропозицій щодо можливого вдосконалення чи корекції роботи поважної установи, карт-бланш видавався непоганим стартовим майданчиком для реалізації нового вектору, де б на чільне місце висувалися наукові критерії й академічний досвід. Інакше кажучи, було одержано своєрідний мандат на проведення реформи в одному з надзвичайно важливих ідеологічних підрозділів, затвердження стандартів професійної наукової етики, закріплення орієнтації на суб'єктивно вироблені й апробовані життєві цінності.

Вибудувати нову парадигму діяльності Інституту, а це, зрозуміло, завдання не одного дня, доводилося зовсім непросто.

З одного боку, сьогодні можна скористатися можливостями, пов'язаними з відмовою від жорсткої моноідеології, запровадження свободи слова і обміну думок. Розширення доступу до інформації, зокрема документально-архівної, використання конструктивних методик.

З іншого боку, реальністю стала втрата стабільних соціальних і моральних орієнтирів, виник хаос методологічних підходів, посилений панівним постмодерністським релятивізмом у зарубіжній науці, зросли настрої недовіри до самостійності гуманітарних наук, поширилися і посилилися сумніви в достовірності історичного знання.

Як не прикро говорити, але критичний погляд на сучасну історіографічну ситуацію (вона майже не змінилася за останні 2-3 роки) наводить на сумні висновки: історію на наших очах перетворили на товар, а істориків – на торговців «історичними інтерпретаціями», які навчилися вигідно продавати «образи минулого» на ринку ідей.

Не дуже конструктивними є досить поширені пропозиції розрізнити поняття «минуле» (те що було об'єктивною реалією) і «історія» (як власне наука, яка завжди мала і має «відрив» від минулого хоча б на основі того, що різні методологічні принципи і підходи, які обирають науковці, дослідники вимальовують різні «картинки», «образи минулого», які не співпадають у представників різних шкіл, відмінних політичних, релігійних, корпоративних орієнтацій, залежать від рівнів загальної культури, сумління і моралі).

Гадається, тут відбувається дещо штучне зміщення понять. Історія це саме і є те, що було, тобто минуле. А процес його пізнання – це історіописання, «написані історії», тобто спроби відтворення уявлень про процеси, явища, події факти, їх тлумачення і оцінки. Отже, мова про історичні твори, які всотовують у себе добуту й проаналізовану найрізноманітнішу інформацію – звісно, не всю без винятку суму, якою опанував дослідник, а ту, яка, на його погляд (звичайно, суб'єктивний), найбільшою мірою, найреальніше відбиває те, що було в минулому (в реальній історії). Елемент суб'єктивізму неминучий, однак він тим менший, чим послідовніше історик дотримується науковості.

Послідовно відстоюючи позицію відмежування від релятивізму (неможливості історичного пізнання в принципі, або, принаймні, відмови від його піднесення до наукового рівня), важливо ні на йоту не полишати переконання в тому, що історичні процеси є втіленням (матеріалізацією) суспільних закономірностей, розуміння, розкриття, осягнення яких цілком досягне і, власне, є безпосереднім завданням гуманітаристики, передусім, історичної науки. Інакше втрачали б будь-який сенс зусилля велетенської армії професійних істориків, яким відводилася б мало шановна, навіть принизлива роль лише імітаторів наукової діяльності.

Не в змозі розрізнити, хто щиро сповідує релятивістські схеми, а хто просто намагається не вибитися з модного фарватеру, гадається, всім без винятку можна запропонувати дати відповідь на питання: служіння науці (хай без зайвого пафосу – «чорнова» робота в науковій сфері) з абсолютною необхідністю вимагає пошук у напрямі доказовості пізнання.

Якщо на цьому шляху зустрічаються неадекватності, недосконаlostі, відхилення чи спотворення, яких припускаються попередники, або сучасники, – то це зовсім не причина для відмови історії у статусі наукової галузі, дисципліни, яка має свої доволі ясно окреслені пред-

мет, метод, функції. Вдосконалення ж у кожному з названих сегментів – потреба внутрішньої логіки розвитку галузі, як безперервної життєвої еволюції в цілому. Було б, приміром, дивним, протиприродним, якби представники математики, фізики, біології, хімії, інших галузей знань, перестали вважати предмет своїх зацікавлень і занять наукою лише на тих підставах, що якісь задачі залишаються нерозв'язаними, теореми не доведеними, гіпотези поки що не підтвердженими лабораторними дослідженнями тощо. Процес наукового пізнання нескінченний і вчені вірять у неодмінний прогрес, хоча на сьогодні далеко не всього вдається досягти.

Значна ж частина істориків, потрапляючи у полон певних філософських схем, породжуваних, як відомо, не в останню чергу за тисячоліття існування цієї загальноновизнаної, важливої науки, обставинами, «небезгрішним» прагненням пристосування до них, і собі шукає можливостей для того, щоб довести не тимчасову неспроможність, а принципову неможливість навіть претендувати на роль науки. В «союзнаки» тут залучаються, передусім, зарубіжні авторитети, а рівень науковості нерідко вбачається в еквілібристиці іноземними термінами.

Справа, звісно, не лише в складнощах сприйняття текстів, переобтяжених іноземною термінологією, до речі, не завжди доцільно «до місця» вживаною. За бажання, чи за потреби можна озброїтися тлумачним словником і «продертися» крізь штучні словесні хащі й завали. Тих хто захоплюється історією, хто хотів би розширити діапазон інформації про минуле, буквально залякують тим, що для розуміння «смишлів» проникнення до сутності історії слід оволодіти всіма аспектами минулого в «людському вимірі», які інтегрально враховують: історію ментальностей (форм стереотипів свідомості і поведінки), історичну антропологію (форми побуту і соціальних практик), історію повсякденностей (середні норми поведінки людини), «нову культурну історію» (комплекс вірувань і очікувань, символів і форм їх репрезентації, міфів і церемоній), історію приватного життя (не публічну сферу життя), гендерну історію (суспільно зумовлені форми взаємодії чоловічого й жіночого досвіду), соціальну психологію (визначення «базисної особистості», характерної для епохи) і т. ін. Всього не перерахувати, і звичайно пізнати все вищезгадане, а ще з'єднати разом – практично неможливо. Звідси – нащадки ніколи не зможуть достеменно знати про життя, досвід своїх попередників. Значить створюватимуть домисли, міфи, а то вже, звісно, не наука. Тим більше не можна видавати за науку свідоме маніпулювання сегментом насправді відомого й незаперечного, до чого вдавалися професіонали – історики, політики попередніх епох, і продовжують охоче практикувати і понині. Відповідний і прогностичний висновок – так буде завжди. Розуміючи

увесь цинізм висловлюваного надалі риторичного питання, гадається, є усе ж сенс дослухатися і до присутнього в ньому «раціонального зерна»: чи варто взагалі кому б то не було (еліті, лідерам держави, інтелігенції, широкому загалу громадам, особливо підростаючому поколінню, на яке спрямовані зусилля освітньо-виховної сфери тощо) дослуховуватися до історії, її уроків, висновків, якщо, звичайно, це той продукт (конструкт), який пропонується прихильниками постмодерністичного релятивізму.

Гадається, на загал потрібна інша історія – простіша, ясніша, й розумніша у підходах до відтворення і суспільно очевидніша. Скажімо, якщо спробувати уявити, чого (яких елементів) ми не задіємо в процес сприйняття того життя, в якому ми існуємо (за прикладом підходів, пропонованих вище для пізнання й розуміння минулого – його смислів і сутностей), то, здається, ми нині суцільні, й існувати б не могли, не могли б займатись осмисленням, цілеспрямованою, суспільною й індивідуально корисною діяльністю.

Поглиблення в предмет пізнання, примноження його граней – прагнення зрозуміле і, безперечно, схвальне. Однак тут, вочевидь, є і межа, переступаючи яку починає відтворюватися феномен «наука для науки» і втрачається суспільна роль в значущість здобутих знань.

Повернення тих хто належить до наукового цеху на принципові позиції, вочевидь, завдання з нелегких. Завзято виконуючи на хвилях попудізму «соціальне замовлення», історики спродукували доволі масштабний перегляд усталених наукових надбань, зокрема у націоналістичному, псевдопатріотичному, конфесійному руслі.

Можна вважати справжньою бідою те, що, спекулюючи на породженій фундаментальною суперечністю між соціальним ідеалом і соціальною реальністю, спритні історики на хвилі оманного національно-патріотичного ентузіазму з допомогою засобів масової інформації, зокрема – електронних, поширили сурогатний інформаційний продукт, який викликає агресивні рефлексії у тієї чи іншої частини суспільства (жителі Сходу і Заходу, покоління людей, які виростили і тривалий час жили в СРСР і тими, хто народився і сформувався уже в незалежній Україні), веде до суспільної, національної ерозії, розколів, протистоянь, конфліктів.

Прикрою реалією нашого часу залишаються здійснювані з неприхованим цинізмом карколомні маніпуляції, результатом яких є трансформація національної пам'яті та псевдо-пам'ять.

На жаль, від цього феномена не можна просто відсахнутися. Його доводиться спростовувати й на серйозному науковому рівні, намагатися відповісти на низку не таких уже й простих та одновимірних питань: як співвідносяться (за питомою вагою) у кожному випадку раціональне знання і здеформовані уяви, дійсність і вимисли, реальність і фікція?

Ще складніше дається з'ясування поєднання в кінцевому «продукті» таких елементів як ступінь збереження в пам'яті можливого й потрібного (необхідного) обсягу інформації й етика забування (а в останньому – елементів бажаного й небажаного).

Сторонньому споглядачеві цілком доречно подивуватися: назви публікації, їх зміст часто нагадує зведення звітів з далеко ненауковими, «мілітарно» забарвленими сентенціями: «війни за історію», «бої (битви) на історичних полях», «війни пам'яті», «війни пам'ятників»...

Суспільні настрої безперервно підбурюються спекулятивними «вкидуваннями» провокативних інформаційних приводів – в тих чи інших виданнях викреслюють одні прізвища, вписують інші, що негайно призводить до галасливих дискусій, в яких приваблює безпросвітний непрофесіоналізм. До пантеону героїв в одних регіонах потрапляють імена осіб, які в інших вважаються одіозними, не лише неприйнятними, а й такими, що обурюють національну гідність, ображають пам'ять про батьків і дідів.

Навряд чи ініціатори гучних, часто з елементами істеричності акцій, замислюються, наскільки вони шкодять іміджу України, руйнують політичну культуру нації, створюють ризики національної безпеки.

Достатньо досвідчені в науковій верифікації фахівці з тривогою відзначають невідповідність суспільної свідомості людей на пострадянському просторі до сприйняття історії як строгої науки, яка оперує набором перевірених тривалою практикою методів доказової перевірки пропонованих положень, висновків, узагальнень.

Прикрим фактом залишається те, що зараз в Україні відсутня історична концепція, яка б позитивно сприймалася більшістю громадянства й консолідувала його в політичну націю. Наукові дослідження, а ще більш за все – численні публікації на історичну проблематику, виявилися у великій залежності від політичної кон'юнктури і часто слугують потребам ідеологічного обслуговування програмних настанов і розрахунків, стратегії і тактики, масових акцій різних політичних сил і партій. Професійні історики об'єктивно несуть чималу частку відповідальності за те, що їх праці, у поєднанні з іншими чинниками, прагматично, цілеспрямовано використовуються для підбурювання настроїв регіонального егоїзму, зверхності, ведуть до протистояння між соціально активним громадянством Сходу і Заходу країни, для штучного культивування виявів недовіри, розмежування й розколу між поколіннями, для стимулювання індивідуалістичних нахилів, ерозії нації.

Загальні деструктивні тенденції, які дають себе знати в розвитку сучасного суспільства, породжують маргіналізацію і депрофесіоналізацію значної частини спільноти істориків, яка заняття наукою проміняла на обслуговування популістських настроїв певної частини громадян.

Останнє, звісно, дає оперативний комерційний або політичний зиск, однак у більшості серйозно шкодить досягненню нової якості розуміння й оцінки минулого досвіду, якого вимагає час.

Одна з прикрих реалій останнього часу – домінантна нетерпимість до поглядів опонента, втрата не те щоб поваги до його незаперечних аргументів, а небажання, невміння їх навіть вислухати, категоричне немотивоване заперечення, точніше відкладання «з порогу» точки зору «чужого» – тобто того, хто здатен на власну думку, її обстоювання. Брак науковості спритно підміняється апеляцією до емоцій, гіпертрофованих етнічних рефлексій, звинувачень у зраді національної ідеї тощо.

Природна толерантність, прагнення істинних поборників наукового знання спокійно в наукових традиціях відстояти принципові позиції через інтелігентні, чемні роз'яснення сутності суперечливих, неоднозначних процесів і явищ кваліфікуються як фальсифікаторські зусилля ворожих українському соціуму людей. Засоби масової інформації охоче вдаються при цьому до послуг індивідів, рівень фахової підготовки яких здебільшого об'єктивно сумнівний, а моральне обличчя нерідко тягне за собою скандальний шлейф.

Складність ситуації значною мірою зумовлюється тим, що опонентами не висувається альтернативних наукових рішень, конструктивних пропозицій, а дискусії незмінно збиваються на осоружну політизацію, де переповнене емоціями войовниче дилетантство демонтує нездатність до сприйняття будь-яких аргументів, якщо такі не вписуються в їхні рефлексії.

На жаль, доводиться констатувати, що українське суспільство новітньої доби, а не лише історики виявляються невідготовленими до історичних дискусій. В питаннях про роль революцій і реформ, статус національної державності, репресії, голодомор, діяльність організацій на кшталт ОУН і УПА, як і ще багато інших, не проводяться грані між фактом і оцінкою, джерелом та інтерпретацією, текстом та умоглядною конструкцією тощо. Навпаки, проблемні звучання прагнуть безцеремонно поширюватися на історичні дослідження через апріорно підібрані оціночні категорії, паралельне знецінення праці фахових істориків.

Особливо згубним ефектом обернулася здійснена поспіхом кон'юнктурна переорієнтація більшості істориків з формаційного на цивілізаційний підхід. З допомогою останнього ось уже два з лишком десятиліття не те що не вдається виробити скільки-небудь прийнятної концепції історії України, а дедалі наочніше стає перспектива безвиході, до якої ведуть інтелектуальні зусилля вітчизняних дослідників. Ігноруючи внутрішню логіку розвитку науки, історики продукують праці, які «спрацьовують» на потребу «регіональних патріотів», вносять дифузію в загальнонаціональну свідомість, ведуть до її неухильної ерозії.

Прагнучи озброїти ретроспективними аргументами ревнителів різновекторних інтеграційних проєктів, історики вдаються до селекції фактів, аргументів, особистостей.

Чималі проблеми виникли в процесі «націоналізації історії», яка розпочалася з розпадом Союзу РСР. Відмова від послуг радянських історичних концепцій (значною мірою зрозуміла, виправдана) призвела до прагнення мати «іншу історію», вирвати національне минуле з «імперського і радянського контексту», створити праці на основі етноцентризму, україноцентризму.

Чи того в принципі нелегко досягти, чи просто ще не настав час, однак зусилля на даному напрямку навряд чи можна визнати вповні результативними. Поряд з незаперечними зрушеннями в дослідженні багатьох тем і періодів, які раніше не вивчалися, спродуковано масу праць, в яких через штучні розриви, розмежування, протиставлення не вдається звести «кінці з кінцями», а запропоновані пояснення викликають чимало питань, сіють недовіру не лише до тих чи інших публікацій, а до історії як науки в цілому.

Одним із результатів «націоналізації історії» став пасеїзм (термін походить від французького слова *passé* – минуле) – такий ступінь самозахоплення, самолюбівання минулим, який заважає бачити перспективу. Розважливі дослідники вважають такий феномен справжньою бідую вітчизняної історіографії та й суспільної думки [11, с. 11]. Однак, лише відмежування від нього кордоном науковості також мало що значить. Множаться чужорідні, фантастичні конструкції «космічної», «трипільської», «козачої», «європейської» (і аж ніяк не євразійної) нації, а полиці книг-рєнь продовжують заповняти видання любительського рівня.

Реальністю нашого часу стало активне перенесення у сферу історичних публікацій технологій, притаманних політичній (політологічній) науці. Поширеним явищем, зокрема, стало моделювання минулого відповідно до тих чи інших потреб, що з неминучістю веде до «підгонки» інтерпретацій минулого під наперед задані схеми.

По суті в карколомні взаємини вилились такі різноспрямовані процеси сучасності як глобалізація й реалізація ідеї творення національної історії (етноісторії). Очевидні суперечності фахівцями тут поки що більше констатуються, а скільки-небудь конструктивних, привабливих, цікавих, пропозицій щодо виходу з ситуації не виникає [17, с. 687], що не може мати негативних наслідків для формування й функціонування історичної і національної пам'яті.

Безперечно, розширення контактів із навколишнім, дедалі глобалізованим світом здатне збагатити емпіричний та методологічний багаж української історичної науки (за умов, звичайно, її громадянської й профе-

сійної самодостатності), тісніше інтегрувати її у всесвітній фаховий простір та збагатити у процесі творчих контактів із зарубіжними колегами. Водночас варто розуміти, що глобалізація об'єктивно детермінує «центричність сили» вироблення й здійснення цілком визначеного курсу, спрямованого на ерозію реального суверенітету національних держав, уніфікацію духовного виміру буття людства, і в крайніх своїх проявах ставить під серйозне питання забезпечення права нації і держав на власну цивілізаційну самобутність, традиційну культуру, включаючи національну пам'ять й національну гідність (здатність до «суверенного історіописання») й захисту, з опорою на нього, власного політичного вибору і традиційних соціокультурних орієнтацій народів).

Дедалі гучніше лунають твердження про те, що нова глобальна історія має створюватися поза фокусом національних історій, «долати націоналізм», йти паралельно із глобалізацією самих національних і національних історій.

Крайніми формами загроз, які об'єктивно несе глобалізаційний тиск на національну (історичну) пам'ять народу, є цілеспрямовані інформаційно-психологічні впливи, які знаходяться в арсеналі так званої організаційної зброї й застосовуються щодо національної (історичної) пам'яті того або іншого народу (суспільства) з метою послаблення реального суверенітету держави й морально-психологічної стійкості народу. Серед прийомів, які застосовуються для руйнації поля національної пам'яті, звертають на себе увагу передусім:

- штучна ерозія позитивної, суспільно значущої для життєдіяльності народу та держави пам'яті про минуле;
- вилучення або «перекодування» змістів та світоглядних основ, котрі спираються на колективну пам'ять про минуле;
- впровадження у масову свідомість чужорідних, політично загострених тлумачень історії, які ведуть до дезінтеграції державницької організації та суспільного буття народу;
- пряма фальсифікація (фабрикація) історико-документального матеріалу, або приховування «небажаної» історико-документальної бази, інформації, застосування спекулятивних (маніпулятивних) прийомів інтерпретації фактичного матеріалу;
- наполеглива дискредитація (демонізація) історичної спадщини та традицій, ключових фігур історичного поступу нації;
- намагання довести до антагонізму світобачення в цілому та погляди на історію між різними поколіннями українського народу, що загрожує штучним перериванням цивілізаційної традиції та ерозією нації зсередини;
- створення відповідних структур, підготовка, виховання та заохочення «інтелектуального ударного загону» «війни з вітчизняною історією»

з одночасними теоретико-методологічним роззброєнням та морально-психологічним спантеличенням гуманітарного професійного прошарку;

- прагнення до деінтелектуалізації, денаціоналізації масової свідомості як головної передумови «перекодування» історичної пам'яті – важливої складової державно-політичної лояльності та національно-культурної (цивілізаційної) ідентичності.

Важливість зміцнення й захисту історії й національної пам'яті, як громадянсько-політичного чинника існування й розвитку Української держави у глобалізованому світі, дедалі глибше усвідомлюється фахівцями.

Один з очевидних і загально визнаних поглядів – це відмова від використання національної історичної пам'яті у якості інструмента досягнення певної політичної мети, протидія міфотворенню, стереотипізації.

Пам'ятаючи про минуле, вивчаючи його, жити заради майбутнього

Хто б з наших сучасників-співвітчизників не хотів мати задовільної, переконливої відповіді на питання – куди ми йдемо?

Як правило, висловлюється чимало зрозумілого скепсису. Науковці не запропонували чогось певного, конструктивного. Творча інтелігенція, попри елементарні моральні рамки, безцеремонно, часто епатуючи свідомість «пересічного люду», свариться. Політики або ж заплуталися, або й не хочуть зважати на перспективу, заглядати в майбутнє далі сьогодення – «кують залізо, доки гаряче», витискуючи максимум можливого з «походу у владу», хоча «для годиться» чи то у виборчих кампаніях, масових акціях, чи й без них посилаються на «програми», «платформи», «курси» й т. ін.

Що ж, треба визнати: розуміння й обґрунтування мети руху, шляхів і методів її досягнення – справа об'єктивно не проста, передбачає для її ініціаторів, ідеологів, організаторів наявності чималих потенцій – знань, умінь, зусиль. І якщо на побутовому рівні готових давати рекомендації-рецепти, як водиться, більше ніж вдосталь, то на скільки-небудь професійному рівні ситуація видається далекою від оптимістичної. Свідомо обмежуючи сегмент аналізу й міркувань сферою, зумовленою безпосередньою фаховою діяльністю, один з можливих висхідних моментів вбачається, передусім, у пошуку відповіді на питання – а звідки ми йдемо і ким ми, власне, є?

І вже на цьому зрізі, так би мовити, ще на «дальніх підступах» до проблеми, відчувається брак консолідованого погляду на минуле, на його оцінку, повчальні висновки-уроки. Якось навіть дивно, що в пам'яті народу, нації існує такий різнобій, по суті, панує хаос, який породжує зневіру у правильності пройденого шляху і сумніви в перспек-

тиві, в тому, що вона виявиться прогнозовано позитивною, а історичний поступ буде незаперечно прогресивним.

Ідуть роки, світ кардинально змінюється, оновлюється, однак виникає враження, що для нашого народу час надій і сподівань загальмувався, більше того – нерідко гору беруть розчарування. І пов'язано це значною мірою з тим, якими були живильні чинники національної пам'яті.

Фактом залишається те, що українське суспільство істотно відстало від інших спільнот, або зовсім не зважає на потреби на серйозному рівні займатися проблемами колективної пам'яті, або ж через дилетантські якості тих, хто вирішував братися до справи. Це тим більш прикро, що загальною прикметою останніх десятиліть стали «memory studies» – дослідження пам'яті, до яких долучаються фахівці різних наукових галузей, при тому не лише соціогуманітарних (історики, філософи, психологи, соціологи, політологи), а й природничих (медики, біологи, хіміки, фізики і т. ін.).

Спираючись на них, важливо, зрештою, і українським науковцям по справньому долучитись до розв'язання проблем, які є викликами часу. Природно, що така місія відводиться передусім Українському інституту національної пам'яті. І якщо в цьому відношенні змарновано немало часу, тим більше невідкладним це виглядає сьогодні.

Починати доведеться з переосмислення структури пріоритетів в уяві про процеси формування національної пам'яті, про сутнісне коригування парадигми розвитку історичного знання як надійної основи живлення образів, картин минулого для оптимального визначення життєвої, громадської позиції, осягнення смислу і значення участі індивідуума в історичному поступі, де минуле, сьогодення й майбуття нерозривно пов'язані, є ланками логічного ланцюга, а опора на досвід, його уроки дієво допомагають знаходити вірні рішення, здійснювати конструктивні кроки у відповідь на нові виклики часу.

Не можна не погодитися з висновком Л. П. Нагорної, яка спеціально зайнялася вивченням проблем колективної пам'яті (зокрема історичної і національної), що у вітчизняній гуманітаристиці відсутній навіть належним чином розроблений категоріальний апарат [11, с. 6]. Вважаючи зрушення в цій сфері дійсно нагальними, ключовими для справді наукового поступу, УІНП висунув у якості першочергового завдання визначення базових понять, термінів, категорій, на розв'язання якого спрямоване започатковане видання шоквартальника «Історична та національна пам'ять». Питання методологічних підходів, розуміння й тлумачення механізмів формування й функціонування колективної пам'яті, осягнення ефективності її впливів на суспільну свідомість зайняли домінуюче місце на сторінках періодичного органу. В спеціальному випуску вміщено

матеріали учасників конференції «Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри», проведеної на базі УІНП 25 жовтня 2012 р. [12].

В Інституті готується до випуску словник найважливіших термінів з їх розглядом, обґрунтуванням. Така праця видається вкрай необхідною, дуже важливою для спрямування досліджень та й практичних зусиль у цій сфері в професійне русло, подолання аматорства та кон'юнктури.

Звичайно, якісно нового рівня усвідомлення вимагає і зв'язок між науковими підходами до ролі в суспільному житті колективної пам'яті і сучасними можливостями використання для її формування і функціонування раціонального історичного знання.

Мова про те, що і далі завойовує домінуючі позиції перехід від наративізму до когнітивної історії. А це, своєю чергою, змушує до однозначного розв'язання дилеми, яка стала реальністю: неухильно слідувати за науковою методологією, яка категорично, з обов'язковістю вимагає критичної перевірки даних. Встановлення за допомогою об'єктивних критеріїв доказовості висновків, узагальнень, чи віддати перевагу умоглядним, кон'юнктурним конструктам (іноді подібні заняття з маніпуляції свідомістю чомусь іменують мистецтвом), тобто відповідно до релятивістських настанов, оперуючи псевдопоняттями, нав'язувати картини, образи минулого, які на індивідуальному й колективному рівнях видаються ситуативно потрібними, вирашними.

Гадається, що без усвідомлення моральної позиції рух до позитивного результату тут просто неможливий. Щоправда, доводиться рахуватися з такими важко переборними психологічними чинниками, як елементарний страх, звичка догоджати можновладцям, зайняти «місце найближче» до них, егоїстичні інтереси, прагнення будь-якою ціною швидкого успіху і, звичайно, гроші.

Оцінюючи сенс існування Українського інституту національної пам'яті, його керівництво сьогодні цілком усвідомлює, що науковий колектив може бути по-справжньому корисним у забезпеченні державних, національних інтересів, суспільно значимим у виробленні й здійсненні певних важливих напрямів гуманітарної політики. При цьому відсутні бодай найменші нахили перебільшувати наявні можливості, абсолютизувати свою реальну ідеологічну та політичну роль.

Залишаючись твердо переконаними в тому, що в основі національної пам'яті мають лежати міцні історичні знання, співробітники інституту розуміють, що суто евристичний рівень, яким би важливим він не був сам по собі (це насправді так і є), це лише підстава, підґрунтя для формування образу майбутнього, того, чого прагне народ, нація, країна. Лише інтуїцією, абстрактною уявою тут не обмежитися. Адже невдово-

лення сучасним станом розвитку, наявними досягненнями, а ще більше – нереалізованими можливостями – це лише відправний момент для вибудови бажаного конструкту завтрашнього дня. Щоб він був реалістичним і неодмінно мав прогресивні (принаймні, у порівнянні з сьогоднішнім) контури і характеристики, необхідне чітке, сутнісне знання й оцінка шляху, яким народ, нація, країна прийшли до нинішнього рубежу. Гідне майбуття може зводитися лише на міцному історичному фундаменті, лише об'єктивна пам'ять про минулий досвід – надійна запорука поступального руху висхідною лінією, реалізації задуманого вектору, а не блукання історичними манівцями.

Надзвичайно важливо мати на увазі умовність межі доступності до осягнення об'єктивної реальності. Зрозуміло, що на 100 % це неможливо, як неможливо адекватно повторити (проекспериментувати) минуле.

Чимале значення має і природна втрата більшого чи меншого обсягу інформації при ретрансляції подій минулого та сучасного звернення до них. Причому, це не просто поодинокі факти, а зв'язки між ними, які існували в конкретних реаліях, їх повному наборі (комплекті), і з плином часу невпинно зникають.

З цього погляду надзвичайне значення має знання традицій і налаштування на їх творче продовження. Традиції – це не чемна згадка про минуле, милування його привабливими гранями, а дійовий засіб збереження і передачі справжніх цінностей від покоління до покоління. При цьому слід наголосити, що йдеться про вірність передусім глибинним власним вартостям, що зародилися, проросли, виявили свою потугу на своєму національному ґрунті. Якщо вдаватися лише до запозичень із чужого досвіду, орієнтуватися на зарубіжні зразки (відкидати їх зовсім, звісно, також не можна) – приректи себе на сліпе слідування у неприродному, по суті – чужому фарватері.

Сучасне наукове співтовариство, вважаючи у своїй більшості історію повноцінною, традиційною наукою, що за тисячоліття існування нагромадила ефективний методологічний арсенал, напрацювала достатньо досконалий дослідницький інструментарій, піднімає одну з найстаріших галузей знання на когнітивний рівень (такий аналітичний зріз, який дозволяє розкривати смисл і мотивацію розвитку суспільних процесів від мікрорівня до макрорівня).

Звичайно, навіть наративна (описувально-передавальна, довідково-, інформаційно-емпірична) функція історичної науки здатна забезпечувати широкий загал надзвичайно багатим для наповнення фізичної і соціальної пам'яті індивідуума, групи, спільноти. Когнітивна ж історія надає фактологічно-подієвому, документальному знанню додаткові якості ефективного знаряддя у виборі орієнтацій, готовності до усвідомлених,

неперервних, детермінованих історичною відповідальністю вчинків і дій. Без жодного наміру будь-кого образити чи, навіть, висловити сумнів у рівні професійних якостей, доводиться все ж констатувати, що загал вітчизняних дипломованих фахівців через цілу низку причин (це окрема розмова) виявився просто не готовим до зміни методологічних парадигм, дослідницьких стандартів, сприйняття й інтерпретації історії як аналітичної науки, здатної до конструювання моделей і, тим більше, пропонування прогностичних рекомендацій.

Один з неодмінних шляхів поступу – перманентно досягати живильний ресурс для розуміння духовних надбань, творчого багажу кожного окремого періоду, «інтелектуального продукту» колективів і особистості. Інакше кажучи, рівень когнітивної історії передбачає перехід від простого, хай навіть детального опису подій до «вимірювання їх якості», через рух ідей, їх невпинне удосконалення під впливом досвіду і передових наукових досягнень. Так самі собою «проступають» контури якості життя в різні історичні періоди, вимальовуються реальні обриси об'єктивно досяжних соціальних тенденцій. Отже зростають критерії вірогідності отримуваної наукової інформації – центральної методологічної проблеми історичного пізнання.

Нагальною вимогою є перегляд уявлень про співвідношення «подієвої» і концептуальної історії, соціального досвіду і наукового знання, активізація вивчення варіативності історичних процесів.

Сьогодні дедалі яснішою стає контрпродуктивність шляху «нової інтерпретації національної історії», її «націоналізації», розціненої переважно як боротьби проти «радянсько-імперського нарративу», виключення власного досвіду з «імперського контексту», з «імперсько-радянського історіографічного дискурсу». Формульоване ще кілька років тому як «національне завдання» державної політики, воно привело до такої аж надто поверхневої і сумнівної схеми: «У національній свідомості має вибудовуватися історичний символічний ряд: Батури́н–Крути–Голодомор–УПА» [7, с. 73, 76].

Тобто, увага зосереджувалася передусім на трагічних сторінках, а замість того, щоб досягти переконливої уяви про ціну, заплачену за завойовану таки незалежність, нація поставала як неповноцінна, упосліджена чи «постгеноцидна». Буквально «на поверхні» знаходиться питання, сюжети, особистості, з приводу різних оцінок, тлумачень яких виникають глибокі розколи в суспільстві. Це Лютнева, Жовтнева й Українська революції, причини Громадянської війни, сутність радянського суспільства, статус, місце УРСР в Союзі РСР, ідеологія й політика націоналізму й інтернаціоналізму, «стрибок у соціалізм», форсована колективізація й розкуркулення, трагедії голоду і репресій, причини і

хід Другої світової війни, антигітлерівська коаліція, ОУН та УПА, колабораціонізм, однопартійна та багатопартійна політична система, пострадянські трансформації, В. Ленін, Й. Сталін, Г. Жуков, С. Бандера, Р. Шухевич, А. Волошин. Тобто, на сьогодні це, по суті, все ХХ століття.

Один зі стратегічних напрямів, на якому варто зосередити увагу вже сьогодні – це дослідження, присвячені перспективі відзначення 100-річчя революції 1917 р. Неважко передбачити, що дискусії тут вибухнуть з новою силою і матимуть особливо гострий характер, а їх стрижнем, безперечно, буде ставлення до історичного вибору суспільства між реформами і революціями.

Мабуть неминуча апеляція до наявних і чимало вже «експлуатованих» в історіографії консервативних, ліберальних, соціал-демократичних і комуністичних підходів (усі вони існують у множинності версій), навряд чи призведе до просування вперед в осягненні складних проблем, що контраверсійно сприймаються й донині.

Як видається, значно раціональніше й перспективніше пошукати нових рішень на співставному ретроспективному моделюванні різних стратегій і тактик політичних сил, розрахованих на вихід з кризового стану (що було незаперечною, об'єктивною реальністю 1917 р.). Можливо, тоді вдасться подолати суб'єктивізм і в питаннях історичної детермінованості революцій досягти нового рівня розуміння одного з переламних рубежів минулого. Водночас подібні зусилля можуть виявити додаткові переваги саме когнітивних, неоінституціональних і функціональних методів досліджень.

Дуже непростим у новітній історіографії виявилось формування образів противника (ворога) і союзника (друга). Воно зазнало порівняно більших впливів зарубіжної, емігрантської літератури, її домінантних стереотипів. Пошук винних за колишні поразки, невгамовний біль, нездолення, безсилля десятиліттями накопичуваної злості вплинули на оцінки вітчизняних процесів у ХХ столітті. Прагнення звести рахунки з минулим особливо наочно втілювалися у ставленні до соціальних зрушень, їх носіїв.

До історичних праць без особливих вагань, розмірковувань почали активно залучатися імпортовані кліше про колоніальний статус України в роки радянської влади, про антилюдський, антинаціональний характер ідеології й політики комуністичної партії, про Червону армію, радянських партизан і підпільників як знаряддя окупаційного поневолення, безсовісного і безжального пограбування України, про насильницьку русифікацію нації, свідоме, цілеспрямоване нищення її культури, викорінення традицій.

Особливе звучання у вітчизняній науці має питання територіально-го становлення України, соборницьке збирання земель, кристалізація

кордонів. Шлях від зародження, оформлення ідеї до реалізації, практичного втілення в життя виявився надзвичайно тривалим, внутрішньо карколомно суперечливим, непростим для однолінійного оцінювання.

Навряд чи продуктивними в даному разі можуть бути постійні намагання протиставити одні етапи довготривалого й нерівного за інтенсивністю, навіть переривного процесу, акцентувати увагу на удавано політично вигідних віхах при одночасних спробах віднайти штучні, здебільшого надумані аргументи для негативних оцінок подій, які в кон'юктурних розрахунках сьогодення видаються «невигідними». Найнаочніше така практика презентується в логічних співставленнях подій 1918–1923 рр. і 1939–1945–1954 рр.

Принципово важливо не сходити з ґрунту науковості в аналізі досвіду досягнення Україною незалежної державності на зламі 80–90-х рр. ХХ століття, жорстко протистояти спробам підміни наукового аналізу геополітичних процесів, соціальних і національних конфліктів, що привели до краху наддержави СРСР, поверховими, примітивними схемами в дусі економічного детермінізму, націоналізму чи теорії змови.

Не менш відповідального підходу вимагають історичні дослідження, присвячені розвитку незалежної Української держави. Тут особливу увагу має застосування принципово витриманих наукових критеріїв при оцінці здійснюваних реформ, їх спрямуванні, співвіднесенні з прогресивно-цивілізаторськими векторами поступу людства й засадами національної ідеї, національно-державного інтересу. Як непросто це дається представникам історичного цеху, найнаочніше виглядає при історіографічному розгляді праць про так звану помаранчеву революцію, дивних метаморфоз, які демонструють їх автори [20].

Величезний різнобій існує в уяві з приводу початків формування громадянського суспільства в Україні. Одні ладні вишукувати первісні його елементи уже в устрої Давньоруської держави, інші – в порядках Запорозької Січі. Хтось вбачає зародження підвалин і традицій правової державності (як і парламентаризму) в добі Центральної Ради. А є й чимало тих, хто вважає, що реальних передумов для створення громадянського суспільства не існує і на нинішній момент, а події останніх років свідчать, що суспільні процеси взагалі розвиваються у протилежному напрямі.

Схоже, що однією з найзагальніших проблем, яка, однак, розв'язується надто повільно й мало результативно, залишається досягнення збалансованих підходів до відтворення позитивних і негативних моментів, досягнень і втрат, героїки і трагізму у вітчизняному досвіді. Акцентувавши увагу на недоліках, віктимних епізодах і моментах (до певної міри, це звісно, й зрозуміло, й виправдано – як реакція на тогочасні

однобічні підходи радянської історіографії, замовчування нею тінювих, «небажаних» сторінок минулого), сучасні інтерпретатори історії далеко не завжди віддають належне очевидним здобуткам, які також невіддільні від життя і діяльності попередніх поколінь.

Мова, зокрема, про феномен козацької доби, гетьманської державності, звиягу українців у боротьбі за свободу і незалежність, досягнення в культурно-духовній сфері.

Або зовсім не згадується, або більше скоромовкою, якимось бюрократично-атрибутивно йдеться про те, що в минулому столітті Україна входила до першої десятки найрозвинутіших в індустріальному відношенні країн, а українці справедливо відносилися до однієї з найбільш читаючих націй планети. Загальноновизнаними були внесок у світову науку й технології вітчизняних фахівців електрозварювання, кібернетики, ракетної техніки і суднобудівництва, ядерної фізики й біології. Мистецькими досягненнями нашого народу, його творчих колективів захоплювалися практично в усіх куточках земної кулі. Значних стандартів досягли галузі освіти й охорони здоров'я...

Не забувати про це, як і про багато інших параметрів розвитку народу, нації в минулому, важливо не лише з погляду елементарної справедливості, чи обов'язкового встановлення бодай певної симетрії, а потреби справді наукового, всебічного відтворення того реального шліху, яким випало йти до сьогодення. І якщо самі собою неминучі порівняння складаються часом не на користь нинішнього моменту, умисне уникання об'єктивності – далеко не кращий спосіб впливу на масову свідомість, колективну пам'ять.

Є й дещо інший вимір. Так, зарубіжна наукова громадськість, політичні діячі й сили виявляють природній інтерес до таких феноменів у минулому нашого народу як українське питання, результати його розв'язання, реалізація соборницького проекту, досвід українізації тощо.

Рішуче відмежовуючись від будь-якої спроби підмінити наукові підходи довільними конструктами, рівною мірою варто протидіяти спробам такої ідеологізації історії, яка веде до творення так званих канонічних праць, у яких були б жорстко зафіксовані офіційні стереотипи, історіографічна ортодоксія, зацензурована, дозована інформація.

Виходячи з вищевідзначеного (розуміючи, що мова йшла лише про частину проблем, які видаються автору найважливішими, найпекучішими, однак далеко не вичерпними) до найнагальніших завдань колег істориків, гадається, варто віднести наступні:

- усвідомлення потреби невідкладного політичній кон'юктурі розуміння історії як неперервного і спадкоємного процесу в усіх його (позитивних і негативних) проявах;

- створення єдиного цілісного історичного полотна, звідки не можна буде уже чогось довільно викреслити, або навпаки, щось свавільно додати (вписати), не плутаючи цього завдання з нездійсненими ірраціональними задумами підготовки канонічного підручника з історії України;

- смислова консолідація історичної науки, формування загальнодоступних документальних баз, верифікація і оцифровка документів, спираючись на змістовий потенціал яких кожен бажаний може співвіднести отримувану інформацію з історіописанням;

- розвиток дослідницької інфраструктури і конкурентного середовища, в якому науковий прогрес досягається шляхом професійних дискусій, відкритого співставлення і обґрунтування точок зору;

- посилення історичної складової освіти у всіх її ланках, істотна перебудова підготовки дипломованих фахівців на історичних факультетах;

- підвищення рівня вимогливості до формування кадрового потенціалу науковців-істориків вищого рівня кваліфікації (кандидатів і докторів наук), сутнісне удосконалення функціонування спеціалізованих рад із захисту дисертацій та їх експертної оцінки Вищою атестаційною комісією Міністерства освіти і науки України.

В органічному зв'язку з розв'язанням окреслених завдань щодо розвитку історичного знання знаходяться й зусилля, спрямовані на наукове забезпечення політики національної пам'яті, найважливіші з яких можна окреслити наступним чином:

- розробка сумісної із чинним конституційно-правовим полем, особливостями етнонаціонального складу населення та регіональними соціокультурними відмінностями України доктрини консолідуючої політики формування національної пам'яті – складової гуманітарної політики держави;

- підготовка та втілення в життя перспективної Державної програми заходів із формування й розвитку національної пам'яті, яка б включала науковий, культурно-просвітній, меморіальний сегменти;

- активізація наукових досліджень та аналітичних розробок з проблем функціонування національної пам'яті та механізмів її впливу на державницький, суспільно-політичний, культурно-освітній розвиток України як основи для кристалізації науково обґрунтованих рекомендацій для обстоювання історико-гуманітарної самобутності українського народу в умовах несприятливих інформаційних глобалізаційних впливів;

- піклування про розвиток гуманітарної освіти та гуманітарної культури в цілому, забезпечення високого освітнього рівня населення

як однієї з передумов захисту його свідомості від деструктивних інформаційно-психологічних впливів, які здійснюються в рамках реалізації глобалізаційних сценаріїв;

- забезпечення належного рівня підготовки фахівців (дослідників, викладачів тощо) в галузі історичних наук, котрі б оптимально поєднували збереження кращих вітчизняних науково-просвітницьких надбань, державницько-патріотичне налаштування із умінням творчо використовувати (синтезувати) кращі теоретико-методологічні надбання світової історичної науки та дослідницькі здобутки вітчизняної історичної науки;

- налагодження неконфронтаційної, громадянсько-відповідальної історичної освіти на всіх рівнях навчально-виховної системи України, яка б, зокрема, базувалася на цінностях загальнодержавного значення та враховувала інтереси формування громадянського консолідованого суспільства;

- підвищення уваги держави, громадсько-політичних і творчих об'єднань громадян України до масової просвітницької, популяризаторської роботи у сфері пропаганди історичних знань (з використанням можливостей ЗМІ, науково-популярної літератури та художньої творчості, лекційної пропаганди тощо) із наголосом на прищеплення гордості за цивілізаційні надбання українського народу, як основи мобілізації потенційних духовних сил народу на забезпечення її гідного існування у майбутньому;

- активізація обстоювання історичної складової у заходах із захисту інформаційної безпеки України від зовнішніх деструктивних впливів, які несуть загрозу реальному суверенітету й територіальній цілісності Української держави.

Суспільству важливо віднайти такі підходи, такі рецепти (мова не про штучні конструкти і умоглядні схеми), які б якщо не включали при черговому зверненні до національної пам'яті неодмінні збудження пристрастей, «війни пам'ятей», а несли позитивний заряд, гарантуючи передачу від покоління до покоління культурних смислів і цінностей, як і знань, здатних випродувати обґрунтовані логічні застереження, попередження проти повторення перевірених досвідом негативних дій, рішень, кроків.

Мати по можливості більш консолідований погляд на минуле з тим, щоб спільно торувати шлях у майбутнє – надзвичайно складна, однак настільки ж благородна і велична мета, до якої обов'язково повинно прагнути і якої неминуче досягне наше суспільство.

Список використаних джерел:

1. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
2. Бойцов М. А. Выживет ли Клио при глобализации / М. А. Бойцов // Общественные науки и современность. – 2006. – № 1. – С. 93–94.
3. Вашкевич В. Історична пам'ять як функція історичної свідомості / В. Вашкевич // Політичний менеджмент. – 2004. – №6 (9). – С. 23–31.
4. Вашкевич В. Феномен історичної пам'яті / В. Вашкевич // Гілея (науковий вісник). Збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип. 18. – С. 168–175.
5. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы / Х. Вельцер // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3. – С. 8–9.
6. Гири П. История в роли памяти / П. Гири // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 2005. – Вип. 14. – 116 с.
7. Зерній Ю. О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. Зерній // Стратегічні пріоритети, 2007. – № 1(2). – С. 71–76.
8. Касьянов Г. Украина – 1990: «бой за историю» / Г. Касьянов // НЛО. – 2007. – № 1. – С. 76–93.
9. Киридон А. М. Минуле в інтерпретаціях істориків: п'ять розвідок про пам'ять / А. Киридон. – Рівне, 2010. – 128 с.
10. Куртина Я. «Історична політика – це справа державна» / Я. Куртина // Дзеркало тижня. – 2009. – № 47, 5 грудня.
11. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
12. Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць. – Вип. 4. – К., 2012. – 296 с.
13. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // Ницше Ф. Сочинения в 2-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1990. – 832 с.
14. Осторожно, история. – М., 2011. – 316 с.
15. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: Шляхи поступу / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 3–23.
16. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр. – М., 2004. – 504 с.
17. Солдатенко В., Веденеев Д. Як не розчинитися у глобалізованому світі / В. Солдатенко, Д. Веденеев // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. 13. – К., 2012. – С. 687–740.
18. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення // Вісник Національної Академії Наук України. – 2011. – № 11.
19. Стародубцева Л. В. Лики памяти. Культура эпохи «пост» / Л. В. Стародубцева. – Х.: ХГАК, 1999. – 266 с.
20. Толочко П. Украина в оранжевом интерьере / П. Толочко. – К.: Адеф-Украина, 2012. – 192 с.

21. Хаттон П. Х. История как искусство памяти / П. Х. Хаттон. – СПб., 2003. – 421 с.

22. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4 (9). – С. 35–43.

Солдатенко В. Ф. История и память: краткие субъективные заметки

Проанализировано понимание и использование понятий коллективной памяти, информационной памяти, очерчен процесс формирования специфического гранднarrативу в украинской исторической науке и его значимость в построении ценностей общегосударственного значения. Пересмотрено представление о соотношении «событийной» и «концептуальной» историй, обоснована необходимость активизации изучения вариативности исторических процессов.

Ключевые слова: Коллективная память, информационная память, культурная память, событийная история, концептуальная история.

Soldatenko V. F. History and Memory: Short Subjective Notes

Usage of the concepts of collective memory, information memory was analyzed; main outlines were given to the formation of specific grand-narrative in the Ukrainian historiography and its importance in building values of national importance. Reviewed understanding of the relationship between «event driven» and «conceptual» history, the necessity to enhance the study of variability of historical processes was proved.

Keywords: Collective memory, information memory, cultural memory, event history, conceptual history

ПРИМУС ДО ПРАЦІ: ОБРИСИ ЗНЕВОЛЕННЯ¹

У публікації розглянуто окремі аспекти мобілізації й примушення до праці цивільного населення України на території Третього району під час Другої світової війни, наведено приклади вербувально-агітаційної продукції, висвітлено питання змін соціально-правового статусу остарбайтерів, регулювання певних сторін їхнього перебування на примусових роботах тощо.

Ключові слова: примусова праця, остарбайтери, Друга світова війна.

Під «примусовою працею» на сьогодні розуміють ситуацію, «коли зовнішньоекономічний примус був вирішальним чинником для роботи людини, незалежно від її професії і здібностей, а тільки залежно від її (національного, етнічного, релігійного) походження; про примусову працю можна також говорити у тому випадку, коли було створено дискримінаційні з погляду трудового права умови, за якими одна певна група людей притягувалася до роботи й покарання. Йдеться про людей, потерпілих від націонал-соціалістської політики, переслідуваних з расистських та/або політичних причин, і/або тих, хто зазнав різних видів примусу» [17, с. 181]². Зі свого боку, поняття «примусовий робітник» включає кілька груп осіб, «які об'єднує те, що всім їм було заборонено за власним бажанням обирати чи залишати робоче місце та роботодавця, ... вони підлягали особливим законодавчим чи відомчим розпорядженням, що, як правило, передбачали поганий рівень соціального захисту та забороняли законний протест» [25, S. 34]. Найчисленнішу групу примусових робітників становили саме цивільні особи, за якими, власне, й закріпилася назва «іноземний робітник»³. Проте й ця група не була однорідною [22, S. 36], до неї належали західні «германські» цивільні робітники (фламандці, голландці, данці й норвежці), західні «негерманські» цивільні робітники (французи й бельгійці), а також слов'яни: спочатку поляки, потім – мешканці окупованих територій Радянського Союзу, остарбайтери.

¹ Дана публікація є скороченим варіантом вступної частини та першого підрозділу розділу II «Контексти: подія та її (від)творення в історичній пам'яті» книжки: Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти / Г. Грінченко. — Х. : «НТМТ», 2012. — 304 с. Назва цієї публікації відповідає назві підрозділу.

² Визначення належить австрійській історичній комісії.

³ Окрім цієї групи, до примусової праці під час війни було залучено військовополонених, в'язнів концентраційних таборів та гетто; працю останніх часто називають «рабською», а не «примусовою».

Що стосується безпосередньо поняття «остарбайтер»¹, то виникло воно й використовувалося переважно в межах Райху², вперше його було вжито ще на початку 1942 р., і згодом це поняття набуло офіційного поширення. Так, у німецькому віснику законів [Reichsgesetzblatt] – бюлетені імперського міністерства внутрішніх справ за номером I.419 від 30 червня зазначалося, що: «Остарбайтерами є робітники ненімецької народності [Volkszugehörigkeit], яких було поставлено на облік (рекрутовано) у райхскомісаріаті «Україна», генеральному комісаріаті Білорусь, а також в областях, розташованих східніше за ці комісаріати та колишні вільні держави Латвія й Естонія, вивезено після окупації вермахтом до Третього райху, включаючи протекторат Богемія й Моравія, й там залучено до праці» [28, S. 94]³. Розшифровуючи це визначення, німецький історик Марк Шпюрер підкреслює першочергове значення національної приналежності, зафіксоване у цьому документі, – наприклад, фольксдойч ніколи не міг бути остарбайтером. Друге місце посідав територіальний принцип – якщо цивільну особу схопили на схід від зазначеної лінії, вона вважалася остарбайтером, навіть якщо це, наприклад, етнічний поляк. Отже, до остарбайтерів не належали: поляки, українці та білоруси, що походили з анексованих територій, округу «Білосток» та генерал-губернаторства (до якого входив і дистрикт «Галичина» у складі Львівської, Станіславської, Тернопільської та Дрогобицької областей), мешканці Балтійських країн, представники будь-якої національності, які емігрували з СРСР до 22 червня 1941 р., польські військовополонені, переведені у цивільний стан, навіть якщо їх місце проживання розташовувалося на схід від генерал-губернаторства, а також радянські військовополонені та ув'язнені [28, S. 94]⁴.

Щодо кількості остарбайтерів, які перебували на примусових роботах на території Райху, в сучасних дослідженнях наведено такі цифри. Наприкінці 1944 р. кількість остарбайтерів становила 2,91 млн осіб, не враховуючи тих, хто загинув чи помер, тих, хто повернувся додому, та

¹ У Герберт відзначає, що термін «остарбайтер» походить з розмовного визначення російсько-польських робітників, які працювали під час Першої світової війни у Німеччині [24, S. 478, виноска 132].

² У радянському воєнному та повоєнному науковому, публіцистичному та художньому дискурсах війни цивільні громадяни, що під час війни потрапили на примусові роботи до Райху, називалися «примусовими робітниками», «невільниками», «рабами», але дуже рідко «остарбайтерами». Це визначення набуло поширення тільки з розпадом СРСР та початком гуманітарних виплат цій категорії жертв нацистських переслідувань.

³ Пізніше у визначенні остарбайтерів формулювання «рекрутовано/зарєєстровано» на означеній території було змінено на «робітник повинен бути родом» з цих областей.

⁴ У свою чергу, російський дослідник П. Полян звертає увагу на те, що радянська сторона, навпаки, трактувала поняття «остарбайтер» значно ширше і зараховувала до нього людей, вивезених з областей, що стали радянськими лише після 17 вересня 1939 р., біженців-колаборантів з їх сім'ями, що відступили разом з вермахтом, та навіть вихідців з першої хвилі російської еміграції, «які ще чверть століття тому втекли від більшовизму, що переміг у Росії» [20, с. 100, виноска 3].

тих, кого завербували в «нових» областях СРСР [20, с. 213]. Інші показники містять дослідження німецьких істориків, які підраховують цивільних робітників та військовополонених окремо: 2 461 163 цивільних радянських осіб станом на 30 вересня 1944 р. називає Марк Шпюрер [28, S. 222]; 2 126 753 цивільних примусових радянських робітників станом на серпень 1944 р. вказує Ульріх Герберт [23, S. 148–149]⁵.

Що стосується безпосередньо українців, то цифрою, яка, на думку вітчизняної дослідниці Т. Пастушенко, до сьогодні сприймається більшістю істориків як незаперечна істина, є та, що була оприлюднена ще за радянських часів, – близько 2,4 млн осіб⁶. Проте авторка наполягає на необхідності коригування цієї статистики, у першу чергу – за рахунок перегляду регіональних цифр і відомостей про вивезення цивільного населення до Німеччини з різних міст та областей України.

У М. Шпюрера знаходимо такі дані: з 3,1 млн радянських громадян, які працювали на території Великонімецького району, 55 %, тобто трохи більше 1,7 млн, були українцями (30 % становили росіяни, 12 % – білоруси, 3 % – представники балтійських країн) [28, S. 80]. В іншому дослідженні автор нараховує 1 320 000 українських цивільних примусових робітників [26, р. 19] та зазначає, що з 1 210 000 українських робітників, які вижили на середину 1945 р., у 2000-х рр. залишилося 314 тис. осіб. Для запобігання подвійній статистиці з останньої цифри автор виключає тих українців, які не повернулися після війни на батьківщину [26, S. 13].

Цілеспрямована кампанія з вербування й відправки цивільного населення Радянського Союзу й насамперед України на роботи до Німеччини стартувала на початку 1942 р. Доти мали місце поодинокі випадки вербування та вивезення робочої сили з території СРСР на кшталт відомого «прецеденту Кривого Рогу», коли у листопаді 1941 р. до міста приїхала спеціальна комісія з Німеччини та затвердила вербування 5 тис. українських шахтарів, які мали виконувати роботу відкатників у гірничій промисловості Рурської області. Однак на початок вересня 1942 р. до Руру потрапило лише 800 українців. 10 січня 1942 р. з'явилася директива Г. Герінга про передачу «необмежених повноважень у керівництві всім процесом залучення до праці» Робочій групі з працевикористання при відомстві Чотирирічного плану під керівництвом д-ра В. Мансфельда, під егідою якої до Німеччини було відправлено перші ешелони з кваліфікованими робітниками промислових центрів Східної України [24, S. 165–168, 174].

⁵ Повна таблиця містить відповідну інформацію щодо бельгійців, французів, італійців, голландців, поляків і т.д.

⁶ Пастушенко Т. Українські примусові робітники в Райху: скільки їх було? // <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/253-tetiana-pastushenko-ukrainski-prymusovi-robotnyky-v-raikhu-skilky-ikh-bulo> – Загол. з екрана..

Так, ще до появи цієї директиви у звіті економічної команди «Харків», що входила до складу розгалуженої системи виконавчих органів Економічного штабу Ост, від 7 січня 1942 р. повідомлялося про прибуття 3 січня до Харкова комісії з вербування, яка розпочала свою роботу 5 січня, та вже 2 дні потому завербувала близько 500 кваліфікованих робітників-металістів [6]. Перший ешелон із 1 117 завербованими робітниками вирушив із Харкова до Кельна 18 січня [4], за ним другий із 1 142 робітниками 21 січня та третій з 1 167 особами – 30 січня 1942 р. Загалом за період з 18 січня 1942 до 14 квітня 1942 рр., тобто за повні три місяці, з Харкова до Німеччини було відправлено 14 445 робітників, з них 10 920 чоловіків і 3 525 жінок [7]. 22 січня 1942 р. перший транспорт з 1,5 тис. робітників відправився з Києва, 24 лютого – із Донецька. Особливістю цих перших наборів була чітка спеціалізація робітників за професіями, перевага надавалася чоловікам-будівельникам, металургам, гірникам і т.д. [16, с. 16–17].

У питанні реакції населення на потужну мобілізаційну агітацію переломною виявилася друга половина весни 1942 р., адже саме тоді закінчився, за визначенням німецьких посадовців, «короткий час вербування добровольців», який тривав від січня до квітня [19, с. 46]. Не в останню чергу задля ознайомлення з ситуацією щодо вербування й мобілізації цивільного населення на роботи до Райху та її інтенсифікації 26–31 травня 1942 р. Ф. Заукель особисто відвідав Рівне, Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв та Полтаву [20, с. 165]. Кілька днів потому областями України було розповсюджено «малу книжечку», яка презентувала розмову гауляйтера з одним журналістом та мала розповісти про те, «як поводить ся робітникам, що поїхали до Німеччини» [10]¹. У певному розумінні її появу можна розглядати як узагальнення майже піврічних зусиль з агітації українського населення на добровільний від'їзд до Райху: побудована за схемою питань і відповідей з наведенням «показових» ілюстрацій ця книжка пропонувала як загальну пропагандистську картину «відбудови загальноєвропейського життя», так і конкретний перелік умов праці та відпочинку, що надавалися робітникам з України. Переліку цих умов передувало таке порівняння: «Большевики хочуть прищипити німцям ті самі методи, які вони самі продовж двадцяти трьох літ приміювали до українців. Большевицькі примусові заслання в безлюдні простори та ліси Сибіру кінчалися смертю засланців. Українцями, які їдуть до Німеччини, будуть від першої хвилини їхньої їзди поголовно піклуватися, а їхня робоча сила здобуде повне примінення та застосовання» [10,

¹ Ми працювали з примірником, який зберігається у Військовому архіві Федеративної Республіки Німеччина. Відсутність обкладинки, на жаль, не дає можливості навести його назву.

S. 17]¹. Обіцяним піклуванням, за цим агітаційним діалогом між журналістом та Ф. Заукелем, мали стати спеціальна опіка держави та «всілякі імпрези Німецького Фонду Праці»; вільне листування з батьківщиною та «вистачаюча підтримка членів сімей»; таке, як у німців, харчування і навіть «спосіб та приготування харчів під український смак»; лікарський догляд та «всілякого рода старання, щоб так само на полі гігієни йшло все по лініям знаної німецької чистоти»; і, насамкінець, можливість влаштовувати національні святкування, адже «в Німеччині числяться зі знаним замилюванням українців до пісні та до ігор. Українцям не лише влегується поширювати українське народне мистецтво в місцях, де живуть українці в Німеччині, але так само німецькі театральні групи час від часу влаштовують для українців концерти та театральні вистави» [10, S. 19–25].

Утім, як підкреслює П. Полян, саме на середину квітня 1942 р. припадає кінцевий термін добровільного, зважаючи на всі застереження, від'їзду до Німеччини. «Ті, хто поїхав до Німеччини раніше цього терміну, можливо, й зробили це більш-менш добровільно: їх грубо обманули, але принаймні не шантажували та їм не погрожували. Ті ж, хто потрапив до Німеччини пізніше, включно з можливими добровольцями, вербувалися примусово, їхньою особистою думкою та волею вже перестали цікавитися» [20, с. 163]. Те, наскільки різним міг бути відсоток тих, хто поїхав добровільно, від примусово мобілізованих у межах одного з районів Харківської області демонструє таблиця, дані для якої ми взяли зі «Списків осіб, вигнаних та тих, хто добровільно поїхав до Німеччини, і членів вербувальної комісії Дергачівського району» [13], складених сільськими та селищними радами зазначеного району у період з 10 вересня 1943 р. до 6 липня 1944 р.²

В цілому, переважно примусове вербування та загальна інтенсифікація цього процесу розпочалися після запровадження наприкінці березня 1942 р. посади Генерального уповноваженого з працевикористання, на яку було призначено гауляйтера Тюрингії Фріца Заукеля. Зосередивши у своїх руках великі повноваження та можливості, він провів чотири безпрецедентні кампанії з постачання Райху цивільними робітниками з Європи (так звані «Програми Заукеля»), більшість цих робітників було вивезено примусово з окупованих територій Радянського Союзу. Перша кампанія почалася у квітні та закінчилася у вересні 1942 р., друга

¹ Цитати наводяться зі збереженням орфографії видання.

² Маємо відзначити, що тільки ці списки містять відомості про кількість добровольців. І «Хронологические справки о важнейших событиях, происходивших в период немецкой оккупации на территории Дергачевского района» [14], і «Сведения о количестве угнанных в Германию советских граждан по Дергачевскому району Харьковской области в 1941–1942 гг.» [15] наводять тільки загальну кількість вивезених до Німеччини. До того ж цифри в цих документах не завжди збігаються.

Назва сільської чи селищної Ради, яка складала список	Загальна кількість мобілізованих	Зазначена в списках кількість тих, хто поїхав добровільно	Відсоток тих, хто поїхав добровільно, від примусово мобілізованих
Безруківська сільська Рада (повторний список)	132 146	26 29	19,7 19,9
Гаврилівська селищна Рада (повторний список)	111 114	3 5	2,7 4,4
Дворічно-Кутянська сільська Рада (повторний список)	69 69	- 3	0 4,3
Дергачівська селищна Рада	390	10	2,6
Козачолопанська селищна Рада (повторний список)	376 466	18 86	4,8 18,5
Куликівська (після перейменування – Слатинівська) сільська Рада	413	29	7,02
Куряжанська сільська Рада (повторний список)	61 63	6 4	9,8 6,3
Малоданилівська селищна Рада	63	54	85,7
Подвірська сільська Рада (повторний список)	47 45	1 2	2,1 4,4
Протопопівська сільська Рада (повторний список)	86 84	- 2	0 2,4
Прудянська селищна Рада	193	9	4,7
Руськолозівська сільська Рада	320	15	4,7
Солоницівська селищна Рада (повторний список)	102 102	8 8	7,8 7,8
Феськівська сільська Рада	86	-	0
Черкаськолозівська сільська Рада	278	13	4,7
Шептухоболибоківська (після перейменування – Замірчанська) сільська Рада	62	6	9,7

тривала з вересня 1942 р. до січня 1943 р., третя та четверта охоплювали відповідно 1943 та 1944 рр. [20, с. 161–162]. У рамках перших двох програм, за підсумковим звітом Заукеля наприкінці 1942 р., з територій європейських країн німецька економіка отримала понад 3 млн нових

робочих рук, включно з військовополоненими. Що стосується нових завербованих радянських цивільних робітників та військовополонених, то зведений звіт Заукеля за період з 1 квітня до 30 листопада 1942 р. містить цифру 1,8 млн осіб¹. Так, наприклад, у Києві за 1942 р. на вербувальний пункт було притягнуто близько 39 тис. осіб, фактично ж виїхало 29 тис. [16, с. 19]. З Харкова й області станом на 28 вересня 1942 р. на роботи до Німеччини загалом було відправлено 73 381 особу: 34 171 чоловіків та 39 210 жінок [8]. За даними Харківської міської управи, безпосередньо з міста за 11 місяців 1942 р. до Німеччини було вивезено 43 262 міських мешканців [21, с. 119].

Перші розпорядження щодо поведінки з робітниками зі Сходу та правила їх утримання були надзвичайно суворі. Про це, насамперед, свідчать відомі та часто цитовані в дослідженнях примусової праці «Загальні положення щодо вербування та використання робочої сили зі Сходу» райхсфюрера СС та шефа німецької поліції Гімлера від 20 лютого 1942 р., у яких уперше було впроваджено термін «остарбайтер» (проте ще без його детального визначення) та покладено обов'язок носити розпізнавальний знак «Ост». Основою цих «Положень» була констатація того факту, що радянські робітники «десятиріччями жили за більшовицького панування й у них систематично виховувалася ворожість до націонал-соціалістичної Німеччини та європейської культури», відповідно до цього й було побудовано всі подальші розпорядження. За цими розпорядженнями, під час вербування радянські робітники мали пройти медичний огляд та перевірку на політичну благонадійність, до Німеччини вони мали транспортуватися у закритих вагонах, працювати, бажано, у закритих бригадах, ізолювано від німецьких та інших іноземних робітників, лише у сільській місцевості дозволялася осібна праця. Мешкати радянські робітники мусили у закритих, обнесених колючим дротом таборах, у бараках. Якщо поряд із радянськими працювали німецькі робітники, набувало чинності розпорядження про «підвищення німецького робітника у посаді настільки, щоб він, незважаючи на спільну працю, виступав у ролі керівника й наглядача та щоб, по можливості, у нього не виникало почуття солідарності» [24, S. 181]. У додатковому до цих «Положень» циркулярі вищим органам державної поліції відзначалося, що за боротьбу з недисциплінованістю, «антирайхівськими настроями», кримінальними проступками та статевими відносинами з німцями відповідатиме виключно гестапо; у цій боротьбі, як правило, слід було вживати виключно суворі методи покарання – «відправку до концтабору чи особливу міру покарання», лише

---

¹ Згідно із цим звітом з 1 квітня до 30 листопада 1942 р. до німецької економіки було також залучено 330 тис. поляків, 80 тис. чехів, 358 тис. робітників – мешканців окупованих західних країн та 190 тис. робітників з інших країн Європи, усього 2,6 млн іноземних робітників [24, s. 209].

несерйозні випадки міг врегулювати персонал охорони. Статеві стосунки з німцями мали каратися виключно стратою через підвищення, статеві стосунки з іншими іноземцями – ув'язненням у концентраційному таборі [24, S. 181].

Але вже з весни 1942 р. (яка, на думку багатьох сучасних дослідників, стала кульмінацією расової дискримінації стосовно іноземних робітників), через зростання потреб воєнної економіки у робочій силі, а також через необхідність підвищення ефективності використання праці «робочої сили зі Сходу», почали ініціюватися та запроваджуватися певні заходи із послаблення режиму та поліпшення умов життя та праці радянських робітників, які здійснювалися протягом усього понад трирічного перебування останніх на примусових роботах у Райху. Ці заходи стосувалися підвищення соціально-правового статусу остарбайтерів (включно з нормами заробітної платні та постачання продовольством), вирішення побутових питань (врегулювання видачі одягу, взуття, засобів гігієни і т. п.), з усіма відомими обмеженнями спроб задоволення культурних і духовних потреб тощо.

Так, про перші зміни загального характеру свідчить, наприклад, «Інструкція поліції безпеки щодо поведіння з радянсько-російськими робітниками зі староросійської області» від 24 червня 1942 р. відділу гестапо у Дюссельдорфі [11]¹. На самому початку цієї інструкції ще підкреслювалася заборона робити винятки національного плану, наприклад для українців², і в дусі наведених вище «Загальних положень» продовжувало наголошуватися, що «радянські росіяни³, яких привезли до Райху, надають у його розпорядження свою робочу силу та потребують правильного поведіння й особливого догляду, оскільки зачухли й збідніли від більшовизму. Але використання їхньої праці пов'язане зі значним ризиком. Адже ці люди десятиріччями жили за панування більшовизму і в них систематично виховували ворогів націонал-соціалістської Німеччини та європейської культури. Вони також є красномовним доказом того, що більшовизму вдалося знищити всі людські цінності та досягти у російському народі такого ступеня біологічної деградації, який виключає будь-який зв'язок з цими людьми. Саме тому слід бути дуже передбачливими!»

Цю передбачливість, згідно з інструкцією, треба було забезпечувати насамперед за рахунок розміщення «радянських росіян» виключно в закритих таборах, але колючого дроту за цим документом вже слід

¹ Копію документа надав У. Герберт.

² Розрізнення примусових робітників зі Сходу за національною ознакою введенням особливих для українців, росіян та білорусів нашивок було здійснено в середині червня 1944 р.

³ Досл. *Sowjetrussen* – поширений термін для позначення робітників з окупованих «східних територій», яким певний час оперували паралельно з визначенням «остарбайтер».

було уникати. Уже дозволялося придбання радіоапаратів (із заборонаю, зрозуміло, прослуховування іноземних, особливо радянських радіостанцій), музичних інструментів, ігор та інших засобів розваги. За гарну поведінку мешканці табору могли у закритих групах виходити на прогулянки, але заборонялося відвідування центру міста, кафе, кіно і т.д.

Підрозділ, присвячений боротьбі з порушеннями дисципліни, допускав застосування таких видів покарань, як: 1) дисциплінарні покарання після закінчення робочого часу: чергування по кімнаті, позбавлення пільг тощо; 2) направлення у штрафний загін (роботу для цього загону обирало підприємство, на якому працювали радянські робітники); 3) позбавлення гарячої їжі до трьох днів на тиждень; 4) арешт максимум на три дні. Суворим залишалося покарання за статеві стосунки з німцями: на чоловіків «зі Сходу» очікувала смертна кара, на жінок – ув'язнення у концтаборі. Проте такі самі стосунки з іноземцями не-німецького походження не заборонялися, якщо це не заважало порядку в таборі. Своєю чергою, будь-яка спроба німців-охоронців «наблизитися до російської жінки непристойним образом» каралася ув'язненням у тюрмі чи у концтаборі. Містила ця інструкція також рекомендації щодо справедливого розподілу та по можливості смачного приготування їжі, дозвіл на духовну допомогу з боку тих робітників таборів, які хочуть практикувати церковну діяльність, за умови щоб під прикриттям релігійної діяльності не проводилося «політичне підцькування комісарів», дозвіл на поштовий зв'язок із райхскомісаріатами Остланд і Україна для надсилання листівок та листів вагою до 250 г в обидва напрями з певним обмеженням – користуватися номерами польової пошти робітникам не дозволялося, тощо.

Окремим пунктом врегулювання наприкінці 1942 р. постало питання постачання остарбайтерів одягом та взуттям. З початком масової мобілізації більшість остарбайтерів приїжджали до Райху зібраними на швидкуруч, а то й загалом у тому, в чому були схоплені під час облав чи інших примусово-мобілізаційних заходів. У самій Німеччині на той час уже було введено картки на одяг, претендувати на які іноземець не міг. М. Шпюрер пише, що вже дуже скоро господарчі відомства були вимушені відійти від своєї досить жорсткої лінії та почати видавати одяг і взуття також і іноземцям. Але останнім все одно мало що діставалося, адже пріоритет залишався за німцями. У квітні господарчим відомствам було наказано видавати талони на одяг і остарбайтерам, причому підприємства могли давати іноземцям одяг напрокат за певну плату чи заставу, але не продавати [28, S. 136].

Проте упродовж майже всього 1942 р. у Німеччині не існувало чіткого регламентувального припису щодо постачання остарбайтерів

одягом чи взуттям, відповідний наказ з'явився лише 1 січня 1943 р. Як повідомляє циркуляр № 616/42 [1]¹, розісланий перед прийняттям цього наказу від імені райхсміністра економіки регіональним економічним відомством, остарбайтерів мали постачати верхнім одягом, натільною білизною та взуттям, причому верхній одяг не повинен був, за винятком особливих умов, потребувати додаткового захисту чи бути одягом професійним (ці види одягу давали остарбайтерам в оренду як власність заводу). У подальшому, за цим наказом, для остарбайтерів виготовляли такі предмети одягу. Для остарбайтерів-чоловіків: із одягу – штани, куртка на підкладці, кальсони, сорочка, онучі/шкарпетки, рукавиці, шапка, із взуття – черевики із суцільного шматка деревини, чи взуття з двома пряжками, чи калоші на дерев'яній підошві з верхньою частиною з нешкіряного матеріалу. Для жінок-остарбайтерок: із одягу – сукня, куртка на підкладці, спідниця, блуза, сорочка, рейтузи, шкарпетки/обмотки чи панчохи, рукавиці, хустина на голову; із взуття – такі самі, як і для чоловіків, черевики чи то з суцільного шматка дерева, чи з верхньою частиною, зробленою з нешкіряного матеріалу.

Безпосереднє постачання одягом організовувалося таким чином: спочатку відбувалося «з'ясування потреби», адже відповідно до вищенаведеного циркуляра, у кожному випадку потребу остарбайтера в одягу встановлював керівник підприємства² за сприяння (якщо робітники мешкали у таборі) керівника табору. Про встановлену потребу керівник підприємства повідомляв «одежне» чи «взуттєве» економічне відомство, яке перевіряло ці заяви з урахуванням можливостей, зокрема попередніх розподілів, а також наявних запасів на підприємствах. Картки, які після цього підлягали отоварюванню, направлялися на підприємство чи голові родини (у разі наявності там остарбайтерки-прислужниці) з позначкою «Одяг для остарбайтерів» чи «Взуття для остарбайтерів», а також припискою «Цю картку можна отоварити тільки в спеціальних пунктах розподілу». Пункти розподілу видавали одяг чи взуття тільки уповноваженим особам, а не самим остарбайтерам.

Виходило, що одяг не видавали, а продавали – остарбайтер мав сплатити за виданий одяг/взуття (кошти утримували з зарплатні), тільки тоді він переходив у його власність. Але все одно частково, адже контроль догляду за одягом покладався на керівників підприємств та начальників таборів (для остарбайтерів, які мешкали у таборах) чи роботодавців (для остарбайтерів, які мешкали і працювали у приватних осіб). Відповідно до циркуляра в таборах створювалися майстерні з ремонту одягу

¹ Копію документа надав У. Герберт.

² Цей керівник підприємства ніс особисту відповідальність за те, щоб вимагати тільки необхідний для підтримки працездатності остарбайтерів мінімум.

й в зуття, потрібні для цього інструменти можна було отримати у керівництва підприємства, а матеріал для ремонту й швейні засоби – у відповідного економічного відомства.

Ще одна регульовальна ініціатива середини 1942 р. стосувалася офіційного дозволу на листування оstarбайтерів та заснування додаткових інституцій: уся кореспонденція робітників зі Сходу мала підлягати цензурі, для чого було створено два відомства з перевірки листування з закордонням – у Берліні та Кенігсберзі [20, с. 295]. Ці відомства перлюстрували як вихідну, так і вхідну кореспонденцію, та надсилали на ім'я Генерального уповноваженого з працевикористання «Звіти про настрої» за певний період (частіше за один чи два місяці). У цих звітах інформація про настрої тих, хто писав листи з Німеччини, надавалася за принципом виділення та аналізу позитивних і негативних (звісно, з точки зору німців) висловлювань, згрупованих у тематичні блоки: робота, харчування, проживання, одяг, зарплатня, соціальне забезпечення, економіка, політика тощо. Зі свого боку, звіти про настрої авторів, листи яких надходили у Німеччину, включали також тематичний блок «війна». У цьому блоці, крім іншого, аналізувалася ситуація з продовженням відправки населення до Райху як, наприклад, у «Звіті про настрої на основі листів, які було проаналізовано у квітні та травні 1943 р. (пошта з та в Україну)»: «Позитивні висловлювання: одиничні повідомлення свідчать про ненависть до більшовицької системи та про вдячність за звільнення від цієї системи. Внаслідок цього, а також внаслідок нестачі продуктів харчування в Україні місцями позитивніше почали ставитися до вербування в Німеччину. Негативні висловлювання: набагато збільшилася кількість скарг на несправедливе поводження, важку працю й вербування. Особливо гостро сприймається той факт, що через примусове вербування матерів розлучають з малими дітьми, а дітей з родинами. Постраждали всіма засобами намагаються уникнути транспортування до Німеччини (підкуп відповідних відомств, втеча, фіктивні шлюби дітей-підлітків, самокаліцтво й самозараження). Це, в свою чергу, приводить до посилення зустрічних заходів німців, серед яких згадуються: конфіскація зерна й майна, підпал будинку, ситуації, коли насильно зганяють, зв'язують та жорстоко поведуться навіть з вагітними жінками» [2]¹. Важливою причиною труднощів вербування в цьому повідомленні називалися також листи, які не пройшли цензуру та містили «скарги, що викликають жах», відомості про порушення з боку місцевих властей (підкупність, несправедливість, спекуляція, пияцтво), діяльність партизан, які, нападаючи на села, відпускали зібраних

¹ "Stimmungsbericht auf Grund von Briefen, die in April und Mai 1943 ausgewertet sind, über Ostarbeiter (Post aus und nach der Ukraine)". Копію документа надав У. Герберт.

для відправки українців, загальне розчарування населення політикою Німеччини («німці виявилися гіршими за більшовиків – обіцяли багато, але не виконали обіцянок») тощо.

Деякі звіти містили інформацію, об'єднану в блоки під назвою «гарні табори», «погані табори», адже, як відзначалося в одному з повідомлень на ім'я райхсміністра праці, контроль листів оstarбайтерів служив не тільки для того, щоб відбракувати негативні листи, але й для того, щоб прояснити реальне становище оstarбайтерів та виявити порушення. Якщо, наприклад, йшлося в цьому повідомленні, «на один і той самий табір постійно надходять правдоподібні скарги про жорстке поводження, невідачу продуктів харчування і т.д., то можна буде провести перевірку в цьому таборі. Засіб перевірки, який застосовувався раніше, виявився неефективним: відомство з перевірки листування передає такі констатації Генеральному уповноваженому з працевикористання, той – регіональним біржам праці. Біржа праці проводить «розслідування» безпосередньо в таборах. Вони полягають у тому, що табірне керівництво отримує для ознайомлення скарги чи уповноважений від біржі допитує відповідних робітників. Результат завжди один і той самий: табірне керівництво запевняє, що в нього все в повному порядку, а оstarбайтери, яких допитують, мовчать через страх та заперечують, що взагалі скаржилися на порушення в таборі. Успішним може стати такий метод: СД зараз добилася того, що в неї у всіх таборах є мережа довірених осіб та агентів. Висновки і констатації відомства з перевірки листування повинні передаватися у СД, котра й буде перевіряти їх на правильність за допомогою своїх довірених осіб. Тільки коли таким шляхом буде зібрано докази, через регіональну біржу праці можна розпочинати заходи, які мають всі шанси стати успішними» [3]¹.

Упродовж усього перебування українських цивільних громадян на примусових роботах у Німеччині велика кількість їхніх листів та листівок оминала німецьку цензуру та надходила до місця призначення неперевіреною. Так, наприклад, у «Звіті про настрої» від 3 березня 1943 р. [2]² зазначалося, що в Україну та з України кожного дня йде від 80 до 100 тис. листів, з яких у лютому вдалося прочитати в середньому 20 %. Із всього обсягу кореспонденції 2 % містили позитивні висловлювання, 98 % – негативні. Із позитивних висловлювань автори звіту відзначили лише ті, що стосувалися непоганого харчування оstarбайтерів, які працювали у приватних осіб, та знаної німецької пунктуальності й чистоти. Негативні ж висловлювання наводилися абсолютно за всіма тематичними пунктами: незадовільне харчування на промислових підприємствах,

¹ Копію документа надав У. Герберт.

² “Stimmungsbericht aus Briefen, die in Februar 1943 ausgewertet sind, über Ostarbeiter“. Копію документа надав У. Герберт.

спекуляція на «чорному ринку», поїдання сирого бадилля, крадіжки картоплі та брукви з подальшим покаранням; скарги на холодні та завошивлені бараки, нестачу одягу та взуття; нарікання на недостатнє чи незадовільне медичне обслуговування. Акцентувалася увага на скарги щодо зникнення посилок з їжею, одягом та застереження родичам не надсилати цих речей. Проте, в окрему графу потрапив табір Фербус у місті Шварценбек біля Гамбурга, його, як зазначалося у звіті, хвалили в 74 листах як за харчування, так і за забезпечення одягом, нормальне поводження тощо.

Умови перебування в таборах дійсно були досить різними й часто залежали від керівництва підприємства, якому підпорядковувалися, та керівника самого табору¹. Це керівництво, за окремими винятками (на кшталт вищеназваного), майже не цікавилася життям і побутом остарбайтерів, працю яких використовувало до 18 годин на добу. Німецькі представники Економічного штабу Ост, які здійснювали інспекційні поїздки підприємствами Рурської області, повідомляли наприкінці 1943 р.: «У відвіданих областях у цілому, за рідкісними винятками деяких взірцевих підприємств, остарбайтера покинуто напризволяще, оскільки його вважають східним зряддям виробництва, яке легко замінити. Керівники підприємств практично не бажають розуміти суть справи остарбайтерів та не цікавляться цим. У результаті не вистачає навіть їжі та місць проживання, зроблених безсердечно, брудних та часом неймовірно поганих... Остарбайтер дуже терплячий. Він працює, доки не падає обличчям у багнюку просто на робочому місці, а лікар може лише виписати довідку про смерть... Настрій остарбайтерів, за поодинокими винятками, коли його можна було назвати виразно добрим, загалом є невдоволеним, а часом і катастрофічним. Так, наприклад, ніколи не забудеться картина відчаю та зубожіння у таборі Бохумського об'єднання сталеливарних заводів... Робітники неймовірно виснажені, настрої жакливі, табір у запустінні й бруді, їжі недостатньо. Трапляються побиття. Родини роз'єдані. Навіть жінки намагаються втекти. Їжа як премія – спочатку робота, потім їжа. Ніякого співчуття з боку керівництва» [28, S. 236].

Характерно, що на скарги українських остарбайтерів та на їхнє загальне скрутне становище увагу Генерального уповноваженого з працевикористання звертали не тільки відомства з перевірки листів чи

¹ Загальною організацією утримання остарбайтерів, які працювали у промисловому секторі, опікувався Німецький трудовий фронт (ДАФ), до компетенції якого входили утримання й соціальне забезпечення табору, харчування, організація та проведення дозвілля. Медичне обслуговування входило до компетенції Об'єднання лікарів шпитальних кас Німеччини. Контроль за дотриманням порядку здійснювала табірна охорона, що підпорядковувалася керівнику табору, який мав досить широкі, але скоординовані з ДАФ, повноваження щодо забезпечення порядку та функціонування табору.

представники різноманітних інспекцій, але й Українське національне об'єднання, яке офіційно не мало права контактувати з українцями, що приїхали на роботи до Німеччини, проте, за його власним визначенням, намагалося діяти опосередковано. В офіційному листі за номером 25234/42/A, яке надійшло у відомство Ф. Заукеля 28 листопада 1942 р., зазначалося, що «хоча офіційна постанова тримати дистанцію в усіх відношеннях до указаних українців (остарбайтерів – *Авт.*) суворо дотримується, від цих українців ми отримуємо велику кількість різноманітних листів і тому маємо постійну інформацію щодо їхніх скарг та побажань. На жаль, ми, звісно, не можемо перевірити цю інформацію щодо її правдивості. Тому передаємо її Вам, щоб таким чином допомогти Вам врегулювати питання праці українців» [12]¹. Автори документа наголошували на тому, що інформація, яку вони отримують з різних областей Німеччини, свідчить про гарну підготовку та добре вміння навчатися нового з боку тих українців, яких називають «остарбайтерами», але останні скаржаться на недоліки проживання, харчування, оплати праці, одягу, національно-культурного «обслуговування» та поводження в цілому. В усіх цих випадках, підкреслювалося в документі, українців називають «росіянами» і кожна спроба українців вказати на цю помилку ігнорується чи висміюється.

Те, наскільки ситуативно-прагматичними у практиці нацистського керівництва були спроби відрізнення українців від росіян, свідчать перемовини початку вересня 1942 р. щодо можливості залучення до роботи служницями українських жінок-остарбайтерок, під час яких Гітлер висловився так: «Нам слід освіжити свої шкільні знання щодо переселення народів», тому що саме в Україні є багато світловолосих людей з блакитними очима, які можуть вважатися «селянськими нащадками осілих германських племен». Остарбайтерську прислугу потрібно «онімечити», доставити у багатодітні сім'ї також у містах і годувати її як німецьке населення» [24, S. 204]. Відповідний указ про доставку до Німеччини для роботи у хатньому господарстві півмільйона жінок-остарбайтерок віком 15–35 років, міцної статури, із зовнішністю, по можливості, схожою на німецьку (блакитні очі й світле волосся) вийшов 10 вересня 1942 р. Згідно з цим указом, наприклад, із території Харкова й області лише за місяць (із середини жовтня до середини листопада) до німецьких господарств служницями було відправлено 3143 молоді жінки [9]. У середині серпня 1944 р. у німецьких родинах працювало 33 тис. жінок-остарбайтерок, загальна ж кількість іноземок, зайнятих у цьому виді робіт, дорівнювала 77 тис. осіб [28, S. 120]². Коментуючи вищенаведене рішення про залучен-

¹ Копію документа надав У. Герберт.

² Автор підкреслює, що зажадані багатодітними німецькими родинами українки отримували

ня до праці жінок-остарбайтерок, У. Герберт наголошує, що ні з огляду на воєнно-економічне становище чи на реальні потреби німецьких господарок, не кажучи вже про логіку расистської картини світу, не було нагальної необхідності у привезенні цієї прислуги до Німеччини. Це рішення, продовжує автор, було частиною політичного принципу, який саме у питанні щодо іноземців часто поставав ланцюгом суперечливих постанов, аніж єдиною продуманою політичною стратегією [24, S. 204].

На нестатичність та «свабільну динаміку» рішень щодо поводження з остарбайтерами звертає увагу і М. Шпюрер та солідарно із У. Гербертом пояснює їх перемогою прагматичних міркувань над расово-ідеологічними настановами нацистського режиму, наводячи як приклад трансформації сприйняття остарбайтера від «унтерменша» до «співробітника» попереднє зауваження до поліцейського указу Г. Гімлера від середини червня 1944 р.: «Остарбайтери, які працюють у Райху, своєю поведінкою та працею довели власну готовність до співробітництва у боротьбі з єврейсько-більшовистською загрозою світу. Так само, як і їхні брати, батьки та сини, які добровільно зі зброею в руках б'ють на боці Німеччини, своєю працею вони сприяють наближенню перемоги над спільним ворогом». Але не варто вірити цьому висловлюванню, продовжує далі М. Шпюрер, адже життя понад 2 млн остарбайтерів на той час було схоже на життя рабів, особливо якщо вони працювали у промисловому секторі німецької економіки, проте факт, що саме Гімлер дав остарбайтерам суспільне визнання, підкреслює те скрутне становище, в якому опинився режим після вторгнення на Заході [28, S. 98]. Про коригування стандартів поводження з остарбайтерами відповідно до суто воєнних потреб свідчить також той факт, що в середині грудня 1944 р. власті Райху зійшлися на тому, щоб повністю зрівняти статус остарбайтерів зі статусом інших цивільних робітників у відповідь на вимогу генерала А. Власова, який тільки за цих умов погодився направити свої формування проти Червоної армії [28, S. 130].

Проте багато з цих постанов залишилися тільки на папері, адже «на місцях» вони не встигали дійти до остарбайтерів чи взагалі ігнорувалися. Упродовж усього перебування українських цивільних робітників у Райху їх супроводжували виснажлива праця, голод, скрутні побутові умови та різні хвороби, серед яких перше місце посідали загальна виснаженість і серцево-судинні захворювання, туберкульоз, запалення легень, шлунково-кишкові хвороби, черевний та висипний тиф. На початку 1943 р. в додатках до воєнних звітів Економічного штабу Ост

таке саме харчування, як і німці, і, на відміну від інших остарбайтерів, вищу зарплатню. Офіційні години роботи для них було встановлено з 6-ї до 21-ї, раз на тиждень вони мали спочатку 3, потім 6 годин для виходу в місто. У порівнянні з іншими остарбайтерами, більшість покоївок мали більш-менш задовільні, стерпні умови, до того ж стосунки з німецькою сім'єю часто були дружніми.

з'явилася інформація щодо смертності серед остарбайтерів: і кількість зафіксованих смертей від хвороб, і статистика самогубств та розстрілів за втечу. У квітневому звіті ЕШО за березень 1943 р. зафіксовано 1 479 смертельних випадків (з них – 513 у концтаборах), тобто 0,1 % від загальної кількості остарбайтерів на той час, яка становила 1 650 000 осіб. Із них 465 смертей трапилося внаслідок загальної виснаженості та серцево-судинних захворювань, 351 – туберкульозу, було зафіксовано також 26 самогубств та 16 розстрілів [5; 20, с. 255–264].

Трагічним зв'язком між хворобою та стратою могли стати намагання остарбайтерів заподіяти самокаліцтво чи самозараження, як, наприклад, сталося у таборі Руссенвізе у Нюрнбергізлі влітку 1942 р. [3]¹. На початку липня в цей табір прибули 299 жінок та 1 300 чоловіків-остарбайтерів, а вже наприкінці місяця відповідальна за медобслуговування табору констатувала появу інфекційного захворювання, яке проявлялося спочатку великими пухирями на руках і ногах, що потім перетворювалися на гнійні нариви. Самі остарбайтери називали цю хворобу «бешиха» («рожа»). Швидкість поширення зараження була високою, і після того, як кількість хворих перевищила 200 осіб, наприкінці серпня було прийнято рішення закрити табір на карантин, чому передували консультації табірної керівництва з лікарями та гігієністами міста. Після закриття табору було здійснено низку заходів щодо знезараження приміщень, дезінфекції одягу та предметів ужитку остарбайтерів, миття тих, хто не хворів, та ізоляції у спеціальних бараках за межами табору «підтверджено хворих». Для запобігання зараженню німців дезінфікувалися й робочі місця остарбайтерів на відповідному заводі.

Саме на цьому етапі, згідно з рапортом керівництва табору, вдалося знайти докази підозри, яка існувала від самого початку поширення захворювання, про можливе самозараження (аутоінфекцію) остарбайтерів. Для перевірки цієї підозри табірній перекладачці було наказано пильно стежити, чи не викликана ця хвороба самоінфікуванням. За кілька днів вона повідомила, що остарбайтери дійсно калічать себе самі, натираючи шкіру жовтцем. З цим погодилася й лікар-остарбайтерка, яка прибула до табору три дні тому. Вона визнала малоімовірною хворобу «рожа», оскільки у мешканців табору були відсутні такі обов'язкові симптоми, як сильний жар і серцева слабкість. Розслідування силами табірної охорони привело до визнання частиною жінок-остарбайтерок, що вони самі заражували себе, адже думали, що з цією хворобою їх відправлять додому. За попереднім розслідуванням настала черга гестапо: воно провело серію докладних допитів у таборі, за якими вияви-

¹ “Bericht über die Selbstinfektion der Ostarbeiter und Ostarbeiterinnen im Lager Russenwiese”. Копію документа надав У. Герберт.

ло по 5 заводіїв (чоловіків і жінок), які, будімото частково за допомогою погроз, змусили мешканців табору натертися жовтцем і потім обробити рану мильним порошком чи сіллю, щоб спричинити гнійні нариви. Для підтвердження версії самозараження, в якій продовжував сумніватися головний лікар міста (який ухвалював рішення про закриття табору на карантин), табірне керівництво також запитало експертизу фахівця-ботаніка про подразнювальні властивості жовтцю та випробувало ці властивості на одній з жінок-остарбайтерок. Наприкінці рапорту сухою діловою мовою відповідальний за табір Руссенвізе констатував, що «із 58 чоловіків-остарбайтерів, які заразили себе самі, 53 були направлені у концтабір. Ті п'ять, яких було визнано заводіями, та які, дуже ймовірно, ініціювали цей саботаж за дорученням Советів, були затримані, і з ними будуть розбиратися окремо. Я просив дозволу повісити цих п'ятьох чоловіків у таборі для остарбайтерів у присутності всіх його мешканців. Такий запит гестапо направило райхсвідомству безпеки. Коли звіди надійде відповідне розпорядження, відбудеться страта. Із жінок-остарбайтерок п'ятьох заводійок також направили у концтабір, інші 60 жінок, які більшою мірою зробили цей вчинок з дурного розуму, були включені у робочий процес. За дорученням гауляйтера я наказав, щоб мешканці табору сплатили за дезінфекцію і т. п.».

Показовою в контексті загального ставлення до остарбайтерів у перший рік їх перебування на примусових роботах стала реакція на цю та певну кількість схожих «історій самозараження» службовців інших відомств, які мали відношення до організації праці та життя остарбайтерів. А саме – поряд із закликами неприпустимості саботажу німецької економіки «грою у хвороби» та вимаганнями нагальної перевірки всіх підозр на самозараження – декларування відмови від «зайвої» гуманності та співчуття до цієї групи цивільних робітників: «Здебільшого поганий зовнішній вигляд остарбайтера та робітника слов'янської нації не повинен спричиняти, через неправильно зрозумілу гуманність, будь-які заходи, що зроблять поведження з остарбайтерами таким самим, як і з німецькими робітниками. Такі заходи остарбайтер і слов'янський робітник не розуміє і трактуватиме як слабкість» [3]¹.

Регульованим спеціальними наказами та постановами, підпорядкованим декільком інстанціям та багато в чому примусовим постало і повернення українських цивільних робітників до СРСР. Практично одразу після ухвалення Постанови Державного комітету оборони № 6457-сс від 24 серпня 1944 р. «Про організацію прийому радянських громадян на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин

---

¹ «Einsatz von Ostarbeitern und Ostarbeiterinnen. Hier: Sabotage der deutschen Kriegswirtschaft».

опинився за прикордонною лінією між СРСР і Польщею» для її реалізації на республіканському рівні 31 серпня було ухвалено спільну Постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У про створення при уряді республіки відділу у справах репатріації радянських громадян на чолі з М. Зозуленком. Згідно з цим документом НКВС УРСР був зобов'язаний організувати у Львівській, Дрогобицькій та Волинській областях перші шість перевірконо-фільтраційних таборів чи пунктів. Із січня 1945 р. відділи у справах репатріації розпочали свою діяльність у складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих. Загальне керівництво органами репатріації в УРСР входило до компетенції заступника Голови РНК УРСР І. Сеніна [20, с. 333; 18, с. 42].

За П. Полянком, масова репатріація радянських громадян завершилася вже у вересні-жовтні 1945 р. Станом на 1 березня 1946 р. до СРСР було репатрійовано 1 650 343 українці, з яких 1 190 135 осіб було цивільними, 460 208 – військовополоненими [20, с. 526]. Щодо тих, хто за різних обставин не повернувся до країни Рад, то, за М. Шпюрером, ця група осіб «складалася з 285 000 громадян СРСР – переважно українців (СРСР станом на 1938 р.), 220 000 представників балтійських країн та 300 000 поляків (з яких 50 000 були етнічними українцями), включно з колишніми примусовими робітниками та біженцями, які втікали від Червоної армії та ніколи не були притягнутими до примусової праці. Частка колишніх примусових робітників серед українців та поляків складала дві третини... 70 % українців знайшли новий дім у англомовних країнах Північної Америки й Австралії» [27, р. 197–198].

Список використаних джерел:

Джерела:

Bundesarchiv (BA)

1. R 10 III – Reichsvereinigung Eisen, Akte № 131 : „Versorgung der im Reichsgebiet eingesetzten Ostarbeiter mit Bekleidung und Schuhwerk“.

2. R 41 – Reichsarbeitsministerium. Akte № 29 : „Stimmungsbericht auf Grund von Briefen, die in April und Mai 1943 ausgewertet sind, über: Ostarbeiter (Post aus und nach der Ukraine)“; „Stimmungsbericht aus Briefen, die in Februar 1943 ausgewertet sind, über Ostarbeiter“.

3. NS-1 – Deutsche Arbeitsfront, Aktenband № 544 : „Bericht über die Selbstinfektion der Ostarbeiter und Ostarbeiterinnen im Lager Russenwiese“; „Einsatz von Ostarbeitern und Ostarbeiterinnen. Hier: Sabotage der deutschen Kriegswirtschaft“.

Bundesarchiv-Militärarchiv (BA/MA) RW 31. Reichswehr

4. RW 31/16.

5. RW 31/29.

6. RW 31/694.

7. RW 31/695.

8. RW 31/697.

9. RW 31/698.

10. RW 31/719.

Hauptstaatsarchiv Düsseldorf (HStAD)

11. RW 36 : “Merkblatt für die sicherheitspolizeiliche Behandlung der sowjetrussischen Arbeitskräfte aus dem altrussischen Gebiet“.

Institut für Zeitgeschichte, München (IfZ)

12. Mikrofilmserien : MA 41.

Державний архів Харківської області (ДАХО)

13. Фонд Р-3746, оп. 1, д. 224 : «Списки лиц, угнанных и добровольно уехавших в Германию и членов вербовочной комиссии Дергачевского района».

14. Фонд Р-3746, оп. 1, д. 98 : «Хронологические справки о важнейших событиях, происходивших в период немецкой оккупации на территории Дергачевского района».

15. Фонд Р-4190, оп. 1, д. 19 : «Сведения о количестве угнанных в Германию советских граждан по Дергачевскому району Харьковской области в 1941–1942 гг.».

Література:

16. Грінченко Г., Пастушенко Т. Українські оstarбайтери нацистської Німеччини: депортація, примусова праця, репатріація / Г. Грінченко // «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів / Г. Грінченко (голов. ред.), І. Ястреб, О. Стасюк та ін. – Харків : Право, 2009. – С. 9–56.

17. Далговський А. Примусова праця білоруських робітників у системі військового і цивільного управління на території окупованої Білорусі у 1941–1944 рр. / А. Далговський // Схід – Захід. – 2008. – Вип. 11–12 : Спеціальне видання : Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – С. 180–197.

18. Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні / Т. В. Пастушенко. – К. : Ін-т історії України НАН України, Нім. фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», 2011. – 164 с.

19. Пастушенко Т. В. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. В. Пастушенко. – К. : Ін-т історії України, 2009. – 284 с.

20. Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : РОССПЭН, 2002. – 895 с.

21. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробагатов. – Харків : Прапор, 2004. – 368 с.

22. Engel R. Sklavenarbeit unterm Hakenkreuz. Die verdrängte Geschichte der österreichischen Industrie / R. Engel, J. Radzyner. – Wien ; München : Deuticke, 1999. – 283 S.

23. Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge / U. Herbert. – München : Beck, 2001. – 442 S.

24. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des “Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches / U. Herbert. — Bonn : Dietz, 1999. – 421 S.

25. Herbert U. Zwangsarbeiter im „Dritten Reich“ – ein Überblick / U. Herbert // Wieder gut machen? Enteignung, Zwangsarbeit, Entschädigung, Restitution / hrsg. vom Forum Politische Bildung. – Innsbruck ; Wien : STUDIEN Verlag, 1999. – S. 34–45.

26. Spoerer M. The Compensation of Nazi Germany’s Forced Labourers: Demographic Findings and Political Implications / M. Spoerer, J. Fleischhacker // Population Studies. – Vol. 56. – No. 1 (Mar., 2002). – P. 5–21.

27. Spoerer M. Forced Laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers, and Survivors / M. Spoerer, J. Fleischhacker // Journal of Interdisciplinary History. – XXXIII:2 (Autumn, 2002). – P. 169–204.

28. Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945 / M. Spoerer. – Stuttgart, München : Deutsche Verlags-Anstalt, 2001. – 250 S.

Гринченко Г. Принуждение к труду: очертания порабощения

В публикации рассмотрены отдельные аспекты мобилизации и принуждения к труду гражданского населения Украины на территории Третьего рейха во время Второй мировой войны, приведены примеры вербовочно-агитационной продукции, освещены вопросы изменения социально-правового статуса оstarбайтеров, а также регулирования определенных сторон их пребывания на принудительных работах.

Ключевые слова: *принудительный труд, оstarбайтеры, Вторая мировая война.*

Grinchenko G. Forced Labour: Contours of Enslavement

This article focuses on certain aspects of mobilization and compulsion to labour of civilian Ukrainian workers on the territory of Third Reich during the WW II, shows examples of mobilization materials, addresses the questions of changes of social-political status and regulations of different sides of Ostarbeiters’ forced labour.

Keywords: *forced labor, Ostarbaiter, World War II.*

ЗАБУТИЙ СОЦІУМ

У статті йдеться про упереджене ставлення радянської держави до колишніх невільників Третього рейху – «остарбайтерів», віднесених сталінським керівництвом до неблагополучної категорії населення, вірогідних ворогів народу, їхню «другосортність» у радянському суспільстві.

Ключові слова: «остарбайтери», упередженість, вірогідні вороги народу, негласний нагляд, приниження, суспільна неповага.

Друга світова війна залишила кривавий слід на землі України. Її глибока рана – сповнена нелегких випробувань доля «остарбайтерів». Близько 2,5 млн мешканців України (найбільше із окупованих територій колишнього СРСР) було насильно вивезено на каторгу в Третій рейх. Серед них 195 880 подолян: 117 230 чол. з колишньої Кам'янець-Подільської (тепер: Хмельницької; адміністративно-територіальний поділ на початок Великої Вітчизняної війни) області, 78 650 – з Вінницької. Найбільше нацистським «мисливцям за черепами» вдалося насильно етапувати в рейх мешканців Довжоцького (7195 чол.), Новоушицького (5237 чол.), Антонінського (4885 чол.), Орининського (4788 чол.), Смотрицького (4490 чол.), Грицівського (4285 чол.), районів Кам'янець-Подільщини, Монастирищенського (5711 чол.), Хмельницького (4868 чол.), Гайсинського (4862 чол.), Теплицького (3892 чол.) районів Вінниччини. 13400 чол. було відправлено на нацистську каторгу з м. Вінниці, 5000 чол. – Кам'янець-Подільського [1, с. 110, 111].

Бранцям довелося пройти через усі кола пекла, влаштованого «примітивним слов'янам» носіями «вищої (арійської)» раси: їх залякували, вилловлювали під час облав, із схованок, в нелюдських умовах етапували в рабство, торгували, наче рабами, всіляко знущалися над ними, морили рабською працею...

Однак ще донедавна суспільство жило, ніби цих людей взагалі не існувало. Про них не згадували на уроках історії, в підручниках, енциклопедіях і довідниках. Ні в будні, ні в свята. Ставлення до них у колишньому СРСР було відверто упередженим.

Мовчали і німці. Більше півстоліття історія використання націонал-соціалізмом рабської, примусової праці, нелюдське життя українських бранців було історією забуття.

Лише після розпаду СРСР до цієї категорії людей нарешті було виявлено увагу. Із здобуттям Україною незалежності спостерігається підвищений інтерес вітчизняних дослідників до історичної долі «остарбайтерів». Роботи українських вчених, опубліковані останнім часом,

стосуються не лише аналізу розсекреченої джерельної бази дослідження [15, 16, 17, 20], методичних підходів [2], але й розкривають чимало раніше невідомих сторінок насильницького вивезення «східних робітників» до Німеччини, їхнього рабського становища на нацистській каторзі, протидії реалізації планів гітлерівських загарбників по депортації «дармової робочої сили» з боку цивільного населення, радянських партизанів, патріотичного антифашистського підпілля, сил національно-визвольного спрямування, боротьби з поневолювачами самих «остарбайтерів» у Третньому рейху, в рядах європейського руху Опору, труднощі повернення колишніх бранців на Батьківщину [4, 9, 11, 12, 19].

Проте дослідники мало акцентують уваги на становищі колишніх «східних робітників» після повернення їх на Батьківщину. У пропонованій статті ставиться за мету в деякій мірі ліквідувати існуючу «білу пляму», дослідити, зокрема, ставлення тодішньої державно-партійної влади до колишніх цивільних невільників Третього рейху, їхнє місце у соціальній піраміді радянського суспільства.

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні робіт з вітчизняної історії післявоєнного періоду, сприятимуть більш глибокому розумінню проблем ще не до кінця розкритої теми драматичної долі «остарбайтерів».

Колишні примусові робітники рейху («остарбайтери») не стали в СРСР особливою категорією населення, що користувалася б певними соціальними пільгами та суспільною повагою на зразок, скажімо, героїв-фронтовиків. Цьому сприяли як держава, так і самі «східні робітники».

Віднесені ще в дні війни сталінським партійно-державним керівництвом до розряду неблагополучних, вірогідних ворогів народу, примусові робітники рейху не вписувалися в широко пропагандовану ідеологічно-пропагандистську доктрину масового героїзму радянського народу, його високого патріотизму, синівської відданості Батьківщині. У критичний час вони не стали «всі, як один» на захист рідної Вітчизни, не проливали рясно кров у боях за її звільнення від загарбників. Більше того, працювали на зміцнення ворожої мілітаристської економіки, а багато хто власними руками виробляв компоненти зброї та боєприпасів, що використовувалися на фронті проти Червоної армії, для знищення беззахисного населення, руйнування важливих військових та цивільних об'єктів. За що ж їх любити чи поважати?..

Для тих, хто визначав внутрішній і зовнішній політичний курс в повоєнній країні, було байдуже, що все те робилося проти власної волі каторжан, в умовах крайнього примусу невільників, свого часу залишених тією ж державою на поталу ворогові.

Негативно на післявоєнній політиці партійно-державного керівництва СРСР позначалася міжнародна обстановка. Майже вся друга половина ХХ ст. пройшла під зловісним знаком «холодної війни», протистояння геополітичних і воєнно-стратегічних амбіцій західних держав з одного боку, й Радянського Союзу – з другого, що вилилось у жорстке ідеологічне протиборство, нескінченну гонку озброєнь, у котру вкладалися колосально великі кошти. Не заперечуючи певної соціальної спрямованості й досягнень політики радянської влади щодо поліпшення життя та добробуту людей, першочерговим для неї все ж було вдосконалення усіх видів озброєння, насамперед, нарощування ракетно-ядерного потенціалу. Вже на початку 50-х рр. стало відчутним непропорційне розбухання військової сфери, що супроводжувалося виснаженням природних ресурсів, атаркією важкої та оборонної промисловості [5, с. 583].

У повсякденному намаганні вистояти перед потужним натиском противника, здобути нову всесвітньо-історичну перемогу, керівництву СРСР було не до бід власного народу, невлаштованості якихось там «другосортних» репатріантів-«остарбайтерів». Перед ним, як всім бачилось, стояла значно серйозніша проблема – Вітчизна знову в небезпеці!.. Потрібно мобілізуватись, тугіше затягувати пояси...

«...Треба визнати, що у політичному дезорієнтуванні, навіть у певному розумінні, деморалізації радянського народу були зацікавлені не тільки вороги СРСР, але і, як це не парадоксально, керівники Союзу. Їм потрібен був перманентний стан конфронтації з Заходом, аби дедалі «закручувати гайки» в Радянському Союзі.

Довірливий, безвідмовний, невибагливий у матеріально-побутовому відношенні, але працьовитий народ своєю самовідданістю повинен був компенсувати вади системи і прорахунки керівництва. Все більше з'являлося ознак, що система пробуксовує економічно, що відстає вирішення соціальних проблем. Ці вади правляча верхівка намагалася компенсувати якщо не прямими репресіями, то залякуванням, моральним терором. Система функціонувала завдяки дедалі більшим її підступуванням. Робилося все, аби не йти на радикальні реформи суспільства, на ризик втрати влади вищими ешелонами партії, держави.

Відбудова міст контрастувала з дальшим занепадом сіл, а відносно благополуччя основної маси ветеранів війни, що стали рушійною силою повоєнного суспільства, з нещасливими долями тих, хто не знайшов з владою «спільної мови» або пішов проти її крайнощів...» [1, с. 584].

Безумовно, усі причетні до опору ворогові, особливо ті, хто здобував Перемогу на полі бою, заслуговували на велику подяку й гідне відзначення їхніх ратних заслуг. Але кращого ставлення до себе з боку держави потребували й «остарбайтери» – як жертви війни. У взаєминах же

з ними держава зайняла позицію: якщо не карати, то не помічати їх, не особливо турбуючись про поліпшення їхнього життєвого рівня, створення умов для реалізації ними основних конституційних прав і свобод. Тому такими важкими і зтяжними виявилися їхня адаптація, а також соціальна реабілітація в радянському суспільстві.

Як показує аналіз життя «східних робітників» у післявоєнний та наступні періоди, до всіх поневірянь цих людей додалася ще одна несправедливість: їх необгрунтовано було позбавлено грошової компенсації за моральну та фізичну шкоду, яку, згідно з рішенням міжнародного трибуналу антигітлерівської коаліції в Нюрнбергу, виплачувала Німеччина силоміць вивезеним з окупаційних територій і котра так згодилася б для облаштування їхнього побуту та життя. Не зважаючи на законні права мільйонів людей, СРСР з великодержавною зарозумілістю не приєднався до Люксембурзьких угод 1952 р. [9].

Підписанням цих угод канцлером ФРН К. Аденауером, міністром закордонних справ Ізраїлю М. Шаретом та головою постійно діючої Конференції з питань єврейських матеріальних претензій до Німеччини Н. Гольдманом завершилися тривалі переговори між Ізраїлем і Федеративною Республікою Німеччиною про грошову компенсацію Західною Німеччиною державі Ізраїль, єврейським організаціям і окремим особам за вартість нерухомого майна та інших матеріальних цінностей, експропрійованих у 1933–1945 рр. в євреїв Німеччини й окупованих нею країн. Згідно угоди, ФРН мала виплатити протягом 12-14 років 845 млн доларів.

Відмову Радянського Союзу від аналогічних претензій до Німеччини мабуть можна пояснити тим, що у післявоєнний період СРСР для відбудови власної економіки примусово використовував працю «вестарбайтерів». Офіційно в Радянському Союзі цей контингент називався «мобілізовані та інтерновані громадяни німецької національності»; відповідно до постанови №7161/ат ДКО від 16.12.1944 р. депортації в СРСР підлягали всі працездатні німці віком від 17 до 45 років (чоловіки) і від 18 до 30 років (жінки), котрі перебували на звільненій Червоною армією території Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини; аналогічні постанови були прийняті й стосовно цивільного німецького населення Східної Пруссії та Верхньої Сілезії, а також, що єврейська сторона поставила вимогу, яка, до речі, так і залишилася без відповіді, щоб 500 млн доларів виплатила ще й Східна Німеччина – Німецька Демократична Республіка – своєрідне дітище СРСР. Оберігаючи НДР від розорення, СРСР сам не отримав значних, конче потрібних, фінансових надходжень, що могли б піти на соціальні витрати в облаштуванні життя «остарбайтерів», задоволення ними існуючих потреб, врешті, сприяли б торжеству справедливості.

Взагалі, не дбати про свій народ було характерним для сталінсько-більшовицького керівництва. Так, волюнтаризм «вождя народів» Й. В. Сталіна та його оточення у поєднанні з несприятливими погодно-кліматичними умовами (небувала тривала засуха) призвели в 1946–1947 рр. до нового після жахливого голодомору 1932–1933 рр. масштабного голоду, котрий знову чи не найбільше вразив житницю СРСР – Україну.

Щоб не допустити його, «...треба було добитися зменшення завдань з обов'язкових поставок від центру, однак центр не пішов на це. Щоб виконати обов'язкові поставки хліба, компартійно-радянське керівництво республіки... почало тиснути на місцеві органи влади. У колгоспів стали примусово забирати жалюгідні запаси хліба... і сільське населення опинялося перед загрозою загибелі...»

Безкомпромісність Кремля у питанні про хлібозаготівлі пояснювала-ся бажанням Сталіна одержати політичні дивіденди від поставок зерна в країни Європи. Ще в лютому 1946 р. в Москві була підписана угода про поставку в Польщу 200 тис. тонн зерна для весняної сівби. У квітні СРСР зобов'язався поставити Франції 500 тис. тонн зерна за цінами, нижчими від світових, і переважно в кредит. Радянське зерно в голодному 1946 р. надходило також у Болгарію, Румунію, Чехословаччину. Рятуючи громадян інших країн, Кремль губив своїх. В українському селі, з якого викачали весь урожай зернових, розпочався голод. Зима 1946–1947 рр. виявилася неймовірно тяжкою, люди почали гинути від дистрофії, голодного тифу та інших епідемічних хвороб. У 1946 р. середньомісячний рівень смертності в сільській місцевості України становив 20 тис. осіб, а в січні 1947 р. він підвищився до 30 тис., у лютому – до 38,5 тис., у березні – до 51,4 тис. осіб» [13, с. 606]. Не обминула біда й хлібосольне Поділля.

У таємній доповідній на ім'я секретаря ЦК КП(б)У секретар Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У А. Устенко, характеризуючи продовольче становище населення області, писав, що воно є «крайне тяжким». Колгоспники абсолютної більшості районів терплять великі продовольчі труднощі. У ній же повідомляв, що перевіркою встановлено: до 400 тис. чол. дуже потребують продуктів харчування, а 14863 чол., зокрема 9659 дітей, знаходяться в стані гострої дистрофії, з яких 2685 чол. направлені в лікарні. На той час від голоду померло 165 чол. і випадки дистрофії та смертності зростають з кожною декадою [8, арк. 35].

У вищезгаданій доповідній секретаря обкому партії відзначається, що найзагрозливіше становище склалося в південних районах. Так, в Новоушицькому районі 10917 чол. не мали ніяких продуктів харчування, 553 знаходилися в стані гострої дистрофії, 20 чол. померли. В Кам'янець-Подільському районі 21654 чол. терміново потребували допомоги харчами, 1965 чол. були вражені дистрофією, 36 чол. – померли.

Повідомлялось також, що у зв'язку з продовольчими труднощами почастишали випадки пограбувань, крадіжок худоби, продуктів, що в окремих селах вони набули масового характеру. Дійшло до того, що окремі громадяни навмисно здійснювали крадіжки, щоб їх заарештували, оскільки в'язням видавалось по 300 грамів хліба, а на місцях не було й цього [3].

Про критичне становище подолян йдеться також у багатьох інших архівних документах, зокрема, в листах мешканців краю до своїх близьких та рідних, які служили в армії. Так, в одному з таких листів колгоспник с. Жибюнци Плужнянського району І. М. Костюк писав 24 вересня 1946 р.: «Із колгоспу на трудовень нам видали хліба по 300 гр. Отримали всього 20 кг, а в заготовку за город треба віддати 24 кг. Так що з дому доводиться віддати 4 кг, а їсти будемо землю. Для худоби корму також не дають, так як не вистачає для колгоспної ферми. За що ми працювали ціле літо... Поганий час приходить бідному народові» [8, арк. 196].

В іншому листі, автором якого є колгоспник Манзюк із с. Гатна Деражнянського району, читаємо: «Переживаємо велике горе, так як хліба видали тільки по 100 грамів на трудовень. Ми отримали 3 пуди і вже з'їли. Картоплі немає, поросята здохли, є одна корова, а кормів немає. Наклали великі податки, а платити нічим. Як подумаєш, то з розуму можна зійти...» [8, арк. 197].

Прохання ж Хрушова «...надати продовольчу допомогу Україні розлютили Сталіна. На початку березня 1947 р. вождь усунув його з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і залишив за ним тільки обов'язки голови Ради Міністрів УРСР. Республіканську компартійну організацію вдруге (перший раз у 1925–1928 рр.) очолив Каганович. Водночас Сталін задовольнив прохання керівників УРСР надати позичку для весняної сівби у розмірі 90 тис. тонн насіння зернових культур. Була надана й продовольча позичка (60 тис. тонн) для підгодовування 3,4 млн селян, які брали участь у весняних польових роботах. Усі інші Сталіна не цікавили...» [13, с. 606].

Зрозуміло, його не цікавили й репатріанти, які повернулися на Батьківщину та шукали своє місце в суспільній ніші, разом з усіма співвітчизниками ділили труднощі й нестатки.

Проте прихований інтерес з боку держави до колишніх «остарбайтерів» не призупинявся навіть після обнародування 29 грудня 1952 р. постанови Ради Міністрів СРСР про ліквідацію репатріаційних відділів та продубльованої 22 січня 1953 р. Радою Міністрів Української РСР постанови «Про скасування відділів репатріації при Раді Міністрів УРСР і виконкомах обласних Рад депутатів трудящих». Так, після повернення додому в недавніх «східних робітників», на всяк випадок, було знято відтиски пальців. Вони, особливо ті, хто звільнявся англо-американськими війська-

ми, теж «на всяк випадок», постійно перебували на спеціальному обліку, за ними здійснювався прихований нагляд. Люди не могли влаштуватися на роботу на підприємствах та установах, де передбачався допуск до секретних відомостей, їм була закрита дорога у відділи віз і реєстрацій для отримання закордонних паспортів. Ніхто з них практично не мав можливості здійснити поїздку за кордон навіть з туристичною метою. Більше того, це стосувалося й їхніх дітей. Так, син колишнього «остарбайтера» Івана Мартинюка (Жмеринський район) Анатолій Мартинюк через «невиїзність» батька аж до «горбачовської» перебудови не міг поїхати на роботу в Монгольську Народну Республіку, де працювали його друзі.

«Остарбайтери» майже не мали перспективи вступу в КПРС. Із особисто опитаних автором цих рядків 500 колишніх «східних робітників», котрі мешкають на Вінниччині, лише 4 з них виявились комуністами. Дев'яти особам під різним приводом було відмовлено у вступі в партію. Решта, тверезо зваживши можливості, взагалі не подавала ніяких заяв.

Дуже багатьом примусовим робітникам доводилося долати додаткові труднощі при вступі у вузи, в кар'єрному рості, навіть при створенні сім'ї тощо.

За такого ставлення колишні «остарбайтери» не дуже й то намагалися афішувати себе. Виставляти напоказ свої біди та проблеми. Дійсність, з якою вони зіткнулися у повоєнний час, застала їх замкнутися в собі, не висуватися, приховувати своє гірке минуле, соромитися і боятися його, немовби справді були «ворогами народу».

«...Повсюдно за мною тягнулось це тавро.

У чому виражалось?

Заміж було вийти важко... Усі в тій чи іншій мірі кар'єристи. Прагнуть певної кар'єри. Такої любові, яка б долала все це, не було. Ось чому вийти заміж тим, хто був у Німеччині, було складно. Були в мене такі конкретні випадки, які ось так закінчувались, нічим. Я сказала чому.

Потім стосовно просування по роботі... Як мені потім сказали, була негласна вказівка. Не давати ходу тим... Не просувати їх по службі... Того висувують, а мене притримують; тому зарплату підвищують, а про мене забувають...

Я бачила, що навіть мої спроби розповісти про Німеччину люди зустрічали насторожено. Чому? Ну, щоб я не вмішувала їх у цю справу. Між собою ми, остарбайтери, ніколи не говорили про Німеччину. Деякі люди в анкетах ніколи не писали, що були в Німеччині...» (Із спогадів Зінаїди Іванівни Башлай) [14, с. 205].

Дехто прагнув приховати цей факт зміною місця проживання, де про нього нічого не відали. Так, примусово вивезений у 1942 р. в Німеччину уродженець с. Сальник Калинівського району Володимир Васи-

льович Михальчук, після повернення в липні 1945 р. в рідне село, намагаючись не «плямувати анкетні дані», невдовзі виїхав на Далеку Північ, де став працювати на ст. Кочмас Печорської залізниці. Проте у березні 1953 р. все ж потрапив у поле зору контролюючих органів. У заведеній на нього обліковій картці було зроблено лаконічний запис: «Своє перебування в Німеччині ретельно приховує...» [7].

Десятиліттями не наважувався повідати про своє підневільне минуле мешканець сусідньої з Поділлям Черкащини Микола Х. (у джерелі прізвище не вказується – *Авт.*). Про те, що перебував у неволі розповів лише синові. «...Та й то не вдаючись у деталі. А деталі ці просто вражаючі. Кілька років разом з іншими невільниками-смертниками жив у підземному кам'яному сховищі. Без сонця й свіжого повітря. А під кінець війни фашисти, приховуючи сліди злочинів, підірвали те місце. Миколі пощастило вижити. Коли ж дізнався, що опинився в зоні американського впливу, вдався до відчайдушного вчинку: через гірський перевал пробрався до своїх. Важив менше сорока кілограмів і був такий слабкий, що голова ледве на м'язах трималася. А свої, рідні, замість того, щоб відправити до «шпиталю», кілька тижнів «з'ясовували», хто він та звідки... Ціле життя цей чоловік був наодинці зі своєю тасмницею. Жив тихо і непомітно, аби про його «нечисту» анкету менше хто знав. Усе життя дуже хворів і не наважувався йти до лікарів. Бо ж треба було б розповідати, звідки оті велетенські гулі на руках та ногах, страшні шрами по всьому тілу. Навіть дружина, з якою душа в душу прожив багато літ, пішла з життя, так і не дізнавшись усієї правди про минуле чоловіка» [21].

Про прагнення не згадувати минуле йдеться у численних спогадах невільників рейху: «...Раніше була така політика, якщо ти був у Германії, навіть якщо тебе примусово вивезли на роботу, і повернувся додому – ти був ворогом народу. Треба було мовчати, щоб жити, щоб за тобою не було гоніння, щоб не переслідували ні тебе, ні твоїх дітей, щоб діти твої потім спокійно могли навчатися у вузах, жити на своїй Батьківщині. З таким тягарем я прожила все своє життя...» [10]. (Із спогадів Тетяни Степанівни Семенюк, с. Білопілья Козятинського району).

І не лише вона. Прожили сотні тисяч таких же змучених випробуваннями долі колишніх примусових «східних робітників», які завдяки своєму мовчанню розчинилися серед народу, залишилися на десятки років забутим, хоч і численним соціумом.

Прагнула не згадувати про них й рідна держава, на десятиліття позбавивши їх «з ідеологічних міркувань власної історії» [22, с. 62].

З наведеного вище можна зробити висновок, що держава, віднісши свого часу «остарбайтерів» до вірогідних ворогів народу, не стала реальною захисницею їхніх інтересів та прав, що особливо стосується сталінського

режиму. Його згубна політика стосовно власного народу продовжувалася і в післявоєнний період, наслідком якої став, зокрема, голод 1946–1947 рр.

Негативно вплинула на благополуччя радянських людей, зокрема й колишніх «східних робітників», «холодна війна», під час якої чи не всі фінансово-матеріальні ресурси витрачались на виснажливу гонку озброєнь, ідеологічне протистояння із Заходом. В умовах чергової глобальної конфронтації радянському партійно-державному керівництву було не до вирішення проблем соціальної реабілітації колишніх невільників рейху. Офіційно про них просто забули. Тому «остарбайтери», як жертви Другої світової війни, не стали в СРСР особливою категорією людей, котра користувалася б певними соціальними пільгами та повагою, як, наприклад, захисники Вітчизни-фронтовики.

В той же час держава вела прихований нагляд за ними, обмежуючи їх в реалізації ряду конституційних та громадянських прав.

За таких умов колишні примусові «східні робітники» прагнули просто розчинитися у суспільстві, ніколи і ніде не згадувати про своє перебування в нацистській Німеччині, ставши таким чином на десятиліття забутим соціумом.

У плані подальшого дослідження теми цікавим бачиться розкриття аспектів соціальної реабілітації колишніх «східних робітників», повернення їх із небуття в умовах незалежної України.

Список використаних джерел:

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Гол. редколегія: І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський, П. П. Панченко (заст. голови), Р. Г. Вишне夫斯基 (відп. секретар). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.

2. Боряк Г., Маковська Н. Населення України за часів нацистської окупації (1941–1944): роздуми про актуалізацію джерельної бази архівів / Г. Боряк, Н. Маковська // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пірога. – К., 2001. – С. 299–318.

3. Брицький П. П., Місінкевич Л. Л. Голод на Хмельниччині 1946–1947 / П. П. Брицький, Л. Л. Місінкевич // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т. 2. – С. 140.

4. Гальчак С. Д. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «остарбайтерів» – подолян у нацистському рейху / С. Д. Гальчак // Студії з архівної справи і документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 148–150.

5. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2004. – 344 с.

6. Гринченко Г. Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров / Г. Г. Гринченко // Сторінки военной історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 52–58.

7. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 44599.

8. Державний архів Хмельницької області (ДАХО). – Ф. 487. – Оп. 4. – Спр. 633.

9. Забрودهць О. Волинські оstarбайтери (1941–1945 рр.) / О. Забрودهць // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. – С. 107–126.

10. Із листа до ДАВО, № 18/1 від 22.02.2007 р.

11. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. П. Куницький // Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.

12. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945 рр.) / Т. Д. Лапан // Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 20 с.

13. Литвин Володимир. Історія України. Підручник / Литвин В. – К.: Наукова думка, 2006. – 728 с.

14. Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Гринченко. – Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. – 236 с.

15. Максимчук Є. С. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941–1945 рр.): типово-видовий склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу / Є. С. Максимчук // Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.06. / Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – К., 2007. – 20 с.

16. Меляков А. П. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941–1944 рр. / А. П. Меляков // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 132–145.

17. Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр. / А. В. Меляков // Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 20 с.

19. Пастушенко Т. В. Оstarбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини) / Т. В. Пастушенко // Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 2007. – 20 с.

20. Пастушенко Т. В. Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз / Т. В. Пастушенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – Вип. 28. – С. 99–115.

21. Сільські вісті. – 2005. – 16 серпня.

22. Скоробогатов А. В. Проблеми німецько-фашистської окупації України 1941–1944 рр. у західній історіографії / А. В. Скоробогатов // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 26. – К., 2004. – С. 54–67.

Гальчак С. Д. Забытый социум

В статье говорится о предвзятом отношении советского государства к прежним невольникам Третьего рейха – «остарбайтерам», отнесенным сталинским руководством к неблагоприятной категории населения, вероятных врагов народа, их «второсортности» в советском обществе.

Ключевые слова: «остарбайтеры», предвзятость, вероятные враги народа, негласный надзор, унижения, общественное неуважение.

Galchak S. D. Forgotten Society

The article refers to the prejudice of the Soviet state to the former slaves of the Third Reich – «Ostarbeiteren» referred Stalinist leadership to disadvantaged populations, probable enemies, their «second-quality» in Soviet society.

Keywords: «Ostarbaiter», bias, probable enemies of the people, secret surveillance, humiliation, public disrespect.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ У ПОВОЄННОМУ КИЄВІ: ДОСВІД РЕПАТРІАНТА (1945–2000)¹

Ця стаття є спробою критичного погляду на інтерв'ю, як історичне джерело дослідження повоєнної долі киян, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці у нацистській Німеччині.

Ключові слова: соціалізація репатріантів, легітимація, анонімізація, нормалізація, компенсація.

Контекст. Поштовхом для локалізації дослідження повоєнної долі примусових робітників з СРСР, що працювати в роки Другої світової війни у Третьому Райху, долею лише мешканців Києва, стала особливість їх ситуації, що обумовлювалася офіційною забороною радянського уряду повертатися киянам у рідне місто. Згідно постанови РНК СРСР № 30–12с від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав» репатріантам заборонялося селитися в містах Москва, Ленінград та Київ (в липні 1945 р. було зроблене виключення для неповнолітніх репатріантів, у яких в місті залишилися рідні) [31, с. 206]. Це рішення руйнувало долі десятків тисяч людей. Київ був єдиним містом в Радянському Союзі, з якого масово вивозилося населення на примусову працю під час нацистської окупації, й куди заборонено було повертатися репатріантам. Тим не менше в 1947 р. їх офіційно проживало в місті понад 16 тисяч. Можна припустити, що жителі Києва, депортовані на примусову працю до Райху, мають свій особливий досвід (негативний/ позитивний) входження у повоєнне радянське суспільство, і свої методи протистояння тоталітарній системі.

Епопея репатріації (повернення) на батьківщину радянських громадян, які в роки Другої світової війни з різних причин опинилися за межами території СРСР, нині є відносно дослідженою. Одними з перших почали її вивчати зарубіжні історики, діячі українських та російських еміграційних організацій [9; 11; 14]. У цих публікаціях в основному зосереджувалася увага на проблемі перебування переміщених осіб в Західноєвропейських країнах після закінчення Другої світової війни та

¹ . Стаття є коротким викладом окремих положень монографії: Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні, яка стала результатом проекту, здійсненого за фінансової підтримки Німецького федерального фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» у рамках програми «Документація примусової праці, як завдання збереження пам'яті»

на примусових методах репатріації до СРСР колишніх радянських громадян. Коли, наприкінці 80-х рр., у Радянському Союзі почався процес розсекречення архівних фондів, до вивчення цієї теми долучилися радянські історики. Першими науковими публікаціями на пострадянському просторі стали статті, а згодом і монографії російських дослідників В. Земскова [18–21], О. Шевякова [37; 38], П. Поляна [31; 32]. Насичені статистичними даними, вони в деталях висвітлювали організаційну структуру та діяльність репатріаційних органів для повернення колишніх радянських громадян. Серед українських учених тему репатріації вивчали М. Коваль [22–24], О. Буцько [12; 13], С. Гальчак [15], окремі питання організації та функціонування репатріаційної системи у Київській області розглядалися й авторкою даної статті [27–29]. Оцінюючи діяльність репатріаційних органів, а також становище колишніх оstarбайтерів та військовополонених у повоєнному суспільстві СРСР, більшість зарубіжних та вітчизняних дослідників вказують на підозріле та місцями злочинне ставлення радянської влади до колишніх репатріантів. У. Герберт зауважує, що «на відміну від французьких чи польських робітників, мільйони невільників із Радянського Союзу після повернення на батьківщину не тільки не зустріли якогось співчуття, фінансової підтримки, але багато хто з них на довгі роки знову стали жертвами репресій» [10, с. 489]. В. Земсков дещо пом'якшує подібну характеристику: «Не можна сказати, що в морально-психологічному плані репатріанти опинилися поза суспільством, але в усякому разі, особливо в перше повоєнне десятиліття, вони перебували ніби на його узбіччі» [20, с. 39–40].

Названі праці по репатріації переважно виконані в руслі політичної історії. Вони обмежуються вивченням діяльності державних органів влади, й зовсім мало уваги приділяють долі безпосередніх суб'єктів репатріації – колишніх оstarбайтерів, військовополонених, інтернованих. З одного боку це легко пояснити характером джерел по репатріації – адже це документи владних структур, створені в період від 1944 р. до 1953 р. (період існування Комісії у справах по репатріації при РНК/Раді Міністрів СРСР). Матеріали про створення та діяльність репатріаційних органів СРСР в Україні, процес повернення колишніх примусових робітників на Батьківщину складають три групи: документи організаційного характеру, статистичні дані та аналітичні документи. До першої групи належать накази, розпорядження, інструкції, котрі стосуються різноманітних організаційних моментів створення й налагодження роботи Комісії у справах репатріації при Кабінеті Міністрів України, обласних комісій, пересильних пунктів і таборів, зокрема Комісії у справах репатріації при Київській обласній раді, Комісії у справах репатріації при Київській міській раді та Миронівського прийомно-

розподільчого пункту. Одним із завдань репатріаційних органів був облік: кожні 10 днів районні, міські, обласні комісії, перевірконо-фільтраційні пункти повинні були подавати дані про кількість новоприбулих репатріантів, тому названі архівні фонди насичені щомісячними, подекадними статистичними відомостями. Багатовекторність завдань репатріаційних органів дає можливість отримати з доповідних записок та звітів інспекторів, скарг, телеграм різного роду інформацію про умови проживання в ПФП, ставлення до репатрійованих місцевих органів влади та населення, обставини працевлаштування, настрої громадян. Найбільш аналітично опрацьований матеріал про хід репатріації міститься в річних звітах Комісій у справах репатріації при Київській обласній та міській радах, підсумкових звітах Комісії у справах репатріації при КМУРСР на ім'я секретаря ЦК КП(б)У. Матеріали фонду Центрального комітету КПУ (ЦДАГО України) цікаві ще й тим, що містять інформацію про репатріацію, яка надходила з інших державних структур, не контрольованих Комісією: НКВС, НКДБ та НКЗС, місцевих органів КП(б)У.

Важливий погляд звичайної людини на процеси повернення та ресоціалізації колишніх оstarбайтерів демонструють документи особового походження, в основному епістолярії: листи зі скаргами, проханнями, заявами, що надходили в органи репатріації. Але, знову ж таки, вони датуються до 1953 р. Більш широко, у часовому проміжку розглядає питання повоєнного облаштування колишніх примусових робітників у СРСР П. Полян, оперуючи колом наративних джерел, які включають біографічні спогади, щоденники очевидців, а також анкетування колишніх примусових робітників, здійснені московського історико-просвітницьким товариством «Меморіал» на початку 1990-х рр. [32, с. 557–558]. Ґрунтуючись на аналізі анкет, заповнених колишніми репатріантами через 50 років, після повернення на батьківщину, учений зміг відійти від абсолютизації їх становища. Він зазначав, що серед дописувачів було чимало й таких, які зустріли «співчутливе» до себе ставлення на батьківщині: «нас жаліли», «ставилися доброзичливо», «з розумінням» і, власне, перебування в Німеччині не позначилося негативно на їхньому життєвому шляху. Тобто знайомство з долями безпосередніх свідків репатріації дозволяє поглянути інакше на проблему, у першу чергу, через призму сприйняття людини.

Важливим джерелом вивчення повоєнної долі киян-репатріантів, поряд з архівними документами, було обрано інтерв'ю з мешканцями Києва, які в роки війни перебували на примусовій праці в Німеччині й змогли повернутися до столиці. Адже архівні матеріали не можуть дати відповідь на питання: на скільки, зрештою, був успішним обраний спосіб дій історичних акторів. Аналіз біографічних інтерв'ю з колишніми військовополоненими й оstarбайтерами допоможе значно розширити

дослідницьке поле за межі одного короткого епізоду, додасть описаними процесам історично розгорнутої в часі перспективи [25, с. 76].

Збірка інтерв'ю з мешканцями Києва, записаних та відібраних для цього проекту, складається із 40 усних історій, з них – 18 жіночих та 22 оповіді, розказані чоловіками. 20 інформантів народилися або переїхали перед війною до Києва (8 чол. 12 жін.), решта – оселилися в столиці вже у повоєнний час. За віковими показниками картина буде наступною. Найстарший інформант був 1915 р. народження, наймолодший – 1940-го. Найстарша жінка, розповідь якої відібрали для проекту, була 1917 р. народження, наймолодша – 1938-го. Переважна більшість оповідачів (29) народилися у період між 1925 і 1927 рр., тому середній рік народження оповідачів – 1926-й (серед жінок цей показник становить 1927 р. н., для чоловіків 1925 р.н.). То ж для аналізу маємо спогади доволі вузької вікової категорії колишніх репатріантів, для більшості з яких досягнення повноліття співпало з часом закінчення війни. У перші повоєнні роки розпочалися їх трудові кар'єри і створення власної сім'ї. Половина інформантів робили ці перші кроки дорослого життя не маючи підтримки одного, а інколи й обох, батьків. У 9 оповідачів батько був репресований (3 киян), а в 11 – загинув на фронті (7 киян). Третина оповідачів, незважаючи на досить юний вік, мали за плечима довготривалий травматичний досвід виживання в нацистських концтаборах і таборах військовополонених: 5 інформантів-чоловіків були військовополоненими (з них троє – кияни), 15 – в'язнями нацистських концтаборів (13 чоловіків, 2 жінки, 6 киян). Після війни з числа корінних киян повернулися до рідного міста 15 осіб, п'ятеро – через заборону на проживання, змушені були виїхати з Києва й знову оселилися в ньому через деякий час.

За формальними показниками життя опитаних колишніх репатріантів склалося успішно. Більша половина оповідачів реалізували себе професійному та особистому плані відповідно до загальноприйнятої норми. Вищу освіту здобуло 23 оповідача (16 чоловіків, 7 жінок). Серед киян вищу освіту здобуло 9 осіб (5 чоловіків, 4 жінки). Всі інформанти мають тривалий трудовий стаж роботи на державних підприємствах та установах, серед оповідачів не було жодної домогосподарки, всі жінки мали багаторічний професійний досвід. Всі чоловіки й більшість жінок мали повноцінну сім'ю та дітей. Проте такий процент "успіху" серед інформантів, які погодилися дати інтерв'ю, не може бути автоматично спроектованим на всю соціальну групу репатріантів. І цей факт необхідно врахувати у висновках.

Аналіз повідомлених в інтерв'ю фактів і життєвих випадків з точки зору вибору індивідом форм поведінки і стратегій виживання у специ-

---

¹ Далі в аналізі ця група інформантів іде під назвою «кияни».

фічних соціально-політичних умовах слугував для реконструкції соціальної практики адаптації репатріантів у повоєнному радянському суспільстві. Наративи інформантів складаються з невеликих історій та описів окремих випадків із власного повсякденного життя, розказаних, як правило, в хронологічній послідовності. Біографічна структура кожного інтерв'ю, приблизно має три частини: життя до війни, війна та повоєнний період. Домінантну роль у розповіді відведено опису подій воєнного часу й досвіду перебування на примусовій праці в Німеччині. На проблемах повоєнного облаштування як то отримання паспортів, прописки, пошуку роботи, здобуття освіти, далеко не всі респонденти зосередили свою увагу. Були такі інформанти, які взагалі не скаржилися на своє життя після повернення до СРСР. Вони говорили, що їм не доводилося приховувати від родичів та колег своє перебування в Райху, й вони не зазнавали переслідувань чи дискримінаційних дій влади через те, що «працювали на ворога». У більшості ж випадків повернення додому й облаштування у повоєнному радянському суспільстві займають важливе місце в автобіографії інформантів. Вони розглядаються як продовження історії втрат, страждань і боротьби за виживання воєнного часу, як ще одне випробування на шляху до «щастя». А в деяких інтерв'ю репатріація описана як драма, яка зруйнувала надії й сподівання всього життя інформанта.

Чоловіки в розповідях про повоєнне життя надавали перевагу сюжетам про здобуття освіти, власної професійної кар'єри, тоді як тема сім'ї та дітей залишалася на маргінальному становищі. Усні історії жінок, навпаки, побудовані навколо їх родинних стосунків, і оповідь про пошук партнера, народження дітей становить основу їх біографічного конструкта [36, с. 252].

Ще один важливий сюжет присутній в інтерв'ю – це розповідь про місто. Характерно, що тільки в оповідях інформантів, які народилися й вирости в Києві, місту, його будинкам, вулицям, паркам, школі, городянам-сусідам відводиться роль повноцінної дійової особи. В інтерв'ю з тими, хто поселився в столиці України вже в дорослому віці, сюжети про місто як історичне або географічне тло повністю відсутні.

В оповідях інформантів-киян, незалежно від оцінки свого досвіду репатріації (позитивного чи негативного) зустрічається перелік схожих завдань/проблем та дій, які вони обирали для їх вирішення. Це необхідність перевірки і реєстрації за місцем проживання, пошук житла, роботи, здобуття освіти, вирішення проблем зі здоров'ям, створення сім'ї, турбота про батьків, дітей, потреба в особистій самореалізації тощо. Обрані інформантами способи вирішення цих та багатьох інших завдань/проблем повоєнного облаштування представляють набір певних стра-

тегій поведінки. Умовно їх можна назвати як *легітимація*, *анонімізація*, *нормалізація* та *компенсація*. Ці назви виділила в своєму аналізі нарративних інтерв'ю з колишніми остарбайтерами Псковської області російський соціолог Єлена Рождественская. Вона застосувала їх як варіанти стратегій подолання наслідків травматичного життєвого досвіду [34]. У випадку дослідження історії киян-репатріантів, в кожному інтерв'ю можна виділити не одну, а відразу декілька стратегій, які послідовно змінювали одна одну залежно від політико-соціальних та життєвих обставин. Тому таку зміну стратегій можна представити як певні етапи їх соціалізації в радянському суспільстві.

Етап *легітимації* включає різні процедури, пов'язані з легалізацією: проходження фільтраційної перевірки, реєстрація в органах НКВС, отримання особистого документу, який давав право проживати в даній місцевості. Для репатріантів-киян, яким офіційно забороняли селитися в столиці, здавалося, формальна процедура набувала значення «життя і смерті». Ніби «Страшний суд» описала Людмила відвідування зі своєю мамою паспортного відділу міста Києва: «Но вот неделя прошла, надо идти в этот вот... на Крещатик, 4 – это там принимают всех, кто был в Германии, ре...ре... репатриационный отдел¹. И вот мы туда пришли, а там очередь! Чуть ли не на пол-Крещатика стоит очередь с документами. Вот. И вот мы стоим и ждем, когда нас примут. И вот смотрим: одни выходят, уже кто там был, в слезах, рыдают... одна вышла, в обморок упала... а кто-то выходит, улыбается... а кто-то так – все по-разному. Помню, утром мы заняли рано очередь и попали уже где-то часов в пять-шесть, к концу дня к нему. Майор Руденко. Я его запомнила на всю жизнь, его там называли в очереди Волкодавом» [1].

Поширеним і звичним способом отримання потрібних документів було хабарництво. Із опитаних авторкою очевидців тільки один респондент розповів, що його родина зверталася по допомогу до влади, щоб повернутися в Київ [4]. Більшість, якщо виникала така потреба, йшли «обхідним» шляхом. У спогадах колишніх репатріантів хабар не виглядає чимось кримінальним і небезпечним, навпаки – це щасливий випадок, який дозволив нарешті вирішити всі проблеми. «Ну, здесь нам тоже повезло (виділено – *Авт.*). По-моєму, эта же Валя, или кто-то другой, я уж точно не помню, она работала в райисполкоме Московского района. А для того, чтобы получить это удостоверение на 6 месяцев, там была какая-то форма и надо была печать с этого райисполкома, что я работаю и что у меня есть справка. Не помню точно, какая это сумма была, но мы уплатили. Я, Зоя Ивановна, и Наташа, моя соученица, она рабо-

---

¹ Насправді, за цією адресою знаходився паспортний відділ міліції м. Києва.

тала в Ганновері. Ми уплатили, і нам поставили штампи, на этой уже справке, и мы получили удостоверение на 6 месяцев» [5]. Із цього уривка випливає, що необхідною умовою адаптації в радянському суспільстві було вміння обійти систему державного контролю.

Анонімізація, тобто приховування свого власного минулого, було одним із способів обійти цей контроль і звичною умовою життя в СРСР. Репатріанти тут не стали першовідкривачами, радше вони використовували вже налагоджені прийоми й способи. Наприклад, Євген мусив змінити німецьке прізвище батька на мамине дівоче. Він переконаний, що ніколи не зміг би стати письменником і доктором гідрогеологічних наук, якби цього не зробив [2]. Інеса разом з мамою більше року жили в Києві без документів і продуктових карток, переховуючись у знайомих. Тільки отримавши роботу санітарки в Ортопедичному інституті, мати змогла легалізувати своє становище, а 13-річна дівчина піти до школи [3]. Абсолютно протилежні заходи вжив батько Валерії для того, щоб його дочка, колишня оstarбайтерка, могла спокійно закінчити школу й отримати вищу освіту. Він узяв довідку із психіатричної лікарні, спалив її паспорт, й переїхав з Києва до провінційного білоруського містечка [8, с. 194]. До способів анонімізації, окрім втечі з потягу або фільтраційного табору, переховування, відмови від реєстрації в міліції, трудової міграції, подружніх махінацій, належало також мовчання. Це стосувалося всіх рідних колишнього репатріанта. Ось фрагмент розповіді Зої. «Брат не имел права нигде писать о том, что я его сестра. Он кончил и работал в кибернетике. И там ни в одном документе у него нет, что есть сестра.[...] Иначе – все! И карьера закрылась бы!» [6]. Мовчання як страх, як власну провину, а не лише необхідну тимчасову стратегію пристосування, описала в своїх спогадах Валерія: «Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано, чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час [...]. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що» [8, с. 194].

Перелічені практики анонімізації були ще важливими засобами, щоб влаштувати своє життя «так як у всіх», тобто прийти до схвалення в суспільстві зразку життєвого шляху. Етап *нормалізації* для жіночих біографій включає в себе шлюб, зміну прізвища, народження дітей, трудову діяльність, рідше освіту й роботу. Для чоловіків – це служба в армії, отримання освіти, професійна кар'єра. Не зовсім типовий зразок чоловічої біографії Олександра демонструє приклад нормалізації через історію кохання та шлюб. Екстремальний період його біографії (втечі з примусової праці, ув'язнення в концтаборі Бухенвальд та радянській тюрмі, життя нелегала в повоєнному Києві) закінчується щасливим шлюбом з Анною та народженням дочки. Події роману розгорталися також в екстремальних умовах. Олександр змушений був виїхати з Києва працювати на Донбас. У цій

групі завербованих їхала й Анна. Через декілька днів він запропонував їй одружитися. Як подружню пару їх направили працювати на залізницю, а не на шахту. Олександр розповідав: «У меня был месяц свадебный на морозе и с голыми задами. Поселили нас в простой вагон. Телятник железнодорожный. Нам дали солому и ткань для матраца. Одежд не было. Угля для печки тоже не давали. Добывайте где хотите. На улице мороз 20–25 градусов. Все доски в вагоне покрыты инеем. Потом в апреле нам удалось снять комнату, где жило 4 семейных пары и дед, пожилой мужик. В Славянске мы жили на станции в общежитии. В одной комнате было 12 девок и 4 семейные пары, и одна коечка солдатская на нас двоих. А прошло 10 месяцев, и 23 ноября родилась дочка. Дома никто не хотел в это поверить. Ни родственники, ни мать. Ну, как это?! Уехал один – приехал втроем» [7]. Легко було запідозрити у діях оповідача прагнення отримати матеріальний зиск: до подружніх пар ставилися трохи поблажливіше, можна було отримати кращі умови праці й проживання. На моє питання: «Так Ви женились, потому что можно было лучше устроиться женатому человеку?» – своєю відповіддю Олександр підтвердив власну потребу влаштувати життя за схваленими суспільством нормами. «Нет! Я женился, потому что уже пора привязываться к женщине было» [7].

Етап *компенсації* в біографіях більшості опитаних для проекту очевидців хронологічно співпадає з періодом демократизації радянського суспільства, розпадом СРСР, створенням товариств та спілок колишніх жертв нацизму, початком грошових виплат урядом Німеччини і Австрії, а в особистому житті інформантів – з часом виходу на пенсію, або смертю подружнього партнера, від якого приховувалися «небажані» факти своєї біографії. На цьому етапі починається дослідження власного родоводу, активна літературно-історична творчість, пошук такої діяльності, котра б дозволила вести постійний діалог про пережите, говорити про своє минуле з позиції експерта і отримати таким чином символічне визнання. Серія інтерв'ю з колишніми остарбайтерами й військовополоненими, які погодилися розповісти свої життєві історії для цього проекту, є також безпосереднім зразком такої діяльності. Прикладом неординарної комеморативної творчості є роботи Віктора – серія із 35 малюнків олівцем – ілюстрації до його історії життя з короткими текстовими поясненнями. Автор не був професійним художником, він розглядає ці малюнки в першу чергу як історичний документ, а не художній твір.

Дослідження біографічних інтерв'ю з колишніми примусовими робітниками і військовополоненими, які зараз мешкають у Києві, дозволило показати історичні події з позиції самого їх учасника.

Аналіз повідомлених в інтерв'ю фактів і життєвих випадків, з точки зору вибору індивідом форм поведінки і стратегій виживання, слугував

для реконструкції соціальної практики адаптації репатріантів у повоєнному радянському суспільстві. Описані в інтерв'ю різні способи подолання обмежень та заборон як то: приховування факту перебування в Німеччині, уникнення реєстрації, махінації з документами, свідчать про активну роль індивіда в історичних подіях, про існування «збоїв» і «тріщин» у відлагоджених системах примусу тоталітарної держави.

Співставлення та аналіз розказаних життєвих історій опитаних для проекту колишніх репатріантів показує, що на індивідуальному рівні деякі з них змогли досягти високого соціального статусу в радянському суспільстві. З іншого боку, як окрема соціальна група зі своїм специфічним досвідом переживання війни військовополонені та оstarбайтери були витіснені на периферію суспільного середовища СРСР на противагу, наприклад, учасникам бойових дій, партизанам чи трудівникам тилу. І лише з розпадом комуністичної системи вони здобули належне визнання в суспільстві, як учасники війни й жертви нацистських переслідувань.

Список використаних джерел:

1. Архів східного інституту українознавства (далі – АСІУ. Інтерв'ю FL032 (жін., 1929 р.н.). Запис 12.05.2005, м. Київ.
2. АСІУ. Інтерв'ю FL027 (чол., 1936 р.н.). Запис 22.04.2005, м. Київ.
3. АСІУ. Інтерв'ю FL023 (жін., 1933 р.н.). Запис 19.01.2006, м. Київ.
4. Особистий архів автора (далі – ОАА). Інтерв'ю РК 012 (чол., 1933 р.н.). Запис: 11.07.2009, м. Київ
5. ОАА Інтерв'ю РК 007 (жін. 1925 р.н). Запис 11.02.2009, м. Київ.
6. ОАА Інтерв'ю РК 006 (жін., 1928 р.н.). Запис 09.02.2009, м. Київ
7. ОАА. Інтерв'ю РК 016 (чол., 1925 р.н.). Запис 21.10.2009, м. Київ.
8. «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / В. А. Смолій (голов. ред.), Т. В. Пастушенко (упоряд.), М. Ю. Шевченко (упоряд.). – К., 2006. – 544 с.
9. Bonwetsch Bernd Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas, 41, 1993. – S. 532–546.
10. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn: Dietz, 1999. – S. 489.
11. Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945. // Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen: Vandenhoeck U. Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd 65. – 324 s.
12. Буцько О. В. В неоплаченом долгу: к вопросу о компенсации труда рабов третьего рейха. // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць. – Вип. 4 – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 90–95.

13. Буцько О. В. «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатрированных на Родину // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць.* – Вип. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 148–162.

14. В боротьбі за Українську державу / М. Марунчак. – Львів: Меморіал, 1992. – 1303 с.

15. Гальчак С. Д. Остарбайтери з Поділля (1942–1947): дис. ... канд. іст. наук / С. Д. Гальчак. – К., 2002. – 194 с.

16. Грінченко Г. Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. – Х., 2007. – 28 с.

17. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: монографія / Г. Г. Грінченко. – Харків: НТМТ, 2010. – 336 с.

18. Земсков В. Репатриация советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы // *Россия XXI.* – 1993. – № 5. – С. 74–81.

19. Земсков В. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.) // *Социологические исследования.* – 1995. – № 5. – С. 3–13.

20. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1945 гг. // *История СССР.* – 1990. – № 4. – С. 26–41.

21. Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан // *Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн.* / Отв. ред. Г. Н. Севастьянов; Ин-тут российской истории. Кн. 2-я. – М, 2004. – С. 331–359.

22. Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // *Політика і час.* – 1998. – № 9–10.

23. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С. 170–196.

24. Коваль М. В. Гірка доля українських оstarбайтерів // *Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945* / Головна редакційна колегія: І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський і П. П. Панченко (заст. голови), Р. Г. Вишневський (відп. секретар). – К., 2000. – 944 с.

25. Людкое А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти – Москва: РОСПЭН, 2010. – 255 с.

26. Пасерини Л. Рабочие Турина и фашизм (главы из книги) // *Хрестоматія по усній історії* / Пер., сост., вступление, общ., ред. М. В. Лоскутовой. – СПб., 2003. – С. 244.

27. Пастушенко Т. В. Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 123–136.

28. Пастушенко Т. В. Доля українських оstarбайтерок в Німеччині та після повернення до СРСР // *Тріщина через усе життя. Спогади українських примусових робітниць землі Рейнлад / Каталог виставки* – 2007. – С. 58–72.

29. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): дис...канд. іст. наук / Т. В. Пастушенко. – К., 2007. – 238 с.

30. Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повенне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні / Наук ред. О. Лисенко; Реценз.: Г. Боряк, О. Удод, Т. Пентер. НАН України. Інститут історії України; Нім. фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с.

31. Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2002. – 896 с.

32. Полян П. М. Жертвы двух диктатур. Оstarбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

33. Портелли А. Устные источники // Хрестоматия по усной истории / Пер., сост., введение, общ., ред. М. В. Лоскутовой. – СПб., 2003. – С. 32–52.

34. Рождественская Е. Биографическая работа по возвращению смысла: истории жизни оstarбайтеров // У пошуках власного голосу: Усна історія, як теорія, метод та джерело: Зб. наук. ст. / За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фріезен. – Харків, 2010 – С. 25–38.

35. Толстой Н. Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е. С. Гессен. // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т. 7. – 530 с.

36. Устная история и биография: женский взгляд // Устная история, биография и женский взгляд / Ред. и сост. Е. Ю. Мещеркина. – М.: Невский простор, 2004. – С. 272.

37. Шевяков А. А. «Тайны» послевоенной репатриации // Социологические исследования. – 1993. – № 8. – С. 3–12.

38. Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции. // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – М., 1994. – С. 195–222.

Пастушенко Т. В. Соціалізація в післявоєнному Києві: опыт репатріанта (1945–2000)

Эта статья является попыткой критического взгляда на интервью, как исторический источник исследования послевоенной судьбы киевлян, которые в годы Второй мировой войны привлекались к рабскому и принудительному труду в нацистской Германии.

Ключевые слова: *соціалізація репатріантів, легітимація, анонімізація, нормалізація, компенсація.*

Pastushenko T. V. Socialization in the Postwar Kiev: Experience of the Repatriate (1945–2000)

This article is an attempt to critically look at the interview as a historical source study of post-war Kiev, which were brought during the Second World War as a slave and forced labor to Nazi Germany.

Keywords: *socialization of the repatriates, legitimation, anonymization, normalization, compensation.*

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ЖЕРТВ НАЦИСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ У ДОСЛІДНИЦЬКІЙ ТА ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СПІВРОБІТНИКІВ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ»

Висвітлюється досвід Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. з наукового дослідження теми насильницької депортації та використання примусової праці українських робітників. Спираючись на отримані результати, Меморіальним комплексом проведено цілу низку наукових та музейних заходів з метою вшанування жертв трудових депортацій і збереження пам'яті про них.

Ключові слова: депортація, примусова праця, остарбайтери, Третій райх, Меморіальний комплекс.

На сучасному етапі розвитку залишається актуальним у науковому та громадському середовищі України вивчення різних категорій жертв нацистських переслідувань, зокрема доль громадян, які залучалися до примусової праці в Третьюму райху. Про це свідчить, зокрема, обговорення цього питання на конференції «Війна, окупація, пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі» у 2012 р. в Українському інституті національної пам'яті [1].

Не залишаються осторонь дослідження учених Меморіального комплексу про проблеми остарбайтерів з України, які це питання розглядають у комплексі проблематики нацистського окупаційного режиму та колективної пам'яті про Другу світову війну. За понад тридцятилітню історію музею науковцями зібрано значну кількість артефактів, вивчено й систематизовано фондів матеріали, створено стаціонарні та пересувні музейні експозиції, проведено ґрунтовні дослідження в архівах. У 2012 р. співробітники Меморіалу систематизували свій багаторічний науковий доробок з меморіалізації остарбайтерів – як називали примусових робітників нацистські чиновники.

На виконання Указу Президента України № 206/2012 від 22 березня 2012 р. «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку насильного вивезення цивільного населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни» та з метою вшанування жертв трудових депортацій і збереження пам'яті про них в Меморіальному комплексі проведено цілу низку заходів:

«Українські невольники Третього району» – цикл тематичних музейних уроків з використанням матеріалів залу «Нацистський окупаційний режим в Україні» головної експозиції та реліквійних матеріалів із фондозбірні музею;

«Пізнай світ через історію» – вікторина в рамках Всеукраїнського конкурсу. Спільно з Департаментом освіти і науки, молоді та спорту КМДА, за медіа підтримки Всеукраїнського науково-популярного журналу «Країна знань»;

«Аби не було неволі між людьми» – історичні уроки;

«Україна: Рік 1942 р.» – історико-документальний репортаж (спільно з районними відділами освіти м. Києва);

Благодійна акція для учнівської молоді з різних регіонів України з врученням аудіо-відеофільму «Тріщина через усе життя» (спогади українських примусових робітниць із землі Райнланд), що проводилася протягом 2012–2013 рр.;

Зустріч із волонтерами Переяслав-Хмельницького відділення Міжнародної громадської організації «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність»;

Проведення II Всеукраїнського конкурсу художніх робіт серед учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів на тему: «Доля дітей у роки Другої світової війни в малюнках учнів» та підбиття його підсумків (спільно з Міжнародною громадською організацією «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність»). Роботи переможців демонструвалися на виставці дитячих художніх творів, яка була розгорнута у фойє головного корпусу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»

Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. є головним науковим осередком серед вітчизняних провідних історичних наукових установ із питань вивчення та дослідження теми насильницької депортації та використання примусової праці українських робітників. У колекції Меморіалу понад 1000 одиниць музейних предметів щодо примусових робітників [9, с. 5]. Перші експонати остарбайтерів надійшли до Меморіалу з фондів музею «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», що діяв у Києві в 1946–1950 рр. Ці експонати були зібрані ще під час війни та в перші повоєнні роки, коли тема примусової праці активно використовувалася в антинацистській пропаганді та під час підготовки Нюрнберзького процесу [6, с. 16]. Про власників персональних документів з партизанської виставки співробітники не мають жодної інформації. Ці матеріали можемо використовувати лише як зразки. Нині в колекції музею представлено 75 комплектів персональних документів, які вдалося зібрати завдяки

наполегливій праці наукових співробітників музею впродовж 20 років. Можливо, у майбутньому на їхній основі буде створено новий науково-видавничий проект, що буде другим. Перший – «То була неволя... Спогади та листи остарбайтерів», здійснений спільно з Інститутом історії України НАН України, був виданий 2006 р.

Колекція широко використовується музеєзнавцями під час проведення наукових досліджень, різноманітних науково-просвітницьких заходів, створенні виставок тощо.

Тільки за останні два роки співробітниками музею підготовлено інформаційно-довідковий покажчик «Остарбайтери з України. З фондів колекцій Меморіалу», а також спільно з ученими Інституту історії України НАН України проводиться багаторічне науково-музейне дослідження «Долі невольників Третього райху: соціальний, культурологічний та гуманітарний аспекти» (результати дослідження, вивчення та аналізу поневірянь колишніх українських остарбайтерів, які у 1997–2002 рр. листувалися з Українським Національним фондом «Взаєморозуміння і примирення» з приводу виплати компенсацій, наданих ФРН).

Музейними працівниками постійно проводиться робота з популяризації пам'яті про остарбайтерів серед широких верств населення. Зокрема, за останні роки було створено декілька проектів виставок, презентацій, експозицій, своєрідним апогеєм яких стала виставка «Гірке слово – остарбайтер», відкрита 22 червня 2013 р. в залі «Нацистський окупаційний режим в Україні» головної експозиції музею.

В її основі матеріали, що надійшли останнім часом до фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» та результати досліджень науковців музею в Центральному державному архіві вищих органів влади України, Державних архівах Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Кіровоградської, Львівської, Полтавської та Харківської областей.

Головна мета виставки – привернути увагу громадськості до проблеми історії українських остарбайтерів заради всебічного розуміння її складності й багатогранності.

Виставка складається з двох розділів (перший – матеріали загального характеру, другий – комплекси персоналій), де представлено понад 200 одиниць різноманітних унікальних матеріалів.

У першому розділі «З матеріалів нацистської вербувально-мобілізаційної кампанії та радянської контрпропаганди» варті уваги: знак «Ost» і портретна галерея юнаків та дівчат, що уособлюють своєрідний образ українського остарбайтера; численні розпорядження, оголошення нацистської окупаційної влади з різних регіонів України; газета «Нове

Українське Слово» з оголошенням про перший транспорт із Києва з оstarбайтерами до Німеччини в січні 1942 р.; листи невільників з Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Житомирщини, Харківщини, Дніпропетровщини, Запоріжжя та ін. Зазначимо, що серед представлених в експозиції радянських контрпропагандистських закликів, роз'яснень (видання ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ) – ілюстровані листівки, підготовлені за участю знаних українських митців В. Касіяна, А. Малишка, М. Рильського, П. Панча та ін.

Другий розділ «Люди і долі» складається з чотирьох частин. Перша частина «У транспортах невільників – уся Україна», містить персональні матеріали киянки В. Комендантової. Батько, щоб уникнути переслідувань, після повернення доньки додому спалив її паспорт, а замість нього достав довідку про її психічне захворювання. Упродовж усього життя дівчина приховувала, що перебувала на примусових роботах на чужині [3]. Цікавою також є доля родини Заморських. Мати у травні 1942 р. виїхала на примусові роботи до Німеччини вслід за сином Володимиром. Зустрітись їм вдалося лише в 1945 р. [10, с. 13]. Зацікавить відвідувача у цьому розділі пісеньник луганчанки А. Улановської, який вона вела впродовж усього перебування на чужині. Працювала різноробом на авіаційному підприємстві Вінер-Нойштадт. Після перевірки жила і працювала в Автономній Республіці Крим [8]. Усі матеріали розділу переконливо свідчать про виснажливу працю українців на заводах, фабриках, залізницях, шахтах, у сільсько-господарстві на території Німеччини та окупованих нею країн.

У другій частині «Покарані, але не зламані – в'язні концтаборів» чи не вперше в музейній практиці експозиційними засобами представлені матеріали тих оstarбайтерів, які через непокору пройшли крізь пекло нацистських місць примусового ув'язнення, де взяли активну участь у підпіллі. Варті уваги матеріали Є. І. Гимос. З кінця 1942 р. в'язень концтабору Аушвіц-Біркенау (Польща). Працювала в робочій команді будівельно-шляхової фірми «Шольц і Проске». Навесні 1943 р. важко захворіла на тиф. Лікувалася в інфекційній лікарні м. Бальсько-Бяла (Польща). Отримавши місячну відпустку за станом здоров'я, повернулася додому. У вересні 1944 р. разом із матір'ю переселена з Польщі на територію УРСР (Львівщина). Мешкала і працювала у Львові [4]. Декілька слів про В. С. Шатохіна. У липні 1942 р. вивезений на примусові роботи до Німеччини. Кочегар морського порту Гамбург (Німеччина). За підозрою в саботажі з 13.04.1943 р. до 08.04.1945 р. – в'язень концтабору Бремен-Фарге (філія Нойсгамме, Німеччина). Визволений військами союзників. Працював у радянському фільтраційно-репатріаційному пункті. Повернувшись на батьківщину, здобув юридичну освіту. Мешкав і працював на рівних посадах у Запоріжжі [10, с. 20].

Привертають до себе уваги матеріали В. Є. Галяпи, який у травні 1942 р. вивезений на примусові роботи до Німеччини. Помічник формівника ливарного цеху заводу «Едмунд Беккер і Ко» (Лейпциг, Німеччина). Учасник групової втечі, заарештований та ув'язнений у гестапівській тюрмі Галле (Німеччина). З 13.06.1942 р. до 11.04.1945 р. – в'язень концтабору Бухенвальд. Активний учасник табірної підпілля. Після визволення працював у госпіталі для колишніх в'язнів Бухенвальду. Хворів на туберкульоз легенів, малярію. 05.06.1945 р. вивезений із Бухенвальду для лікування в радянському евакогоспіталі у Бресті (Білорусія). Мешкав і працював у Києві. З 1996 р. і до смерті – голова Апеляційної комісії в Українському національному фонді «Взаєморозуміння і примирення», заступник голови президії Української організації борців антифашистського опору [10, с. 19]. Не залишить байдужим відвідувачів виставки саморобний щоденник К. О. Величко. У 1942 р. вивезена на примусові роботи до Німеччини, робітниця заводу Франкфурт-на-Майні (Німеччина). За спробу втечі ув'язнена в гестапівській тюрмі Берліна. З кінця 1942 р. до 01.05.1945 р. – в'язень нацистського концтабору Равенсбрюк (Німеччина). Після визволення радянськими військами пройшла перевірку у фільтраційному таборі НКВС. Лікувалася. З кінця 1945 р. – діловод військової частини. Працювала вчителем [12].

Саме в цьому розділі чи не вперше представлені матеріали людей, які після визволення з примусових робіт були мобілізовані до лав Червоної армії. Серед таких слід згадати уродженця Хмельниччини О. В. Греха. З травня 1942 р. – остарбайтер. Транзитом пройшов через шталаг IV В (Якобшталь, Німеччина). Робітник паровозно-вагоноремонтного заводу «Штеймбляйс» (Вільна держава Саксонія), наприкінці 1942 р. працював різноробочим у Дрездені. Восени 1943 р. утік із табору. Заарештований. В'язень гестапівської тюрми. Визволений у травні 1944 р. Працював різноробочим у таборі Радобергерштрассе (Дрезден, Німеччина). Визволений радянськими військами 09.05.1945 р. Перекладач Дрезденської військової комендатури. Заарештований і засуджений 21.08.1945 р. за «зраду батьківщини». Перебував у таборах Рибінська Ярославської обл., у Красноярську, у таборі особливого режиму № 4 Норильська (Російська Федерація). Учасник Норильського повстання у травні-червні 1953 р. Після звільнення в лютому 1955 р. повернувся на батьківщину. Реабілітований. Працював і мешкав у Хмельницьку [5].

Яскравим прикладом спротиву українських остарбайтерів може слугувати їхня активна участь у підпільній організації «Іскра», яку створили влітку 1942 р. шестеро остарбайтерів та колишніх радянських військово-полонених у м. Вурцен, поблизу Лейпцига. До кінця 1944 р. до цієї організації, яка вже нараховувала кілька сотень членів, входили польські та

французькі цивільні робітники, а також громадяни Німеччини, що мешкали в навколишніх селах і містечках, та примусові робітники Лейпцига. Члени «Іскри» проводили переважно пропагандистську діяльність серед іноземних примусових робітників, таємно слухали радіо, розповсюджували інформацію про ситуацію на фронтах, збирали одяг і продукти харчування для військовополонених. Узимку 1945 р. члени організації здійснили збройний напад на німецького офіцера в Лейпцигу, після чого найбільш активні її учасники змушені були тікати з міста, переховуватися в загонах чеських партизанів. Активні зусилля впродовж 1947–1964 рр. Володимира Гурченка, одного з керівників цієї організації, домогтися офіційного визнання «Іскри» так і не дали позитивних результатів [2, с. 76]. На виставці представлені матеріали членів підпільної організації «Іскра» з унікальних колекцій архіву письменника-дослідника, публіциста, теле- і радіоведучого С. С. Смирнова, ініціатора Всесоюзного масового руху з розшуку невідомих героїв Великої Вітчизняної війни [10, с. 22–23].

Третя частина «Не вороги, а рятівники – з вдячністю назажди» присвячена долям односельчанок полтавчанки Анастасії Рак, яку у травні 1943 р. разом із кількома дівчатами вивезли на примусову працю до Німеччини. Працювала на годинниковому заводі в Карлсруе під Мюнхеном (Баварія), де на той час виготовлялась автоматична зброя. Любов до малювання виявилася ще в робочому таборі. Реалізувати потяг до прекрасного за допомогою пензля допомогли старша наглядачка табору, яка подарувала фарби, та цеховий майстер станків В. Каплер, котрий приносив папір і скло (художник-аматор, він зацікавився незвичайною технікою і навіть реалізовував твори української дівчини в місцевих художніх салонах по 5 пфеннінгів). Визволена військами союзників у квітні 1945 р. Додому повернулася улітку. Одружилася зі старшим лейтенантом В. І. Раком. До малювання повернулася у 1980-х рр. Перша персональна виставка відбулася в Національному музеї Т. Г. Шевченка в 1992 р. У 1998 р. упродовж восьми місяців її персональна виставка «Барви України» експонувалася у Музеї людини в Парижі (Франція). Заслужений майстер народної творчості України, лауреат премії імені Катерини Білокур [10, с. 24]. На виставці репрезентовані долі й інших бранців, які вижили в неволі завдяки допомозі тих пересічених німців, котрі зберегли в жахіттях війни почуття людяності, взаємодопомоги та братерства.

У кожного примусового робітника була своя дорога повернення: комусь – далі, на чужину, комусь, нарешті, додому. Саме про таку драматичну долю уродженки Львова О. Танн йдеться у завершальній частині «Шляхи додому». У грудні 1942 р. вивезена на примусові роботи до Німеччини. Різноробоча експериментального сільськогосподарського підприємства «Паприка» у Хофенхаймі (філія нацистського табору Дахау).

Невдовзі це підприємство було закрито, а його працівники-остарбайтери розпродані власникам приватних господарств. Працювала у фрау Г. Умоли с. Кювни (Федеральна земля Вюртемберг) разом із С. Танном і Галиною (остарбайтеркою з України). У квітні 1945 р. визволена військами союзників. Разом із С. Танном виїхала до його рідного міста в Познанському воєводстві (Польща). Одружилися 06.07.1945 р. У подружжя народилися два сини. Здобула освіту бухгалтера. Лише 1954 р. змогла відшукати молодшу сестру Тамару, яка мешкала в Києві. До останнього дня вважала себе громадянкою України і не змінювала громадянства [10, с. 26].

З цієї колекції примусових робітників Меморіального комплексу найменша – матеріально-речова база. На жаль, досить мало у фондозбірні представлені особисті речі остарбайтерів.

А тому зворушливо сприймаються представлені на виставці валіза та чоботи уродженки Київщини Г. Перчук, якій пощастило повернутися на Батьківщину та дочекатися статусу повноцінної громадянки своєї країни. А чоботи, у яких поверталася, проносила і зберегла до останнього дня як святкові. А по її смерті дорогоцінний скарб був переданий родиною до Меморіалу [7].

У позавітринних планшетах – матеріали німецької вербувально-мобілізаційної кампанії, на противагу їм – контрпропагандивні радянські листівки, роз'яснення та оголошення, листи та фотографії остарбайтерів, зроблені в неволі.

Завершають виставку сотні опитних листів репатріантів із різних районів Київської області, аналітичні довідки Київської міської і обласної комісії сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників дають змогу скласти уявлення про репатріацію остарбайтерів.

За часи Другої світової війни у Третньому райху примусово працювало близько 13,5 млн робітників із 26 країн Європи, з яких майже 2,4 млн було вивезено з території сучасної України. З них було репатрійовано майже 1,8 млн людей. Не побажали повернутися на батьківщину близько 150 тис. осіб, решта знайшла свою могилу в німецькій землі [11, с. 148].

Основна частина колишніх невольників проходила перевірку й фільтрацію у фронтових та армійських таборах або збірно-пересильних пунктах наркомату оборони й перевірко-фільтраційних пунктах НКВС, яку проводили співробітники НКВС, НКДБ і контррозвідки СМЕРШ. Після прибуття до місць проживання репатріанти знову повинні були пройти перевірку в органах безпеки.

Зі слів тих, хто підлягав перевірці, співробітники НКВС заповнювали анкету. Особливу увагу звертали на те, коли й за яких обставин потрапила людина на територію воюючих із СРСР держав. Не важко

здогадатися з документів, що репатріантів розглядали якщо не як «зрадників Батьківщини», то як людей, що не виявили достатньої мужності й працювали на нацистів. У процесі перевірки у репатріантів забирали всі документи, які підтверджували особу або факт перебування за кордоном чи працю в Райху. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне місце проживання з позначкою «видом на жительство служити не может».

Виставка «Гірке слово – остарбайтер» розширює, доповнює і поглиблює розділ експозиції «Примусове вивезення робочої сили до Третього райху», а в подальшому поповнить розділ залу «Нацистський окупаційний режим в Україні» головної експозиції.

Усі роботи науковців Меморіалу є спробами наблизитися до всебічного розуміння проблеми та достовірного її відтворення музейними засобами. У Меморіальному комплексі вперше в Україні в музейній експозиції тему використання українських підневільних робітників виокремлено й висвітлено з широким залученням оригінальних експонатів. Якщо в радянські часи проблема розглядалася в експозиції в контексті «всенародної боротьби в тилу ворога, зриву колонізаторських планів нацистських окупантів», то тепер їй відведено окремий розділ. Нова експозиція переконливо засвідчила: завісу мовчання знято, розпочався процес відновлення справедливості стосовно громадян, які стали жертвами злочинної політики і не знайшли належного розуміння та підтримки на Батьківщині.

Серед провідних наукових установ України Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» – один з головних осередків із питань вивчення та дослідження теми насильницької депортації та використання примусової робочої сили у промисловості та сільському господарстві нацистської Німеччини. Про це свідчить один з численних відгуків відвідувачів:

«Дякую Вам за чудовий музей, але і трагічну пам'ять. Сподіваюсь, що ми, європейці, дістали урок. Це не повинно ніколи повторитись».

Подібних відгуків досить багато, адже за I півріччя 2013 р. музейну експозицію оглянуло понад 400 тис. відвідувачів.

Список використаних джерел:

1. Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український ін-т національної пам'яті, Ін-т історії України НАН України; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – 230 с.

2. Гальчак С. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація / С. Гальчак, Т. Пастушенко, М. Шевченко //

Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття: У 2-х кн. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 44–91.

3. Грамота похвальна № 64 Комендантової (Вітвіцької) В. М., учениці 8-го класу СШ №123, м. Київ. 22.06.1947 р. // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (Далі – Фонди МКНМІВВВ). – КН-209170. – Д-33729.

4. Довідка Державного музею Аушвіц-Біркенау (видана Савкевич (Гимос) Є. І.). м. Освенцім. Польща. 11.07.2001 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-239245. – Д-49380.

5. Довідка № Н-506 Військового трибуналу Московського округу про реабілітацію Греха О. В. (копія). 21.09.1963 р. // Фонди МКНМІВВВ. – НД-27638.

6. Легасова Л. В. Колекція документів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» з проблеми дослідження історії українських «остарбайтерів» / Л. В. Легасова, М. Ю. Шевченко // «...То була неволя». Спогади та листи «остарбайтерів». – К., 2006. – С. 15–28.

7. Особисті речі Перчук Г. Г. 1944–1945 рр. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-238140. – РР-2290; КН-238141/1,2. – РШ-1287/1,2.

8. Пісенник Ульяновської А. О. 1943–1945 рр. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-250243. – Д-57620.

9. Смірнова В. І. Інформаційно-довідковий покажчик «Остарбайтери з України»: з фондів колекцій Меморіалу (рукопис). – К., 2013. – 131 арк. // Науковий архів Меморіального комплексу.

10. Тематико-експозиційний план виставки «Гірке слово – остарбайтер» (рукопис). – К., 2013. – 29 арк. // Науковий архів Меморіального комплексу.

11. Шевченко М. Ю. Остарбайтери-кияни. Вербування, примусова праця, репатріація (1942–1945 рр.): на матеріалах фондозбірні Меморіалу / М. Ю. Шевченко, О. П. Білоус // Війна. Окупація. Пам'ять. Примусові робітники з України в окупованій Європі. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 року. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 147–158.

12. Щоденник Величко К. Л. 1942–1945 рр. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-130079. – Д-20083.

Шевченко М. Ю., Гедз В. А. Меморіалізація жертв нацистських переследованих в дослідницькій і експозиційній діяльності співробітників Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни»

Проаналізовано досвід Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. з наукової точки зору дослідження теми насильницької депортації та використання примусової праці українських робітників. ґрунтуючись на отриманих результатах, проведе-

но целый ряд научных и музейных мероприятий с целью чествования жертв трудовых депортаций и сохранения памяти о них.

Ключевые слова: депортация, принудительный труд, оstarбайтеры, Третий рейх, Мемориальный комплекс.

Shevchenko M. Y., Gedz V. A. Perpetuation of victims of Nazi Persecution in Research and Employees' Exposition Activity of the Memorial Complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945»

The experience of the National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945 is elucidated in scientific research topic of forced deportation and the use of Ukrainian forced labour workers. Grounding on the obtained results, the Memorial complex has conducted a number of scientific and museum activities to commemorate of the victims of deportation for forced labor and preserve the memories of them.

Keywords: deportation, forced labor, Ostarbeiter, the Third Reich, Memorial complex.

ОСТАРБАЙТЕРИ ТА УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛІСТИ: СКЛАДНІ ВЗАЄМИНИ (НА МАТЕРІАЛАХ ВОЛИНИ ТА ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ)

На прикладі Волині та Західного Полісся аналізується ставлення українських націоналістів щодо вивезення цивільного населення на примусові роботи до Німеччини. Доведено, що це явище мало безпосередній вплив на виникнення Української повстанської армії та розгортання міжнаціонального конфлікту з поляками. З'ясовано позицію Організації українських націоналістів щодо репатріантів у післявоєнний період.

Ключові слова: *остарбайтери, українські націоналісти, окупаційна адміністрація, примусові роботи, вивезення, репатріанти, агенти.*

Тематика використання нацистами примусової робочої сили з окупованих територій Радянського Союзу довго залишалася поза увагою науковців. Лише в останнє двадцятиріччя, у зв'язку розсекреченням архівних фондів та пришвидшенням доступу до зарубіжних досліджень, вона вийшла з тіні інших аспектів вивчення подій Другої світової війни.

Проте, окремі проблеми зазначеної тематики донині залишаються поза увагою дослідників. Однією з таких є динаміка змін у ставленні Організації українських націоналістів (ОУН) щодо остарбайтерів. Відкриття для науковців багатьох раніше засекречених архівних документів та значний доробок вітчизняних дослідників у вивченні українського визвольного руху дозволили по-новому оцінити цю маловивчену сторінку історії.

Метою дослідження було проаналізувати особливості даного явища на Волині та Західному Поліссі, де зародилася Українська повстанська армія (УПА), функціонувала її цивільна адміністрація – «Заплля» та досяг свого апогею українсько-польський конфлікт – «Волинська трагедія».

На відміну від інших регіонів України, використання примусової праці волинян та галичан у Райху розпочалося на два роки раніше. Головною причиною цьому було потрапляння у вересні 1939 р. місцевих жителів, які були у складі польської армії, до німецького полону. У цей період на примусових роботах опинилися багато учасників українського націоналістичного підпілля. Чотовий УПА Степан Радеша («Підкова») з с. Гута Ратнівського р-ну Волинської обл. свідчив на допиті в МДБ, що, перебуваючи на службі в польській армії «18 вересня 1939 р., поблизу Любліна, потрапив у полон до німців. Звідти був відправлений у табір для військовополонених «Найбаранденбург», а через кілька тижнів, на примусові роботи поблизу м. Варен (Верхня Померанія,

Німеччина). У червні 1940 р. втік з лісорозробок поблизу м. Штемберг, та невдовзі перейшов радянсько-німецький кордон у районі Перемишля» [15, арк. 9–10]. Кущовий УПА Дмитро Середюк («Денис») з с. Ставки Турійського р-ну Волинської обл., 1 вересня 1939 р. був мобілізований до польської армії. Через вісімнадцять днів, поблизу Варшави, потрапив у полон до німців та був відправлений у табір для військовополонених «Бауцліц-114», а згодом «Лауцдорф». У вересні 1941 р. його направили на роботу до німецького фермера поблизу Берліна. Пропрацювавши три місяці, він втік додому [12, арк. 136].

Переважно підставою полишити примусову роботу та приєднатися до підпілля були відпустка та відвідування домівки. Так, житель с. Воротнів Луцького р-ну Волинської обл. Іван Ярмольчук, перебуваючи в польській армії, у вересні 1939 р. потрапив у полон до німців. Кілька місяців перебував у таборі для військовополонених, після чого був направлений на військовий завод у Німеччину. Влітку 1942 р. він отримав відпустку додому. Після її закінчення перейшов у боївку Служби безпеки (СБ) Теремнівського р-ну ОУН (бандерівців) «Сталіна» [3, арк. 3]. Подібна історія трапилася з учасником ОУН(б) Василем Болотюком («Грабом») з с. Овадне Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. [9, арк. 4–5] та підрайонним провідником Олександрійського р-ну ОУН(б) Павлом Янчаруком («Степовим») [39].

Іншим, значним джерелом поповнення волинських остарбайтерів у цей час, була нелегальна еміграція до Райху українських націоналістів, які рятувалися від переслідувань НКДБ. Житель Луцька, оунівець Тарас Степура, восени 1939 р. нелегально перейшов радянсько-німецький кордон [32]. Отримав в Українському допороговому комітеті м. Біла (Польща) посвідчення та завербувався на роботу до Німеччини. Працював пакувальником ртутних батарей до світильників на заводі «Siemens» в Руренверку. Був районним провідником ОУН (мельниківців) серед українців-робітників в Берліні [31, с. 354–362]. На відміну від робітників з колишніх військовополонених, дана категорія остарбайтерів працювала на добровільних засадах в значно кращих умовах.

З початком радянсько-німецької війни, ситуація докорінно змінилася. 20 серпня 1941 р. на значній території окупованих німцями земель було утворено рейхскомісаріат «Україна» на чолі з українофобом, гауляйтером Еріхом Кохом, резиденція якого розміщувалася в Рівному. Волинська, Рівненська, Хмельницька області та південні райони Брестської області увійшли до складу генеральної округи «Волинь – Поділля» на чолі з генерал-комісаром, який перебував у Луцьку [17].

На відміну від Галичини, яка увійшла до Генерал-Губернаторства, на Волині та Західному Поліссі встановився особливо жорсткий окупацій-

ний режим [23, с. 165]. Волиняни не користувалися тими привілеями, що галичани, та вважалися «людьми другого сорту» [29, с. 109]. Між ними була значна різниця в умовах роботи на підприємствах Райху [28, с. 162].

Посилення репресій щодо місцевого населення, зокрема вивіз населення, непокоїло українських націоналістів, адже виснажувало її майбутні мобілізаційні резерви. Особливо ситуація загострилася восени 1942 р., коли окупаційна адміністрація розпочала репресії проти оунівців [33, с. 57]. Інформаційний звіт ОУН(б) за жовтень 1942 р. зафіксував, що німці «вперше розпочали примусово вивозити українську молодь зі Столинщини (Брестська обл.). Для цього вони проводили облави та заманювання людей на збори, де їх оточували та силою везли на пересильний пункт. Серед них траплялися й симпатиків ОУН» [25, с. 220].

Підпілля ОУН(б) намагалося, переважно агітацією, перешкодити примусовому вивезенню. Зокрема, у жовтні 1942 р. пропагандистами ОУН(б) було використано паніку, яка виникла після загибелі від червінки двох осіб на пересильному пункті в Столині. Через два місяці в с. Терєбіж Столинського р-ну Брестської обл. попереджена підпіллям молодь не з'явилася на скликані німцями збори [25, с. 226].

Намагаючись врятуватися від вивезення, населення шукало місця роботи або навчання. Кушовий СБ ОУН(б) Микола Семенюк («Залізник») з с. Дольськ Турійського р-ну Волинської обл. свідчив на допитах в МДБ: «1942 р., щоб не їхати на роботу до Німеччини, я поступив у школу дяконів, провчився там лише два місяці. Німці школу розігнали, а її учнів відправили в табір. Через два місяці нас звільнили, але знову розпочалася мобілізація на роботи до Німеччини. Тоді я почав переховуватися у свого дядька в Ковелі. Разом з нами переховувалися євреї. Коли німці про це дізналися, усіх розстріляли. Мені знову вдалося втекти. Після цього я переховувався вдома від поліції» [8, арк. 349].

Серед німецької окупаційної адміністрації, особливо на рівні сільських та районних управ, працювало багато симпатиків та членів ОУН. Вони за завданням націоналістичного підпілля, допомагали «своїм людям» уникнути відправлення на примусові роботи до Німеччини. Наприклад, у с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. цим займався голова сільуправи, симпатик ОУН(б) Адріан Микульський [10, арк. 3].

Конкуренція за посади в окупаційній адміністрації між українцями та поляками, а також намагання вирішити власні проблеми за рахунок пригноблення іншого, було однією з причин розгортання «Волинської трагедії» 1943 р. У звіті ОУН(б) Столинського надрайону за листопад 1942 р. зазначалося: «Поляки всі в терені зорганізовані, переважно дружньо держаться по державних маєтках, виживають українців, а набирають поляків, щоб тим самим спастись від вивозу до Німеччини.

Звикають вже навіть робити доноси німцям на наших людей, якщо самі не можуть вигнати з маєтку» [25, с. 225].

Нерідко вступ до ОУН був порятунком від вивезення у Німеччину. Референт СБ Устилузького р-ну ОУН(б) Іван Кусинський («Ластівка») з с. Стенжаричі Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. свідчив у серпні 1945 р. на допиті в НКВС: «У цей час забирали молодь на роботу до Німеччини, а в першу чергу колишніх комсомольців. «Зух» (районний провідник ОУН(б) Микола Каліщук) гарантував мені, що якщо приєднаюся до них, то врятуюсь від примусових робіт. Я дав свою згоду, після цього був призначений станичним села» [6, арк. 15].

Незважаючи на вичікувальну позицію Проводу ОУН(б), ситуація на Волині та Західному Поліссі складалася так, що вимагала від місцевого українського націоналістичного підпілля рішучіших дій. Референт СБ ОУН(б) на Північно-західних українських землях Василь Макар («Безрідний») писав весною 1943 р. до брата: «Повстанчу акцію на північно-західних і частково східних теренах ми мусили почати, і то не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусили ми це зробити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З однієї сторони почали множитися отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони – червона партизанка почала заливати терен... Друге: це тоді, коли ми не почали повстанської акції, німота почала масово винищувати села. Хотіли поневолити населення до здавання контингентів (продуктові) і контингентів робочої сили в Німеччину. Отже, в тій цілі вибирали одне село в окрузі чи районі, яке нищили дощенту. Всіх людей вистрілювали, а забудування палили. У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самопас. Почались грабежі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. Отже, ми мусили організаційно охопити тих людей в лісі. Оце дві засадничі принципи нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулись голоси: «Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців? Тепер ми тим балакунам заткнули рота, а революцію усуспільнили» [27, с. 181].

Після переходу наприкінці березня 1943 р. української поліції зі зброєю в підпілля та початок відкритої збройної боротьби проти німців, Головна команда УПА 20 травня 1943 р. видала відозву «Українці!», у якій зазначалося: «...німецьке гестапо – мордує, палить, нищить тисячі кращих синів українського народу з їх дорібком, ловить в новий ясир молодь, та засилає її на каторжні роботи до Німеччини, де вона з холоду, голоду, хвороб та знущання німецьких посіпак – гине... Вступайте в ряди УПА, допомагайте їй в боротьбі з наїзниками!» [24, с. 3–4].

Оунівцями було розгорнуто потужну пропагандистську кампанію, в якій примусові вивезення молоді до Німеччини відігравали помітну

роль. Навесні 1943 р. у с. Повіть Кобринського р-ну Брестської обл. приїхало кілька чоловіків з сусіднього с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. Вони скликали селян біля церкви та агітували: «Годі ховатися по печах, бо німець виловить усіх, як котенят, вивезе на примусові роботи до свого дойчлянду – треба гуртуватися, боронитися од усіх зайд». Місцеві юнаки радилися між собою «певно, варто, таки, записатися в ту УПА». Наступного дня німці з поліцією почали набирати з села на роботу молодь. Боївка УПА з с. Леліково влаштувала на них засідку (загибло 19 поліцаїв та німців). Через кілька днів більшість місцевих юнаків вступило до УПА [33, с. 68–69].

До УПА приєднувалися оstarбайтери, які повернулися додому під приводом лікування та не бажали їхати назад. Так, житель с. Вишнів Любомльського р-ну Волинської обл. Микола Вихрук, після важких умов роботи на німецькому авіаційному заводі, захворів та був відпущений додому. Повернувшись весною 1943 р. у рідне село, він вступив до боївки УПА «Чумака» [38]. Частина оstarбайтерів, які раніше приєдналася до радянських партизан, згодом переходили на сторону повстанців. Іван Тарасик, з с. Видирки Любешівського р-ну Волинської обл., важко захворів працюючи на залізниці м. Генспегант та був відправлений додому. Після одужання вступив до партизанського загону ім. Молотова. Влітку 1943 р. його загін пішов рейдом на схід, а він приєднався до сотні УПА «Хмари» [4, арк. 102–103].

Поширеними були випадки переходу в підпілля ОУН(б) та УПА осіб, яким вдалося втекти під час транспортування на примусові роботи до Німеччини. Зокрема, так зробив підрайонний провідник ОУН Минук Ковальчук («Ярошенко») з с. Твердині Локачинського р-ну Волинської обл. [5, арк.102]. Осіб, які випадково врятувалися від вивезення на роботи до Райху та переховувалися, приєднували до підпілля не лише добровільно. Житель с. Борочиче Горохівського р-ну Волинської обл., обласний Голова братства вояків УПА Мелетій Семенюк, 14 липня 1955 р. писав скаргу у Прокуратуру Прикарпатського Військового округу про обставини свого вступу до сотні УПА «Бора»: «24 липня 1944 р. німці мене схопили разом з іншою молоддю для відправлення на примусові роботи до Німеччини. Наступного дня наш поїзд був розбитий радянською авіацією в Кам'янці-Бузькій, тоді я втік разом з іншими. У с. Добровір ми перечекали фронт, а 10 серпня 1944 р., біля свого села, разом з іншими, я був затриманий підрозділом УПА. Нас повели в ліс та пригрозили розстрілом за втечу. 4 вересня 1944 р. нам видали гвинтівки та по 20 патронів, таким чином я був зарахований в УПА» [40].

Нерідко таким чином в УПА потрапляли особи з південної та східної України. Росіянин Володимир Чермошенцев був схоплений нацис-

тами 1942 р. у Сімферополі, під час того, як вони гнали колону молоді на вокзал. На шляху до Німеччини намагався втекти, був впійманий та відправлений до концтабору під м. Дубно. Через кілька днів його атакували підрозділи УПА. Володимир опинився в полоні у повстанців. Спочатку йому не довіряли, довго допитували, били, але врешті повірили та включили до сотні УПА Юрія Чуйковського («Юрка») [30, с. 14–58].

У серпні 1943 р., після розбудови УПА на Волині та Західному Поліссі своєї адміністрації – «Запілля», вивезення українців на примусові роботи до Німеччини з цих теренів майже припинилося [35, с. 63]. Німецький комісар Луцької округи влітку 1943 р. скаржився керівництву: «Майже всі державні господарства перебувають в руках банд. Залізничі підривають, по шляхах можна їздити лише з охороною. Наші сили не можуть взяти верх над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює» [22, с. 67]. Суспільно-політичний звіт УПА з південної Рівненщини за жовтень 1943 р. повідомляв: «Німецька адміністрація, за винятком сіл, розташованих ближче міст та залізниць, втратила панування над теренами у відношеннях пристиглому та адміністративному, населення не сприймає ворожих наказів та вороже ставиться до їх вимог. В загальному в терені панує УПА, проте часто і німці наводять «свої порядки», це особливо тоді, коли виїжджають в терен з більшою збройною силою» [24, с. 445]. Під час такої операції, наприкінці 1943 р., в полон до німців потрапив інструктор фельдшерської школи УПА в с. Скулин Ковельського р-ну Волинської обл. Петро Киричина («Сагайдачний»), який видавав себе за звичайного селянина. Його відправили на примусові роботи у Францію, а згодом – Голландію [34].

Нездатність німців силою контролювати терени, змушували їх скористатися міжнаціональним напруженням в регіоні. Починаючи з весни 1943 р. вони використовували поляків в каральних операціях проти українців, зокрема в облавах для відправки робітників до Райху. У відповідній записці начальнику штабу партизанських загонів Рівненської області Василю Бегмі повідомлялося, що 11 травня 1943 р. німці з поляками оточили с. Цепцевичі Володимирецького р-ну, розбили загін самооборони УПА та забрали молодь для відправки до Райху [33, с. 152]. Якщо не вдавалося захопити достатньої кількості українських бранців, німці заміняли їх поляками, якими були переповнені міста. Суспільно-політичний звіт УПА з Володимирсько-Горохівської округи за серпень 1943 р. повідомляв, що німці відбирали майно та посилали на примусові роботи поляків, які шукали в них захисту [25, с. 86].

УПА стежила за діями німців щодо вивозу з регіону молоді на примусові роботи та вела відповідний їх облік. Так, комендант Костопільської округи УПА «Костомаров» наказував 20 червня 1943 р. районному

провіднику «Хомі» зібрати дані про кількість вивезених до Німеччини людей [25, с. 247]. У підпільній газеті «Самостійник» за 23 грудня 1943 р. зазначалося: «Німці розкинули з літаків летючки, де говорять про те, що всі мусять вернутися з лісів, щоби «всі річники чоловічої та жіночої статті, що підлягають обов'язку праці, і, крім цього, вся зайва робоча сила виїхала негайно на роботу до Німеччини» [26, с. 299].

Усіх осіб, які були немісцевими, або довго перебували поза межами свого населеного пункту підпілля ОУН(б) вважали ненадійними. В інструкції референта СБ ОУН(б) «Граба» (Рівненщина) за 21 січня 1944 р. зазначалося: «Різні типи, що втікають з таборів додому, дипломатично зупиняти для власної орієнтації, що за люди. Потрібно перевірити чи є дійсно це втікачі з табору, бо може то бути сексот» [19, арк. 280]. Тому частина колишніх остарбайтерів, особливо з немісцевих, які намагалися переквати війну на Волині та Західному Поліссі, стали жертвою масштабної «чистки» СБ ОУН(б) напередодні наближення лінії фронту. Згідно свідчень жителя с. Бобли Турійського р-ну Волинської обл. Мирона Жумерука: «Влітку 1943 р. з Німеччини втекли дві «східнячки» та оселилися у Якова Бурка. Вночі, наприкінці грудня 1943 р., Луцьок Ксенія забрала їх та повела до оунівців. Люди говорили, що одну з них – Марію, вони розстріляли» [13, арк. 63].

Підозри СБ ОУН(б) щодо колишніх остарбайтерів мали свої підстави. Через зручність у вербуванні, їх намагалися використати для агентурної роботи усі зацікавлені спецслужби. Прикладом цього є біографія жительки с. Радомишль Луцького р-ну Волинської обл. Ганни Скибицької. У 1942 р. її вивезли на примусові роботи до Німеччини. Наприкінці травня 1944 р. в готелі «Шварц Адлер» м. Коштанц Скибицька була завербована офіцером гестапо Леманом та переправлена як агент до Швейцарії. Весною 1945 р. встановила зв'язок з капітаном британської розвідки Secret Intelligence Service Шоном Джексоном та за його рекомендаціями поступила в розвідувальну школу. У 1946 р. повернулася до Німеччини та влаштувалася на роботу перекладачем при агросекторі провінції Браденбург, де була завербована органами МДБ. В липні 1947 р. Скибицька повернулася додому та через кілька місяців встановила зв'язок з СБ ОУН(б). Її «шпигунська біографія» завершилася лише 15 червня 1948 р. Через необережність Скибицька розконспірувала себе перед іншою інформаторкою МДБ та була арештована [1, арк. 116–247].

Особливо багато колишніх остарбайтерів було арештовано радянськими органами держбезпеки під час перевірки на фільтраційних пунктах [36, с. 152]. 25 вересня 1945 р., під час перевірки у Володимир-Волинському фільтраційному таборі, органами НКДБ було арештовано жительку Полтави Ірину Манікову. У 1942 р. її вивезли до м. Людвігсга-

фен (Німеччина) для роботи на фабриці. Невдовзі Ірину заарештували гестапівці та змусили дати підписку про співпрацю – доносити на тих, хто мав намір втекти з неволі [7, арк. 43]. Частина з них не арештовували, а вербували для боротьби з українським націоналістичним підпіллям.

У оперативній картотечі референтури СБ Гошанського р-ну ОУН(б) за серпень 1947 р. окремо були виділені «Особи, які повернулися з Німеччини». Наприклад до них потрапили жителі с. Мнишин, які з 1932 р. працювали керівниками місцевого осередку Українського національно-демократичного об'єднання. Восени 1939 р., через загрозу арешту, виїхали до Німеччини, повернулися лише в 1945 р. та мешкав легально [21, арк. 4–5]. Житель с. Гориньград Рівненського р-ну Михайло Шевчук, який, перебуваючи на службі в польській армії, потрапив у вересні 1939 р. в полон до німців. Працюючи у Кракові, декілька разів приїздив додому у відпустку та повертався назад. У 1943 р. полишив роботу і приєднався до підпілля УПА, був призначений станичним військовим. У 1944 р. мобілізований до Червоної армії та невдовзі арештований й засуджений до 10-ти років ув'язнення. Невдовзі звільнений і в 1946 р. повернувся додому з Німеччини, кілька місяців переховувався без документів, був арештований Гошанським райвідділом (РВ) НКВС та невдовзі звільнений [20, арк. 1–2, 8].

Перебування особи на роботах в Німеччині, було лише підставою для її перевірки СБ ОУН(б). Занесення до «чорних списків» потребувало ґрунтовніших звинувачень, переважно, підозри у співпраці з радянськими органами держбезпеки, або активної співпраці з владою. Зокрема, серед осіб, яких планувала ліквідувати СБ ОУН(б) Іваничівського р-ну згадується житель с. Калусів Іван Васьков: «Належав до ВЛКСМ, а потім був головою сільуправи до 1941 р. Будучи головою організував колгосп у цьому селі. За німців був висланий на роботу до Німеччини. У 1946 р. повернувся додому та стає секретарем сільуправи. На становищі секретаря являється активним служакою більшовицькій владі, допомагає грабувати селян, за всяку ціну старається зорганізувати колгосп» [14, арк. 14].

Незважаючи на «агентурну загрозу», репатріанти могли бути для українських націоналістів доволі корисними, адже через них можна було налагодити зв'язок із західними розвідками. Прикладом цього є архівно-кримінальна справа Надії Шишкової (вона ж Іванова), уродженки м. Єльне Смоленської обл. (Росія). Будучи вивезеною на роботи до Німеччини, після війни, в таборі для переміщених осіб у Франції, вона познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком – агентом американської розвідки.

Після повернення подружжя до Радянського Союзу, вони певний час мешкали у Рівному. В червні 1948 р. Василя Шишкова арештувало обласне УМДБ. Через кілька днів до Надії підійшов учасник міської ле-

гальної мережі ОУН(б) Панас Дацюк та пообіцяв допомогти зв'язатися з американською розвідкою. В умовлений день він відвіз її на зв'язок з нелегалом ОУН(б) «Євгеном» в смт Клевань Рівненського р-ну. Під час зустрічі вона написала автобіографію, адреси знайомих на Заході, а також зобов'язання про співпрацю з ОУН(б). У травні 1949 р. Шишкова отримала від «Євгена» 1000 крб та завдання зв'язатися в Москві зі співробітником американського посольства, резидентом розвідки Рікком. Зустріч з ним була заздалегідь спланована, тому вона, під час зустрічі у готелі «Метрополь», лише передала таємну пошту та повернулася до Рівного. Після цього Шишкову викликав «Євген» й розпитувався про поїздки. На заявлене бажання Надії виїхати до м. Молотова (нині м. Перм, Росія) не заперечував [18, арк. 87–88; 132–133].

У свою чергу, колишні остарбайтери, за завданням західних розвідок, виконували кур'єрські функції для зв'язку з українським націоналістичним підпіллям. Микола Данилюк з с. Кадни Біло-Підляського повіту Люблінського воєводства у лютому 1944 р. був відправлений на примусові роботи до Німеччини. Працював на заводі «Messerschmitt» в Аугсбурзі. Після звільнення міста американцями, потрапив в табір для переміщених осіб (Displaced Persons) м. Хаунштетен (Західна Німеччина). У ньому був завербований членом ОУН(м) Кобецем та направлений до американської розвідувальної школи в м. Мюнхен [11, арк. 3]. Після її закінчення, отримав інструкції від референта ОУН(м) зв'язку з краєм Михайла Балайчука («Марка») та у 1947 р. був включений до кур'єрської групи [37, с. 95]. Його головним завданням було налагодження зв'язку з боївкою ОУН(м) Володимира Іванова («Похмурого»), яка діяла у Луцькому р-ні Волинської обл. [11, арк. 4]. Більшість таких кур'єрів назад уже ніколи не поверталися. Найчастіше вони гинули при переході кордону або потрапляли в полон.

Для перевірки колишніх остарбайтерів, які бажали перейти на нелегальне становище, оунівці доручали виконати диверсійно-терористичне завдання. Івану Поліщук з с. Ягідне Турійського р-ну Волинської обл., який весною 1946 р. повернувся додому з Німеччини, районний провідник ОУН(б) Микола Полезнюк («Панок») і комендант боївки СБ ОУН(б) Іван Радзік («Ройтер») наказали кинути гранату в будинок дільничного уповноваженого Затурцівського РВ МВС Мартинюка [2, арк. 44]. Частіше, перевірених репатріантів включали до складу «легальної мережі». Наприклад, серед осіб, у яких переховувався крайовий провідник ОУН(б) Степан Янішевський («Далекий»), був житель с. Даничів Корецького р-ну Рівненської обл. Федір Новак, який 1945 р. повернувся після примусової праці з англійської зони окупації в Німеччині [16, арк. 92]. Утім, використання оунівцями для підпільної роботи репатріантів було доволі обмеженим.

Отже, аналізуючи відношення українських націоналістів до використання німцями примусової праці, варто зауважити, що вони першими постраждали від цієї практики, отже, від самого початку сприймали її негативно. Частина оунівців потрапила до цієї категорії як польські військовополонені. Інша, ще більша кількість, рятуючись від радянської влади, нелегально перейшла німецько-радянський кордон та добровільно, протягом осені 1939 – літа 1941 рр., працювала на території Райху.

На відміну від Галичини, на Волині та Західному Поліссі встановився нестерпний окупаційний режим. Будучи в Німеччині на правах невільників, волиняни не бажали добровільно виїжджати на роботу. Німецький терор, який восени 1942 р. безпосередньо вдарив по оунівцях та їх симпатиках, пришвидшив створення УПА. Завдяки вдало проведеній пропаганді, він забезпечив підтримку повстанців місцевим населенням та поповнення підпілля молоддю, яка переховувалася від вивезення до Райху.

Взяття влітку 1943 р. УПА під контроль сільської місцевості, майже паралізувало роботу окупаційної адміністрації. Для каральних операцій над бунтівними українськими територіями німці намагалися використати поляків, що стало однією з причин кривавого міжнаціонального конфлікту.

З наближенням лінії фронту, українські націоналісти провели масштабну чистку ворожої агентури серед цивільного населення та у власних лавах. Нерідко її жертвами були колишні остарбайтери, особливо німці.

У післявоєнний період до репатріантів, зокрема й колишніх остарбайтерів, оунівці ставилися з недовірою, як до потенційних радянських агентів. Водночас, вони намагалися їх використати для зв'язку з західними спецслужбами, доручали окремі розвідувальні та диверсійно-терористичні завдання. Протягом 1949–1950 рр. українське націоналістичне підпілля перейшло до тактики «глибокої конспірації», тому його контакти з усіма підозрілими особами, зокрема репатріантами, припинилися.

Список використаних джерел:

1. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.П. – Спр.3097. – 277 арк.
2. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.П. – Спр.4287. – 226 арк.
3. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.П. – Спр.4338. – 70 арк.
4. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.П. – Спр.5520. – 300 арк.
5. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.П. – Спр.5682. – Т.1. – арк.197.
6. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.П. – Спр.6115. – 146 арк.
7. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.П. – Спр.6282. – 43 арк.
8. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.П. – Спр.6745. – 427 арк.
9. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.П. – Спр.7147. – 122 арк.
10. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.П. – Спр.8174. – 311 арк.
11. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.П. – Спр.8322. – Т.1. – 247 арк.

12. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.П. – Спр.9118. – 138 арк.
13. Архів УСБУ у Волинській обл. – Ф.П. – Спр.9190. – 153 арк.
14. Волинський краєзнавчий музей. – Ф.СФ-961 КВ-66884. – 16 арк.
15. Галузевий державний архів СБ України. – Ф.ОС. – Спр.67831. – 125 арк.
16. Галузевий державний архів СБ України. – Ф.13. – Спр.372. – Т.68. – 261 арк.
17. Грушка Є. Волинь у ХХ столітті / Є. Грушка // Волинь. – 1999. – 7 вересня.
18. Держархів Рівненської обл. – Ф.2771. – Спр.6804. – 201 арк.
19. Держархів Рівненської обл. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.32. – 303 арк.
20. Держархів Рівненської обл. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.115. – 35 арк.
21. Держархів Рівненської обл. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.117. – 299 арк.
22. Косик В. Німецькі документи про УПА / В. Косик // Український визвольний рух. – Львів: Мс, 2003. – № 1. – С. 67.
23. Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни / Олег Ленартович. – Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. – 412 с.
24. Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / Ред. рада: П. Сохань, П. Потічний [та ін.] – К.-Торонто. – 1999. – Т. 2. – 722 с.
25. Літопис УПА. Нова серія. Мережа ОУН(б) та запілля УПА та території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) Документи і матеріали / Ред. рада: П. Сохань, П. Потічний [та ін.] – К.-Торонто, 2007. – Т. 11. – 830 с.
26. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942–1952 / Петро Мірчук. – Львів: Просвіта, 1991. – 448 с.
27. Патриляк І. До питання про початок антигітлерівського повстанського руху ОУН / Іван Патриляк // Визвольний шлях. – квітень 2004. – № 7–8. – С. 168–185.
28. Пастушенко Т. Спроби виживання українських остарбайтерів у Райху: Спогади очевидців / Т. Пастушенко // Схід-Захід: історико-культурологічний збірник. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 161–179.
29. Пилявець Р. Робітники з України в нацистській Німеччині: питання термінології, правового та соціального статусу / Ростислав Пилявець // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 88–125.
30. Поровський М. І бурею битва гриміла. Роман-хроніка, написаний на основі спогадів вояка УПА Володимира Чермошенцева / М. Поровський. – Рівне : Азалія, 2007. – 228 с.
31. Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 рр. Луцький район і м. Луцьк / Іван Пушук. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 444 с.
32. Рожко В. В таких живе її безсмертя / В. Рожко // Народна трибуна. – 1993. – 6 лютого.

33. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
34. Сколюк С. Из далеких доріг повертався додому / С. Сколюк // Вісті Ковельщини. – 2003. – 15 липня.
35. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля / Галина Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 464 с.
36. Сушук О. Радянська репресивна система: 1944–1953 рр. (за матеріалами Волинської області). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.01 – історія України / Оксана Сушук. – Луцьк, 2008. – 204 с.
37. Украинские буржуазные националисты / Авт. кол.: Б. Шульженко, В. Данько и др. – М.: Высшая школа КГБ, 1963. – 290 с.
38. Хоменчук О. Грали сурми бойові... / О. Хоменчук // Наше життя. – 1997. – 2 серпня.
39. Хто ж він «Степовий»? // Радянське життя. – 1991. – 22 березня.
40. Хто є хто. Не може бути примирення з катами // Радянська Волинь. – 2002. – 5 вересня.

Антонюк Я. Н. Остарбайтеры и украинские националисты: сложные взаимоотношения (на материалах Волыни и Западного Полесья)

На примере Волыни и Западного Полесья анализируется отношение украинских националистов относительно вывоза гражданского населения на принудительные работы в Германию. Доказано, что это явление имело непосредственное влияние на возникновение Украинской повстанческой армии и развертывания межэтнического конфликта с поляками. Выяснена позиция Организации украинских националистов относительно репатриантов в послевоенный период.

Ключевые слова: *остарбайтеры, украинские националисты, оккупационная администрация, принудительные работы, вывоз, репатрианты, агенты.*

Antonyk Y. M. Ostarbaiter's and Ukrainian Nationalists: Complicated Relationships (on the Materials of Volyn and Western Polessye)

On the example of the Volyn and Western Polessye we analyze the relationship of Ukrainian nationalists regarding removal of civilians as a forced labor to Germany. It was stated that this phenomenon had a direct impact on the appearance of Ukrainian insurgent army and the deployment of inter-ethnic conflict with the Poles. We clarified the position of the Organization of Ukrainian nationalists regarding immigrants in the postwar period.

Keywords: *«ostarbaiters», ukrainian nationalists, occupation administration, forced labor, removal, immigrants, the agents.*

МАСШТАБИ НАЦИСТСЬКОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ ПРАЦЕЗДАТНОГО НАСЕЛЕННЯ З ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА ПРИМУСОВІ РОБОТИ ДО НІМЕЧЧИНИ, НА ТЕРИТОРІЇ ЇЇ СОЮЗНИКІВ ТА ОКУПОВАНИХ НИМИ ІНШИХ ДЕРЖАВ У 1941–1943 рр.

На основі документів Чернігівської обласної комісії з розслідування злочинів, заподіяними німецько-фашистськими загарбниками, показано масштаби нацистської насильницької мобілізації працездатного населення з Чернігівської області на примусові роботи до Німеччини, на території її союзників та окупованих ними інших держав у 1941–1943 рр. в районах і містах Чернігівської області.

Ключові слова: Чернігівська область, Чернігівська обласна комісія з розслідування злочинів, заподіяними німецько-фашистськими загарбниками, примусова мобілізація.

Насильницьке вивезення цивільного населення з території окупованої України на примусові роботи до Німеччини, на території її союзників та окупованих ними інших держав у період Другої світової війни було невід'ємною складовою націонал-соціалістичної ідеології та державної політики перетворення народів завойованих країн на рабів.

Дослідження цієї теми на національному та регіональному рівні не тільки дає краще пізнати одну з трагічних сторінок вітчизняної історії в контексті європейських та світових подій Другої світової війни, а також сприяє розвитку реалізації державної політики пам'яті, є вагомою підставою боротьби проти рецидивів перетворення людей на рабів у сучасних умовах, зміцнити державний захист прав і свобод громадян України.

Німецька окупація Чернігівської області тривала з вересня 1941 р. до кінця вересня 1943 р. У цей період Чернігівщина відносилася до військової зони окупації, її органи влади були підпорядковані тиловим структурам групи армії «Південь» Вермахту. Крім власне німецьких охоронних, каральних та інших формувань, нацистський режим спирався в регіоні з 1942 р. і на війська 105-ї легкої угорської дивізії [6]. Вони знаходилися в містах і районних центрах. В інших населених пунктах області постійно перебували тільки формування допоміжної поліції, які набирали з місцевих жителів – колабораціоністів.

У наукових виданнях загально визнана чисельність підневільних робітників із Чернігівської області, яких мобілізували з 15 квітня 1942 р. [3] і до визволення від окупантів у вересні 1943 р. – 41 578 осіб [4, 5, 7].

Дослідники вже традиційно називають таку чисельність остарбайтерів із Чернігівщини, спираючись на дані з документу «Доклад о совершенных немецко-фашистскими захватчиками злодеяниях по Черниговской области УССР», яку підготувала у 1944 р. Чернігівська обласна комісія з розслідування злодіянь, заподіяними німецько-фашистськими загарбниками [2]. У зведених даних доповіді про кількість вбитих, замучених, розстріляних та насильницькі вивезених жителів по районах області, які подано у таблиці, вказано, що за період окупації знищено 127 778 осіб, а угнано 41 578 осіб [2, арк. 19].

Проте, у хронологічному довіднику про окупацію Чернігівщини, виданому у 1947 р., вказана інша, набагато більша чисельність примусово мобілізованих на роботи до Німеччини, на території її союзників та окупованих ними інших держав у період Другої світової війни – 60766 осіб, а кількість знищеного цивільного населення області в 1941–1943 рр. майже співпадає з даними комісії – 120 782 особи [9, с. 3]. Ця інформація про число остарбайтерів оприлюднена упорядниками видання П. В. Дніпровським та С. В. Малкієлем в подальшому не була підтверджена дослідниками.

У зведених даних з «Доклада о совершенных немецко-фашистскими захватчиками злодеяниях по Черниговской области УССР» вказано, що серед чернігівських остарбайтерів було 16 524 чоловіків і 25 054 жінок [2, арк. 4]. Враховуючи, що до війни в області проживало 1 783 396 осіб, з них чоловіків – 855 103 особи, а жінок – 928 293 особи, тобто в трудове рабство окупанти вивезли 2,3% населення; з них чоловіків – 0,9%, а жінок – 1,4% [2, арк. 4]. Серед причин мобілізації більшої кількості жінок, ніж чоловіків, можна назвати їхнє довоєнне співвідношення чисельності, вступ чоловіків призовного віку до лав Червоної армії, евакуацію в тил країни, вступ до радянських партизанських формувань.

У районах області чисельність примусово мобілізованих працівників теж різниться: з Батурицького району (зараз такого району не існує) – угнано в трудове рабство 575 осіб; з Бахмацького – 993; Березнянського (зараз такого району не існує) – 517; Бобровицького – 983; Борзнянського – 667; Варвинського – 926; Городнянського – 1 118; Гремяцького (зараз такого району не існує) – 294; Дмитрівського (зараз такого району не існує) – 916; Добрянського (зараз такого району не існує) – 772; Іваницького (зараз такого району не існує) – 704; Ічнянського – 1 483; Козелецького – 1 128; Комарівського (зараз такого району не існує) – 1 231; Коропського – 973; Корюківського – 1 094; Куликівського – 1 669; Лосинського (зараз такого району не існує) – 558; Любецького (зараз такого району не існує) – 897; Малодивицького (зараз такого району не існує) – 885; Менського – 922; Михайло-Коцюбинського (зараз такого району не існує) – 1 069; Ніжинського – 423; Новгород-Сіверського – 225; Новобасанського (зараз такого району не існує) – 1 325; Носівського – 271;

Олишівського (зараз такого району не існує) – 1 237; Остерського (зараз такого району не існує) – 4 566; Понорницького (зараз такого району не існує) – 1 237; Прилуцького – 1 119; Ріпкинського – 761; Семенівського – інформація відсутня; Сосницького – 1 548; Срібнянського – 1 115; Тупичівського (зараз такого району не існує) – 525; Холменського (зараз такого району не існує) – 1 202; Чернігівського – 1 629; Щорського – 1 659; Яблунівського (зараз такого району не існує) – 734 [2, арк. 19].

У цьому документі також подано інформацію про чисельність остарбайтерів із великих міст області: Чернігів – 695 осіб; Ніжин – 415; Прилуки – 346 [2, арк. 19].

Згідно з даними довідника за 1947 р., масштаби насильницької мобілізації на примусові роботи в районних центрах Чернігівщини відповідно до тогочасного адміністративно-територіального устрою, де постійно знаходилися німецькі та угорські окупаційні гарнізони, виглядають так: Батурин (зараз колишній райцентр) – 75 осіб; Бахмач – 99; Березне (колишній райцентр) – 31; Бобровиця – 26; Борзна – 280; Варва – 150; Городня – 41; Гремяч (колишній райцентр) – 45; Дмитрівна (колишній райцентр) – 50; Добрянка (колишній райцентр) – 151; Іваниця (колишній райцентр) – 69; Ічня – 375; Козелець – 101; Комарівка (колишній райцентр) – 137; Короп – 60; Корюківка – 200; Куликівка – 77; Лосинівка (колишній райцентр) – 25; Любеч (колишній райцентр) – 240; Мала Дівиця (колишній райцентр) – 73; Мена – 124; Михайло-Коцюбинське (колишній райцентр) – 89; Нова Басань (колишній райцентр) – 118; Новгород-Сіверський – 300; Носівка – 78; Олишівка (колишній райцентр) – 131; Остер (колишній райцентр) – 233; Понорниця (колишній райцентр) – 200; Ріпки – 40; Семенівка – 10; Сосниця – 143; Срібне – 787; Тупичів (колишній райцентр) – 20; Холми (колишній райцентр) – 107; Щорс – 1687; Яблунівка (колишній райцентр) – 52 [9, с. 21–271].

Розбіжність у масштабах примусової мобілізації в районах та населених пунктах області пояснюється різними причинами. До війни на Чернігівщині проживало 1 500 277 осіб сільського населення і тільки 283119 осіб міського населення [2, арк. 4]. Важливо врахувати розташування шляхів сполучення до вузлових залізничних станцій для відправки місцевого населення до Німеччини. Частина городян переїхала з голодних і знекровлених міст у села, тому чисельність остарбайтерів з районів ще вище.

Важливо врахувати яку мету в даному районі та місті, за якими конкретними обставинами у той чи інший час ставила окупаційна влада та її каральні формування під час акцій. Так, у Новгород-Сіверському районі, зручному для активної діяльності радянських партизан, за роки окупації від дій карателів загинуло 19 313 осіб цивільного населення, а мобілізовано на рабську працю тільки 225 осіб [2, арк. 19]. У сусідньому Корюківському районі, де теж був активний партизанський рух, за підрахунками обласної комісії з розслідування злочинів, заподіяними

німецько-фашистськими загарбниками, було вбито 7 589 осіб, а угнано на примусові роботи 1 094 особи [2, арк. 19].

У документі про спалені населені пункти області відзначені факти визволення жителів партизанами, яких окупаційна влада мобілізувала на примусові роботи. Так, 9 березня 1943 р. партизанський загін, організований у селі Гурбинці Срібнянського району, відбив 65 осіб від відправки до Німеччини [1, арк. 21].

Одним із методів примусової мобілізації населення в Україні на теренах, де активно діяли радянські партизани, були каральні акції окупантів, під час яких знищувалися населені пункти [8]. Так, в селі Райметарівка Корюківського району були спалені всі будинки колгоспників, школа, клуб, медичний пункт, бібліотека та інші культурні установи, карателі розстріляли 115 осіб. Крім цього, як вказано в звіті, вони «пограбували майно колгоспників, а худобу й сотні людей угнали в Німеччину» [1, арк. 26]. В селі Самотуги Корюківського району «25 чол. було розстріляно, 30 – угнано до Німеччини», проте «частина населення втекла в ліс» [1, арк. 27]. Водночас аналіз знищення 63 сіл і селищ Чернігівської області під час каральних акцій з метою «помсти та залякування» показав, що захоплення жителів для відправки на примусову роботу були поодинокими випадками. Як правило, нацистські карателі намагалися знищити всіх мешканців таких населених пунктів [7].

Таким чином, впродовж квітня 1942 р. – вересня 1943 р. нацистський окупаційний режим активно мобілізував працездатне населення Чернігівської області на примусові роботи до Німеччини в умовах протидії радянського партизанського руху, який діяв у регіоні, та небажання населення йти в трудове рабство. Внаслідок такого опору масштаби нацистських насильницьких акцій були менше очікуваними.

Список використаних джерел:

1. Державний архів Чернігівської області. – Ф. П-470. – Оп. 5. – Спр. 627.
2. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-3013. – Оп. 1. – Спр. 101.
3. До прекрасної Німеччини // Українське Полісся. – 1942. – 15 квітня.
4. История городов и сел Украинской ССР: в 26 т. Черниговская область / Редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. – К.: Украинская советская энциклопедия, 1983.
5. Пастушенко Тетяна. Українці на примусових роботах у Третьюму району. Скільки їх було? // Українська правда, Історична правда / Інтернет-видання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/05/8/84523/>
6. Письмо начальника управления регистрации и архивных фондов Федеральной службы безопасности Российской Федерации В. С. Христофорова (№10/А-5710 от 19 декабря 2012 г.) директору Украинского института национальной памяти В. Ф. Солдатенко (№01/257 от 8 октября 2012 г.).

7. Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 рр: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів / Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада, Український інститут національної пам'яті, Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією». Упоряд.: С. В. Бутко, О. В. Лисенко; Відп. ред.: Р. І. Пилявець. – Чернігів: Видавництво «Десна «Поліграф», 2013.

8. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.): Анований покажчик / За ред. В. Ф. Солдатенка; автори-упорядники: Бутко С. В., Герасименко Л. С., Киридон А. М., Пилявець Р. І., Яременко В. М. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012.

9. Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією. 1941–1943 / Упоряд.: П. В. Дніпровський, С. В. Малкієль. – Чернігів, 1947.

Бутко С. В. Масштабы нацистской насильственной мобилизации трудоспособного населения с Черниговской области на принудительные работы в Германию, на территории ее союзников и оккупированных ими других государств в 1941–1943 гг.

На основе документов Черниговской областной комиссии по расследованию злодеяний, причиненными немецко-фашистскими захватчиками, показано масштабы нацистской насильственной мобилизации трудоспособного населения из Черниговской области на принудительные работы в Германию, на территории ее союзников и оккупированных ими других государств в 1941–1943 гг. в районах и городах Черниговской области.

Ключевые слова: Черниговская область, Черниговская областная комиссия по расследованию злодеяний, причиненных немецко-фашистскими захватчиками, принудительная мобилизация.

Butko S. V. Scale of the Nazis' Violent Mobilization of Working Population from the Chernihiv Region as the Forced Labour to Germany, to the Territory of its' Allies and Occupied by the Nazis States in 1941–1943.

Based on the documents of Chernihiv regional commission on investigation atrocities inflicted by German fascist invader, we show the extent of Nazi forced mobilization of the working population of Chernihiv region as forced labour to Germany, and its allies, as well as on the occupied territories of other countries in 1941–1943 in the districts and cities of Chernihiv region.

Keywords: Chernihiv region, Chernihiv regional commission on investigation atrocities inflicted by German fascist invader, forced mobilization.

РЕПАТРІАЦІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКИХ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1944–1953 рр.

У статті на основі архівних документів, опублікованих матеріалів проаналізовано методи та засоби реалізації репатріаційної політики радянських карально-репресивних органів на території Волинської області упродовж 1944–1953 рр. Основна увага приділяється впливу діяльності репресивних органів на моральний стан репатрійованих волинян.

Ключові слова: радянські карально-репресивні органи, репатріація, Волинь.

У післявоєнний період у характеристиці етнонаціонального та соціального складу населення Волинської області радянська влада достатньо часто вживала термін – «спецконтингент». До цієї категорії відносили біженців, репатріантів, реемігрантів, колишніх оstarбайтерів, евакуйованих та інтернованих громадян тощо. З одного боку, повернення їх на Батьківщину зумовлювало поповнення робітничих ресурсів у державі, а з іншого – стимулювало появу незадоволених радянською владою, які поширювали чутки про краще життя за кордоном, а це сприймалося як антирадянська агітація [15, с. 130]. Тому обробка, виховання і навіть уніфікація цієї категорії людей було однією з важливих політичних проблем керівництва СРСР після закінчення Другої світової війни.

Отож репатріаційна політика радянської держави охоплювала:

- повний облік і повернення в СРСР усіх військовополонених і цивільних осіб, вивезених на примусові роботи до Німеччини та інших країн, а також посібників окупантів, що відступили разом із гітлерівцями;
- офіційну і агентурну перевірку репатріантів у перевірконо-фільтраційних таборах;
- перевірку і фільтрацію репатріантів за місцем їх постійного проживання;
- виявлення серед репатріантів агентів іноземних розвідок, зрадників Батьківщини, посібників німецьких окупантів;
- використання репатріантів як дешевої робочої сили на об'єктах народного господарства СРСР [7, с. 70].

Реалізація цих заходів була покладена на Управління уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації, ГУКР «Смерш» НКО СРСР, органи НКВС–НКДБ СРСР (з березня 1946 р. – органи МВС – МДБ СРСР та на ряд інших господарських наркоматів (міністерств) і відомств [6, с. 300].

Першими відчула на собі безмежне свавілля радянської карально-репресивної системи особлива категорія населення – «фольксдойчі» (особи, які в період окупації прийняли німецьке підданство) та родини тих, хто співпрацював з окупаційною владою чи просто перебував на службі в німецьких установах, згодом переселенці з Польщі та реемігранти з Франції.

Проте основний свій потенціал радянська карально-репресивна система у Волинській області використала під час репатріації – повернення до УРСР колишніх полонених, в'язнів німецьких концтаборів (інтернованих) та людей, які насильно були вивезені на роботу до Німеччини (остарбайтерів), що розпочалося ще з кінця 1944 р. і дійшла апогею у 1945–1946 рр. За даними управління у справах репатріації РНК СРСР станом на 1 лютого 1946 р. в СРСР репатріювало 5 229 160 осіб, у тому числі 3 438 506 осіб цивільного населення і 1 790 654 військовополонених [18, с. 9]. З них після перевірко-фільтраційних таборів 2 427 906 осіб було направлено до постійного місця проживання, 608 095 – зараховано до робочих батальйонів Наркомату оборони [10, с. 8–9]. Волинська область стала своєрідною «санітарною зоною».

Для регулювання роботи територіальних органів держбезпеки з цією категорією населення керівництвом органів НКВС–НКДБ було видано низку відомчих нормативних актів, зокрема наказ НКВС–НКДБ СРСР від 16 червня 1945 р. «Про порядок перевірки і фільтрації за місцем постійного проживання повернутих на Батьківщину репатрійованих радянських громадян», наказ НКВС–НКДБ СРСР і ГУКР «Смерш» НКО СРСР від 8 вересня 1945 р., наказ МВС–МДБ СРСР від 9 грудня 1946 р. «Про роботу органів МВС МДБ щодо репатрійованих радянських громадян», директиви НКВС–НКДБ СРСР від 26 жовтня, 3 листопада та 14 грудня 1945 р., циркуляри НКДБ СРСР від 6 липня, 6–9 жовтня 1945 р. й інші документи [12, с. 171].

Згідно з цими нормативними актами, «політично неблагонадійні особи» проходили перевірку в спеціальних фільтраційних пунктах, створених у прикордонних областях. Такі ж фільтраційні пункти існували й на Волині, зокрема у прикордонних населених пунктах або центрах залізничних шляхів: у містах Ковелі, Володимир-Волинському, Любомлі [16, арк. 81]. Так розпочалося активне виявлення і перевірка репатріантів, які прибували на територію самостійно або у складі робочих батальйонів Наркомату оборони. До 1 листопада 1950 р., за обліковими даними УМДБ, на територію Волинської області прибуло 18 560 репатріантів, із них з американської зони – 4 684 особи, з англійської – 1 573 особи, з французької – 494 особи, з інших – 10 809 осіб [8, арк. 9].

Інколи фільтрація репатріантів, які прибували до місць постійного проживання, покладалася на органи НКВС–НКДБ. Останні зобов'язувалися через сільські ради та відділи (відділення) міліції організувати їх облік у селах, містах і районних центрах. У 1945 р. в усіх містах і районах області були створені фільтраційні комісії для реєстрації і перевірки репатріантів. Членами комісій були проведені інструктажі голів сільських рад, начальників відділень міліції, паспортних столів, дільничних уповноважених щодо порядку виявлення прибулих репатріантів та їх обліку [17, арк. 47–49].

Крім того, перед перевіркою-фільтраційними комісіями, створеними в кожному районі й укомплектованими співробітниками органів НКВС–НКДБ та ВКР «Смерш», були поставлені завдання виявити серед репатріантів:

- співробітників німецьких розвідувальних, контррозвідувальних, поліцейських і каральних органів;
- агентів, які навчалися в розвідувальних, диверсійних, контррозвідувальних, поліцейських школах і які виконують завдання німецьких спецслужб у радянському тилу;
- агентів, завербованих для проведення роботи серед радянських громадян, які перебували в німецьких таборач;
- агентів, завербованих німцями для ведення розвідувальної роботи проти СРСР у післявоєнний період;
- агентів, завербованих іншими іноземними розвідками для підвільної роботи проти СРСР, зокрема серед репатріантів, переданих СРСР союзниками;
- зрадників Батьківщини, посібників нацистських окупантів;
- членів озброєних формувань, створених німцями з числа радянських громадян (власівців, національних легіонерів та ін.);
- членів білоемігрантських і націоналістичних організацій (у тому числі й членів ОУН) [18, с. 10].

Надалі у циркулярі НКДБ СРСР від 9 жовтня 1945 р. вимагалось забезпечити агентурну розробку всіх осіб, що повернулися на Батьківщину після перебування на територіях Німеччини, Румунії, Фінляндії, Англії, Франції, Швеції та інших країн. Оскільки існувала вірогідність наявності серед репатріантів зрадників, у директиві НКВС–НКДБ СРСР від 3 листопада 1945р. «Про посилення роботи щодо своєчасного виявлення зрадників Батьківщини, зрадників і активних посібників німецько-фашистських окупантів серед репатріантів» указувалося на необхідність ізоляції репатріантів «при виникненні спроб самочинної розправи з ними з боку місцевого населення» [14, с. 5]. Осіб, які ухилялись від реєстрації і прибули з-за кордону самостійно, минаючи збірно-пересильні пункти, вимагалось піддавати детальній перевірці.

Для перевірки новоприбулих оперативники використовували облікові дані Першого спецвідділу НКВС та розшукові списки ВКР «Смерш» або Другого управління НКДБ (МДБ) в області. При цьому основна увага зверталася на осіб, які були звільнені англійськими, американськими і французькими військами, допитувалися нацистськими поліцейськими органами та СД, мали схожі риси з розшукуваними агентами німецької розвідки, підозрювались у державній зраді, були до війни членами ВКП(б) і навіть якщо мали вищу освіту [15, с. 132].

На думку органів МДБ, усі вони підлягали подальшій перевірці й агентурній розробці. Тому, для вирішення цього завдання, у 1946 р. в структурі МДБ і було створене 4-те відділення Другого (контррозвідального) відділу. Саме на його співробітників покладалася обов'язок виявлення серед репатріантів агентури іноземних розвідок [13, с. 12]. Так, 20 квітня 1946 р. Головнянським районним відділом МДБ було заарештовано Івана Федоровича Костюка, 1916 року народження, який після репатріації з Німеччини мешкав у селі Куснища Головнянського (тепер Любомльського) району. Його звинувачували у публічному виголошуванні свого прагнення повернутися за кордон та антирадянській агітації. Після подальшої його ретельної «обробки» оперативниками 2-го відділу УМДБ Волинської області з'ясувалося, що в 1939 р. під час німецько-польської війни Костюк добровільно здався в полон німцям і переїхав у Німеччину, а в червні 1945 р. «оманним шляхом отримав у радянському пересильному пункті документи і прибув на територію СРСР із розвідницькою метою на користь Німеччини як репатрійований» [2, арк. 24]. Зрештою, 4 липня 1947 р. ВТ військ МВС Волинської області Івана Федоровича Костюка було засуджено за ст. 54-2 КК УРСР на 10 років виправно-трудоих таборів з конфіскацією майна [2, арк. 23].

Слід зауважити, що діяльність органів держбезпеки серед репатріантів у 1945–1946 рр. була дуже суперечливим явищем. Водночас, незважаючи на жорсткі вказівки керівництва МДБ СРСР про виявлення агентури імперіалістичних розвідок, знайти англійських, американських і французьких шпигунів серед цієї категорії населення не вдалося. Постійні виклики репатріантів на допити і бесіди, провокації агентів-інформаторів МДБ знесилювали та ускладнювали морально-психологічний клімат у їхньому середовищі. Тому для покращення показників роботи у цьому напрямку, було вирішено посилити агентурну перевірку репатрійованих не на місцях, а в перевірконо-фільтраційних комісіях. Цей напрям роботи, переважно, був покладений на контррозвідку «Смерш» [9, с. 162].

Так, 26 березня 1945 р. під час проведення облави співробітники «Смершу» Львівського військового округу заарештували Григорія Вікторовича Кушнірука, жителя села Німецьке (тепер с. Кам'янка) Луцького ра-

йону. В процесі слідства з'ясувалося, що Кушнірук під час окупації, у квітні 1944 р., був добровільно мобілізований на будівництво оборонних споруд, а потім завербований у німецьку диверсійну школу, де півтора місяця навчався диверсійній справі і готувався для перекиду на територію СРСР. Під час навчання Григорій Вікторович був перевербований радянськими спецслужбами, і в листопаді 1944 р. отримав завдання – після репатріації в СРСР з'явитися в органи «Смерш» та надати всі відомості про диверсійну школу [4, арк. 50–53]. Проте з поверненням на Батьківщину Кушнірук зрозумів, що, потрапивши в лабеті органів держбезпеки, не зможе вирватися живим. Тому Григорій Вікторович перейшов до лав УПА і, як повстанець, був затриманий під час облави. 8 жовтня 1945 р. він був засуджений Особливою нарадою на вісім років виправно-трудова робіт [4, арк. 65].

Особливу увагу під час фільтрації приділяли репатріантам, які були насильно вивезені німецькими загарбниками (остарбайтери) та військово-виполоненими із територій України, Білорусії та прибалтійських республік. Кожен репатріант із цієї категорії був всесторонньо опитаний членами перевірочних комісій. Як правило, його фільтраційна справа включала типовий набір із 10–12 документів. Насамперед, це – «реєстраційні листи» на людей, вивезених до Німеччини, які повернулися у 1945 р. на Батьківщину через спеціальні санітарно-перевалочні пункти, розміщені у прикордонних із СРСР районах. Ці листи склалися на кожного, хто пройшов фільтрацію [14, с. 5].

Голови та члени реєстраційних комісій (співробітники НКВС) – допитували репатріюваних за 14 пунктами. Задавали запитання такого змісту: чому опинився на території іншої держави; чи був заарештований; чи піддавався допитам, затриманню, штрафам з боку німецької влади (коли, де, за що); чи утримувався у спецтаборах ворога та що там робив (вказати найменування табору та адресу); чи відбував службу у німецькій армії, поліції, госпітальях, будівельних батальйонах; чи служив у німецьких установах, підприємствах, організаціях (у яких, ким) тощо [7, с. 71].

Зі слів допитуваного оперативні співробітники перевірконо-фільтраційної комісії заповнювали досить чималу анкету. Крім звичайних біографічних даних, у документах фіксували відомості про трудову діяльність до початку війни та відбуття за кордон, про участь у воєнних подіях. Особлива увага приділялася тому, коли і за яких обставин потрапив на територію воюючих із СРСР країн або в окуповану Німеччиною країну. При цьому укладачі анкети пропонували членам комісії докладно з'ясувати, чи потрапив теперішній репатріант за кордон як військово-виполонений, був насильно вивезений (остарбайтер), чи виїхав добровільно. Не були випадковими запитання про

судимість радянською владою (ким, коли, за що та міра покарання). До того ж кожен репатріант повинен був вказати певну кількість людей, які б могли підтвердити викладене в анкеті; дані про близьких родичів; а також точну адресу, куди має намір їхати проживати, та перерахувати наявні в нього документи [11, с. 61].

Усі матеріали про репатріантів, з висновками перевірконо-фільтраційних комісій, відмітками про результати перевірок за обліками райвідділів НКДБ і НКВС, спрямовували в обласну перевірконо-фільтраційну комісію для вирішення їх подальшої долі. Там члени цієї комісії при співробітниках місцевого НКВС складали висновки до фільтраційної справи, де вказували, або «проведеною перевіркою компрометуючих матеріалів не добуто», або за їх наявності – зазначалася суть і заповнювалася «постанова» на зворотному боці документа, де передбачалося три варіанти розвитку подій:

«1) вважали громадянина перевіреним, фільтраційну справу здавали до архіву УНКВС для зберігання та доручали взяти репатріанта на оперативний облік у місцевому відділенні НКВС;

2) передавали справу у спецвідділ НКВС для продовження поглибленого розслідування;

3) на випадок арешту репатрійованого, його конвоювали до фільтраційного табору, де справу передавали слідчим органам» [11, с. 66–67].

У 1945 р. такої перевірки у Володимир-Волинському фільтраційному таборі не пройшли Ірина Петрівна Манікова та Олена Миколаївна Артемонова. Ірина Манікова в 1942 р. була вивезена як оstarбайтер з м. Полтави до м. Людвігсгафен (Німеччина) для роботи на фабриці. Під час перебування в таборі її заарештували гестапівці. Задля власного спасіння Манікова змушена була дати підписку про співпрацю – доносити на тих, хто мав намір втекти з неволі. Як пізніше стало відомо зі свідчень очевидців, вона жодних відомостей гестапо так і не надала. Проте про цю співпрацю дізналися оперативники зі слідчого відділу фільтраційної комісії, тож 25 вересня 1945 р. її було заарештовано та засуджено на 10 років виправно-трудова робіт із позбавленням прав на п'ять років і конфіскацією майна [1, арк. 43].

Такий самий вирок – 10 років виправно-трудова таборів – чекав і на Олену Миколаївну Артемонову із с. Шапорово Ржевського району Калінінської області (Росія), в'язня концтабору у м. Лейпциг, яка теж не пройшла фільтраційної перевірки у м. Володимир-Волинському. Її було заарештовано 23 серпня 1945 р. і відправлено відбувати покарання до Писчанлагу [3, арк. 74].

Слід зазначити, що переважна більшість репатріантів, які пройшли перевірку у фільтраційних пунктах і «становили потенційну небезпеку

встановленому радянському ладу», направлялися на роботи здебільшого на об'єкти вугільної промисловості у східні області УРСР та СРСР. Для того щоб отримати дозвіл на виїзд в інші місця чи регіони СРСР, репатріанти змушені були вдруге проходити перевірку в обласному приймально-розподільчому пункті. На Волині він був створений у м. Луцьку. Проте навіть у тих випадках, коли репатріанти щасливо поверталися до мирного життя, вони не позбувалися тавра «неблагонадійних», оскільки в їхніх анкетах й особових листках обліку кадрів про перебування в полоні чи на окупованій території було зазначено у спеціальній графі [6, с. 19]. Саме перебування на такому обліку було підставою для заборони виїзду репатрійованих громадян за кордон, влаштування на роботу у деякі установи, на підприємства, допуску до секретних відомостей тощо.

Загалом, за даними управління МДБ у Волинській області, станом на листопад 1950 р. серед прибулих репатріантів у процесі фільтрації було виявлено 1 106 державних злочинців, із них: агентів американської розвідки – п'ять осіб, агентів англійської розвідки – три особи, агентів французької розвідки – одну особу, агентів інших контррозвідувальних органів – 314 осіб, членів Організації українських націоналістів – 155 осіб, членів антирадянських емігрантських організацій – дев'ять осіб та 619 інших «ворогів радянського ладу» [8, арк. 11].

Найбільша кількість репатріантів була розселена в промислових районах Східної України, зокрема у Сталінській (Донецькій), Ворошиловградській (Луганській) та Дніпропетровській областях розселили 73,6 % усіх прибулих в Україну, а в Західну Україну було відправлено 20,2 % реемігрантів [12, с. 131].

Таке співвідношення пов'язане з тим, що радянський уряд побоювався розселяти у «зараженому націоналізмом» краї прибулих із Заходу. Серед прибулих поширювалася неправдива інформація з метою залякування та уникнення контактів з членами націоналістичного підпілля. Більше того, для проведення «виховних заходів» та «роз'яснення комуністичної ідеології» до Ковеля відряджалася 30 організаторів-агітаторів на чолі з уповноваженим РМ УРСР та ЦК КП(б)У В. А. Співаком. Крім того, на адресу Волинського відділу в середині вересня надійшли централізовано виготовлені плакати та транспаранти для оформлення пунктів прийому репатріантів із гаслами: «Братерський привіт радянським громадянам, які повертаються на свою Батьківщину», «Хай живе Радянська Україна – невід'ємна частина Радянського Союзу» та інші. Також були визначені теми доповідей та бесід із ними. Вони не відрізнялися своєю різноманітністю: «Чому Радянський Союз переміг у Великій Вітчизняній війні», «Перевага радянського устрою

над устроєм капіталістичним», «Вождь радянського народу тов. Сталін» тощо [15, с. 131].

Траплялись випадки, коли частина репатріантів під час транспортування до промислових зон та після прибуття на місця спецпоселення вчиняла спроби втечі. Зазвичай це було викликано не підготовленими для них місцевою адміністрацією місцями проживання та важкими умовами праці. Однак радянська влада та її репресивні органи пильно стежили і карали таких дезертирів. Так, згідно з Указом ПВР СРСР від 26 листопада 1948 р. за втечу із спецпоселення засуджували на 20 років каторжних робіт, а винних у покриванні втікачів – до п'яти років позбавлення волі. Станом на 1 листопада 1950 р. управлінням МДБ у Волинській області розшукувалися 30 втікачів-репатріантів зі спецпоселень, які переховувались від оперативників [8, арк. 12].

Окрім забезпечення матеріального облаштування, карально-репресивні органи намагалися контролювати подальше життя репатріантів. Через мережу інформаторів органам НКДБ було відомо, з ким вони товаришують, де відпочивають, про що розмовляють, чи підтримують зв'язки через листування з родичами за кордоном та іноземними посольствами. За даними УМДБ у Волинській області в 1951 р. серед репатріюваних і реемігрованих громадян, що вели листування з родичами та знайомими, які проживали за кордоном, становило 1 206 осіб [8, арк. 10].

Отже, потрапивши на територію Волинської області, українські репатріанти, через численні фільтрації та перевірки, відчули на собі усі жахи радянської карально-репресивної системи. Вони зазнали не лише жорстокого фізичного гніту, а й морального. Репресивні органи застосовували спеціальні механізми репатріаційної політики (методи фільтрації та перевірок). На території Волині, у створених прикордонних перевірконо-фільтраційних пунктах, репатріанти змушені були проходити принизливу процедуру перевірок. Слідчі органи НКВС, НКДБ та ВКР «Смерш», використовуючи вже випробувані технології дізнання – шантаж, побиття, насилля, намагалися позбутися новоприбулих громадян, у яких вони вбачали неблагонадійний елемент. Таким чином радянська влада намагалася деморалізувати населення краю, залякати і знищити монолітність його етнонаціональної структури, що б підірвало поширення національних ідей і позбавило представників українського національно-визвольного руху матеріальної та моральної підтримки.

Список використаних джерел:

1. Архів управління Служби безпеки України у Волинській області (далі: Архів УСБ України у Волинській обл.). – Ф. П. Фонд припинених. – Спр. 6282. Архівно-кримінальна справа Манікової Ірини Петрівни. – 43 арк.

2. Архів УСБУ у Волин. обл. – Ф. П. Фонд припинених. – Спр. 8079. Архівно-кримінальна справа Костюка Івана Федоровича. – 98 арк.
3. Архів УСБУ у Волин. обл. – Ф. П. Фонд припинених. – Спр. 8272. Архівно-кримінальна справа Артемоної Олени Миколаївни. – 74 арк.
4. Архів УСБУ у Волин. обл. – Ф. П. Фонд припинених. – Спр. 8519. Архівно-кримінальна справа Кушнірука Григорія Вікторовича. – 65 арк.
5. Баран В. К. Історія України 1945–1953 рр. / Баран В. К. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 184 с.
6. Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918–1946 рр.) / О. Божко // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2 (17). – С. 281–315.
7. Вольхин А. И. Деятельность органов госбезопасности Среднего Урала среди репатриантов в 1945–1946 годах / А. И. Вольхин // Исторические чтения на Лубянке. 2001 год. Отечественные спецслужбы в послевоенные годы. 1945–1953 гг. – 2002. – Вып. 5. – С. 70–75.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. Фонд друкованих видань. – Спр. 453. Огляд політико-економічного стану Волинської області Української РСР. – 28 арк.
9. Земсков В. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годы / В. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 151–165.
10. Земсков В. Н. Рождение «второй эмиграции» (1944–1952) / В. Земсков // Социологические исследования. – 1993. – № 4. – С. 3–24.
11. Ковальський М. Полиновий присмак чужини. Документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину / М. Ковальський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 60–68.
12. Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після другої світової війни (український вектор) / Михайло Куницький. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.
13. Лазарев В. И. Деятельность органов государственной безопасности СССР в послевоенный период 1945–1954 гг. / В. И. Лазарев // Исторические чтения на Лубянке 2001 год. Отечественные спецслужбы в послевоенные годы 1945–1953 гг. – Москва; Великий Новгород 2002. – С. 5–13.
14. Старожук С. Заручники Другої світової війни / С. Старожук // Історія України. – 2002. – № 35. – С. 5–12.
15. Стрільчук Л. Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів для переміщення осіб у перші повоєнні роки / Людмила Стрільчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 1998. – Вип. 3. – С. 129–134.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВОВ України. – Ф. Р-2. Рада міністрів Української РСР. – Оп. 7. – Спр. 5785. Листування з Радою міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації. 1946 р. – 97 арк.
17. ЦДАВОВ України. – Ф. Р-2. Рада міністрів Української РСР. – Оп. 7. – Спр. 5832. Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів у справах репатріації в областях Української РСР. 1947 р. – 56 арк.

18. Шевяков А. А. «Тайны» послевоенной репатриации / А. А. Шевяков // Социологические исследования. – 1993. – № 5. – С. 3–11.

Суцук О. П. Репатриационная политика советских карательно-репрессивных органов на территории Волынской области в 1944–1953 гг.

В статье на основании архивных документов, опубликованных материалов проанализированы методы и средства реализации репатриационной политики советских карательно-репрессивных органов на территории Волынской области на протяжении 1944–1953 гг. Основное внимание уделяется влиянию деятельности репрессивных органов на моральное состояние репатриированных жителей Волыни.

Ключевые слова: советские карательно-репрессивные органы, репатриация, Волынь.

Sushchuk O. P. Repatriation Policy of the Soviet Penal and Repressive Authorities in the Volyn Region During the 1944–1953

In the article on the basis of the archived documents, published materials methods and facilities of realization of repatriation politics of soviet penal-repressive authorities are analysed on the territory of the Volyn area during 1944–1953. Main attention is focused on the influence of activity of repressive organs on morale welfare of repatriated inhabitants of Volyn.

Keywords: soviet penal-repressive authorities, repatriation, Volyn.

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ДОСВІДУ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ В ЩОДЕННИКАХ СХІДНИХ РОБІТНИКІВ 1942-1945 рр.

У статті розглянуто особливості відображення індивідуального досвіду примусової праці на основі щоденників східних робітників, написаних в процесі функціонування нацистської системи іноземної робочої сили.

Ключові слова: *остарбайтери, Третій рейх, примусова праця, щоденник, наратив, індивідуальна пам'ять.*

Протягом останнього десятиліття проблема відображення досвіду примусової праці українських остарбайтерів досить ґрунтовно розроблялась на базі їхніх сучасних спогадів. Цей історіографічний напрямок реалізувався як мінімум у трьох різних аспектах: зборі та систематизації свідчень очевидців, загальнотеоретичних напрацювань у галузі усної історії та вивчення специфіки репрезентацій самих колишніх східних робітників [2; 3; 5; 6].

Зосередження уваги на сучасних наративах сприяло осмисленню теперішнього стану індивідуальної пам'яті та її співвідношень із загальними версіями подій, що протягом 1940–2000-х рр. нав'язувались культурою. Отже, історичній науці добре відомими є символічні реальності колишніх остарбайтерів, які конструювались протягом 70-ти років. Ця обставина робить цілком правомірним наступне питання: «Як саме сприймався досвід примусової праці східними робітниками в процесі функціонування нацистської системи експлуатації іноземної робочої сили?»

Проблема апіорної рефлексії, що становила первинний рівень сприймання пережитих у рейху подій є практично не дослідженою. Багато в чому така ситуація зумовлена об'єктивною обмеженістю джерельної бази, тому що реконструкція світосприйняття східного робітника можлива лише на основі особистих текстів, що створювались безпосередньо у період Другої світової війни. Отже, в арсеналі дослідника опиняються лише листи та щоденники 1942–1945 рр. Незважаючи на масовість, епістолярій остарбайтерів має відносно низький інформативний потенціал, тому здатний пролити світло лише на окремі епізоди повсякдення. Ситуація з щоденниками носить діаметрально протилежний характер. Цей тип джерел зустрічається дуже рідко, але кожний такий наратив надає цілісний континуум індивідуального досвіду.

У рамках цієї статті ми спробуємо дослідити специфіку відтворення пережитих подій і їхню рефлексію у щоденниках радянських громадян,

що у 1942–1945 рр. перебували на території Третього рейха як примусова робоча сила.

За своїм змістовим наповненням щоденник є наративом, фіксація якого відбувається в процесі функціонування описуваних явищ. У зв'язку з цим вплив на нього мають лише ті символічні та смислові системи, які були властиві соціокультурному середовищу його створення. Текст щоденника завжди має дискретну природу і складається з багатьох фрагментів, що відповідають хронології оповіді, але при цьому не завжди логічно пов'язані.

На наш погляд, усе різноманіття його функцій можна звести до трьох: письмова фіксація соціально важливих подій, їх осмислення та відображення, нотація індивідуальних роздумів, абстрагованих від історичного контексту. У першу чергу, нас цікавить те, як все це поєднувалося із екстремальним середовищем існування східних робітників у нацистській Німеччині.

Для аналізу нами було залучено чотири наративи, а саме: аутентичні рукописи Тетяни Набегової і Євгена Карпова, щоденник Афанасія Данчука, опублікований автором у 2007 р., та щоденник «Харків'янки Клави», який побачив світ на сторінках збірки листів та фольклору остарбайтерів «Ясир» практично одразу після закінчення війни [10; 9; 4; 8]. Перші два джерела є зразками індивідуальних текстів, які не зазнавали авторських переосмислень чи редакторської правки. У решті випадків ми спостерігаємо зворотну тенденцію. Тому їх аналітичне опрацювання ми будемо здійснювати окремо.

У щоденнику Т. Набегової зафіксовано події табірної життя східних робітниць, що працювали на швейній фабриці містечка Кетшендорф (Верхня Франконія) з 1 травня 1944 по 9 квітня 1945 рр. Цей наратив репрезентує достатньо незвичну картину повсякдення остарбайтерів. Важка фізична праця, нестача харчування, дискримінація та мізерна заробітна плата не є його лейтмотивом. Центральна сюжетна лінія та основне смислове навантаження щоденника представлені розвитком подій особистого життя Т. Набегової. На цій основі його текст можна розділити на три частини:

1. Пошук партнера 1 травня – 1 серпня 1944 рр. Для цієї частини тексту властиво зміщення акценту уваги автора на роздуми щодо підбору необхідної кандидатури, а також боротьби з конкуренткою.

2. Романтичні стосунки з Олександром 1 серпня 1944 р. – 6 лютого 1945 р.

3. Події, синхронні з арештом і стратою Олександра.

Цьому останньому структурному елементу тексту характерне збільшення емоційного навантаження і поглиблення стресового стану оповідача.

Усі інші сюжети є додатковими і лише створюють фон головній лінії. Щоденник Т. Набегової демонструє нам надзвичайно складний соціальний світ, у якому жили східні робітниці. Усього згадується про 31 особу, які залежно від ступеню наближеності до автора розподілені на чотири категорії: 1. Статевий партнер. 2. Подруги та друзі. 3. Знайомі по табору. 4. Особи, з якими Т. Набегова не мала постійних зв'язків та соціальних контактів.

Одним із відносно сталих сюжетів є генезис малих соціальних груп, у які автор була інтегрована. Вони демонструють якісну і структурну нестабільність, постійно змінюють свій склад і практично всі розпадаються в кінці оповіді. Також велика увага приділяється таким проблемам як дозвілля, відпочинок та побут східних робітниць.

У щоденнику згадується про два види робіт, які Т. Набегова виконувала у Німеччині: обов'язкові денні та нічні зміни на фабриці, а також праця у приватних господарствах фермерів, як додатковий заробіток за бажанням. Проте інформація про них фрагментарна і не змістовна. Автор не інформує нас про продукцію, яку виробляє підприємство, власні трудові обов'язки чи технічну складову виробничого процесу. Загадує лише, що на фабриці слідкує за «машинами», не вказуючи за якими саме і для чого [10, арк. 15, 16]. Таким цитатам властива достатньо висока ступінь абстрагованості від загального контексту, невисока інформативність, а також відверта байдужість.

На наш погляд, пояснити цю обставину можна лише тим, що тема роботи була просто не цікавою для автора щоденника, на той час як основна увага фокусувалась на міжособистісних взаєминах членів малих соціальних груп, до складу яких входила Т. Набегова, та її особистих романтичних переживаннях.

Дуже цікавим є те, що у щоденнику витримується нейтральне ставлення до війни. Текст позбавлений як ототожнень із ворогуючими таборами, так і їхніми ідеологічними маркерами. Відсутнє будь-яке вираження лояльності відносно політичного режиму СРСР чи радянського патріотизму. Натомість ми зафіксували принаймні три цитати, які можна тлумачити як маніфестацію російської національної ідентичності [10, арк. 4, 6, 32]. Напевно, саме тому німецький народ репрезентується не як абстрактний ворог, а як сукупність індивідів, ставлення до яких визначає лише специфіка встановленої з ними взаємодії.

Незважаючи на те, що проблеми війни і екстремального досвіду примусової праці вилучені з авансцени цього наративу, їх перманентна присутність посилюється відповідно до руху від першого до останнього запису. Утома, на яку Т. Набегова постійно скаржиться, поступово перетворюється на фізичне виснаження, меланхолійність – на страх перед

голодом і вірогідністю загибелі. У таких умовах звістка про близькість фронту і перехід Червоною армією Ельби викликає в автора щоденника не радість, а добре знайоме відчуття страху перед невідомим [10, арк. 25]. Зміна настрою почала стрімко розвиватися, починаючи з 6 лютого 1945 р., і вочевидь викликана не стільки погіршенням матеріального забезпечення, скільки ув'язненням і стратою коханої людини, а також руйнацією соціального світу Т. Набегової. Тобто, емоційне спустошення і відчай, спровоковані переживанням подій війни, стали домінуючими лише тоді, коли вони торкнулися безпосереднього оточення автора.

Цікавим є і ставлення до самої війни, яка не пов'язується ні з націонал-соціалізмом, ні з самим Третім рейхом, а тлумачиться як «априорне зло», від якого постраждали всі без винятку. Особливо яскраво ця обставина проявляється, коли Т. Набегова засвідчує своє співчуття німецьким солдатам-інвалідам: «По дорозі зустрічали очень много немецких солдат без рук, другие без ног, многие калеки ещё и сильней. Всё это натворила война, пятилетняя война.» [10, арк. 5].

Дійсно, описана ситуація виникла у відносно «комфортному» середовищі. Табірний режим не відрізнявся жорсткістю, тривалість робочого дня на фабриці не перевищувала 8-ми годин на добу. Очевидно, що до 1945 р. не існувало суттєвих проблем і з харчуванням. Східні робітники вільно залишали межі табору у неробочий час. Окрім цього, Т. Набегова не згадує про факти дискримінації за винятком покарань за крадіжки.

У зовсім інших умовах перебував Є. Карпов. Примусово зарахований до складу однієї з інженерно-саперних бригад вермахту, він перебував на спорудженні окопів, бункерів та інших укріплень уздовж німецько-голландського кордону та в передмістях Дюссельдорфа та Вуперталя. У його щоденнику описані події з 18 вересня 1944-го по 13 квітня 1945 р. Порівняно з попереднім щоденником, наратив Є. Карпова представляє нам зовсім іншу реальність. Основна увага автора зосереджена на послідовному описі подій, пов'язаних з його індивідуальним досвідом. Він детально відтворює географію переміщень своєї сотні, тому текст насичений німецькою та голландською топонімікою. Протягом оповіді автор повідомляє про те, що місце дислокації їхнього табору мінялось сім разів за наступною схемою: м. Фелло (Голландія) – м. Зухтельн – м. Етельд – м. Дольгаим – м. Васенберг – м. Гільден – м. Фадефонвальден [9]. Окрім цього, текстової фіксації зазнали назви тих населених пунктів, де Є. Карпов був задіяний на спорудженні фортифікацій або був проїздом (Вірзен, Вуперталь, Дюссельдорф, Дюлькен і Крефельд). Цікавим фактом є те, що у щоденнику Т. Набегової увага до таких деталей відсутня, хоча сама вона здійснювала переїзди до сусідніх міст, а також листувалася з особами, що проживали за межами Кетшендорфа [10].

Практично кожний запис у щоденнику Є. Карпова насичений стандартним набором проблем східного робітника: голод, виснажлива праця, тяжкі побутові умови, знущання та дискримінація з боку німців. При цьому, усі ці згадки практично позбавлені оціночних моментів, автор просто констатує мізерність пайків, скаржитися на постійне відчуття голоду, яке змушує вдаватися до крадіжок і пошуку додаткового заробітку, але будь-які ознаки рефлексії відсутні.

У випадку зображення обставин праці, її технічних особливостей ми спостерігаємо аналогічну проблему. Автор щоденника практично завжди дає стислий опис виконаних робіт: спорудження окопів, протитанкових ровів, будівництво бункерів та відведення дощових вод від уже готових фортифікацій. Оцінка праці лаконічна, позбавлена роздумів та ситуативна, тому коливається від «неважкої» до «виснажливої».

Ставлення до німецького суспільства, виражене Є. Карповим, аналогічне позиції, засвідченої у попередньому щоденнику. Оцінка кожного згаданого німця диференційована. Позитивну конотацію отримують місцеві монахи та фермери, що допомагали східним робітникам, а їх антитезою є солдати вермахту, табірні і сотенні наглядачі, ставлення до яких можна охарактеризувати як суміш страху та ненависті. У той же час висловлювання Є. Карпова стосовно молодих німецьких солдатів-новобранців, яким доручили охорону їхньої колонії у березні 1945 р., є досить іронічними [9]. Таким чином, образ абстрактного військового та ідеологічного ворога знову виявляється відсутнім.

Стилістичні особливості щоденника переконливо демонструють стресовий стан, у якому перебував автор. Практично кожен запис побудовано за схемою: підйом – робота – обід – відбій. Ця стандартизована одноманітність поєднується із загальним фізичним виснаженням, голодом, побоями та постійними артилерійськими обстрілами та бомбардуваннями союзницьких військ. Особливо вражає те, що картина такого жахливого повсякдення розцінюється як звичне явище. Авіанальоти, побої від охорони, страти товаришів по табору просто констатуються як факт на рівні зі згадками про нестачу харчів або розпорядок дня. Очевидно, тут ми маємо справу з адаптованістю індивідуальної психіки до екстремального середовища, сприймання якого поступово перестало спричиняти стресові емоційні реакції.

Соціальні світи, зображені у двох нарративах, принципово відрізняються. Усього в щоденнику Є. Карпова, за винятком німців-наглядачів, згадуються 8 різних персонажів, два з яких є загиблими товаришами, а решту складають його найближчі друзі. Соціальні взаємодії між ними обумовлені не стільки комунікативним моментом, скільки включенням їх до єдиної стратегії виживання, основаної на колективному пошуку додаткового харчування та взаємодопомозі. Практично тотожну ситуацію ми спостеріга-

емо у бухенвальдському щоденнику В. Галяпи, де оточення автора перераховується на пальцях однієї руки [7]. Скоріш за все, це є проявом схильності чоловіків не приділяти особливої уваги міжособистісним стосункам.

Два інші нами досліджені наративи опубліковані і, скоріш за все, зазнали суттєвої редакторської правки. Так званий щоденник «Харків'янки Клави», який надрукували в 1945 р. на сторінках збірки «Ясир», багато в чому є продуктом свого часу і практично повністю відповідає антинімецькій риториці, яка панувала в західному суспільстві під час підготовки Нюрнберзького процесу [8]. Окрім цього, в тексті є конструкції, які можна тлумачити як елементи ідеологічного дискурсу української діаспори. Наприклад, звістка про звільнення Харкова радянськими військами викликає в автора занепокоєння і сумніви щодо перспектив повернення на Батьківщину. Очевидно, що така реакція є малоімовірною і нелогічною, проте достатньо показово дискредитує радянську владу [8, с. 36].

Якщо абстрагуватися від вочевидь штучних фрагментів тексту, то для цього щоденника властивими є наступні риси: великі хронологічні розриви між окремими записами, емоційність, практично повна відсутність уваги до соціально важливих подій, домінування депресивних і меланхолічних мотивів. Текст наративу майже позбавлений фактичної інформації. Автор повідомляє лише про те, що працює в Берліні у хатньому господарстві, де виконує якусь роботу на присадибній ділянці. Основне смислове навантаження джерела присвячене трьом темам: сум, спричинений розлукою із рідними і перебуванням у чужому соціокультурному середовищі, констатація свого тяжкого становища (при цьому висловлювання автора носять апіорний і категоричний характер без пред'явлення причин) і романтичні переживання, викликані дружбою з іншим остарбайтером – Андрієм Маличенком. Характерною особливістю тексту є вираження достатньо глибокої індивідуальної рефлексії, але об'єктивна дійсність, що її спричинила, залишається незрозумілою через брак конкретних даних.

Ставлення до німецького суспільства носить яскраво виражений негативний і категоричний характер. Своїх господарів і соціальне оточення автор характеризує як людей «недобрих», проте не аргументує свою точку зору. В окремих фрагментах тексту негативні висловлювання набувають агресивного характеру [8, с. 35].

Щоденник А. Данчука має багато подібних рис із попереднім наративом. Скоріш за все, опублікована у 2007 році версія тексту була частково переосмислена самим автором, а також зазнала редагувань. Чітка локалізація подій оповіді відсутня, указується лише загальний топонім – «Саксонія». Наявна інформація дає можливість припускати, що А. Данчук працював у будівничій галузі. Обставини та характер виконання трудових обов'язків описуються достатньо детально, але не часто.

Повсякдення східних робітників практично проігнороване, увага автора прикута до власної проблеми – розлука з матір'ю і вагітною молододу дружиною. Переживання цієї трагедії і створює основний лейтмотив щоденника.

У тексті майже відсутнє зображення соціально важливих подій. Згадуються лише ті з них, що особливо вразили А. Данчука, який коментує цю ситуацію наступним чином: «Деталі мого тутешнього життя такі сумні, брудні, що про них я не хочу писати.» [4, с. 24]. Цю цитату можна пояснити як уникнення від пригадування негативного досвіду і незацікавленість автора стаціонарною картиною власного існування.

Як і щоденник «Харків'янки Клави» наратив А. Данчука є інтровертивним, тобто зорієнтованим на опис внутрішніх роздумів і переживань. В основному авторська рефлексія виражається через хвилювання за рідних, що залишились в Україні, та маніфестацію екзистенціальних страждань, викликаних розривом і втратою комунікації з ними. Іншою складовою щоденника є спроби логічного осмислення війни. Для неї характерна відстороненість А. Данчука від самого конфлікту, оскільки він не ототожнює себе з жодним із ворогуючих таборів [4, с. 8]. Займаючи позицію стороннього спостерігача, він уважно стежить за подіями на фронтах, уводить відповідну фактографію до тексту щоденника. Паралельно з цим намагається прогнозувати подальше розгортання конфлікту і надає йому оціночного виміру. Ставлення А. Данчука до німецького суспільства є диференційованим, залежно від ситуації, а спроби ототожнення зовнішнього соціального середовища з військовим ворогом відсутні.

Отже, усі чотири розглянуті нами щоденники репрезентують зовсім різне сприйняття досвіду примусової праці. Те саме можна сказати про задачі, покладені на текст і мотиви його написання. У випадку наративів Є. Карпова і Т. Набегової щоденник виступає в якості засобу фіксації соціально важливих подій. При цьому критерій «важливості» розуміється нами цілком довільною змінною. Тобто автор відбирав для нарації ті факти і обставини свого досвіду, які вважав значущими для себе. Тут ми маємо справу з двома факторами, що відігравали основну роль під час формування змісту щоденників, характеру відтвореної об'єктивної дійсності та рівня емоційності. Першим із них є гендерний аспект, наявність апріорних психофізіологічних відмінностей між чоловіком і жінкою. Жіноче світосприйняття в першу чергу акцентує увагу на міжособистісних стосунках, які краще запам'ятовуються та відтворюються [1, с. 183]. У цьому відношенні надскладний і детально описаний соціальний світ щоденника Т. Набегової є різким контрастом двом іншим чоловічим наративам. Окрім цього, жінка більше схильна до депресії та меланхолійності, ніж чоловік, вона завжди демонструє високу емоційність

і може надзвичайно чітко її виражати [1, с. 112]. На наш погляд, тексти обох жіночих щоденників беззаперечно підтверджують цю тезу. Другим фактором є загальна психологічна специфіка особистості, а саме: її екстравертивні чи інтровертивні риси. Тут ми маємо на увазі зосередженість індивіда на подіях і процесах, які його оточують, чи навпаки схильність приділяти більшу увагу своїм внутрішнім переживанням. Наративи Є. Карпова і Т. Набегової є екстравертивною репрезентацією досвіду примусової праці, тексти А. Данчука і «Харків'янки Клави» навпаки повністю «занурені» в індивідуальну рефлексію.

У трьох досліджених нами щоденниках спостерігається прагнення автора уникнути опису повсякдення примусового робітника. Як правило, це досягається шляхом зміни акцентів на реконструкцію побутових сцен, пов'язаних із дозвіллям і міжособистісними взаєминами (Т. Набегова) або через абстрагування від дійсності й переміщення у коло власних емоцій (А. Данчук, «Харків'янка Клава»). Винятком є щоденник Є. Карпова, який схематично і послідовно фіксує досвід примусових робіт. Скоріш за все в цьому випадку ми маємо справу з ситуацією, коли екстремальне середовище існування практично не залишало в житті східних робітників інших подій, а фізичне виснаження робило неможливою символічну втечу.

У зв'язку з тим, що тексти розглянутих нами щоденників писались за межами дій ідеологічних дискурсів, автори, як правило, демонструють відсторонене ставлення до війни, не ототожнюють себе із будь-яким із ворогуючих таборів. Так само відсутній образ німецького народу як абстрактного ворога. Ставлення до пересічних німців і їх оцінки є диференційованими в залежності від специфіки соціальних контактів і особистих стосунків.

Таким чином, щоденники, як наративна форма відображення досвіду примусової праці, знайомлять нас із первинним пластом індивідуальної пам'яті остарбайтерів. Для них властива варіативність, усі розглянуті нами тексти не схожі один на одного. Це зумовлено тим, що під час їхнього написання просто не існувало культурних факторів, які б могли вплинути на суб'єктивну авторську позицію й звести її до загальноприйнятої версії подій.

Список використаних джерел:

1. Бендас Т. В. Гендерная психология / Бендас Т. В. – СПб.: Питер, 2006. – 368 с.
2. Грінченко Г. Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших остарбайтеров / Г. Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-тут історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 52–58.

3. Грінченко Г. Г. Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентації в інтерв'ю-спогадах колишніх українських остарбайтерів / Г. Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-тут історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 66–72.

4. Данчук А. В обіймах пам'яті – омріяне та дійсне: щоденник остарбайтера (Саксонія 1943–1945 рр.) / А. Данчук. – Монастирище: Мрія, 2007. – 128 с.

5. Лапан Т. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині / Т. Лапан // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей/НАН України. Ін-тут історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 73–86.

6. Пастушенко Т. В. Способи виживання українських остарбайтерів в Райху: спогади очевидців / Т. В. Пастушенко // Схід / Захід. – 2008. – № 11–12. – С. 161–180.

7. Смірнова В. І. Бухенвальдський щоденник В. Є. Галяпи – унікальне документальне свідчення часів Другої світової війни (на матеріалах фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) / В. І. Смірнова // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-тут історії України. – К., 2006. – Вип. 10., Ч. 2. – С. 229–238.

8. Ясир: Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / [Упорядник О. Воропай] – Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. – 68 с.

9. Фонди Миколаївського обласного краєзнавчого музею. Д-22674. Щоденник Карпова Євгенія Йосиповича, в'язня трудових таборів у Німеччині. 10. ДАХО. – Ф. Р. 2999. – Оп. 1. – Спр. 23. – 65 арк.

Чернявский В. В. Особенности отображения опыта принудительного труда в дневниках восточных рабочих 1942–1945 гг.

В статье рассматриваются особенности отображения индивидуального опыта принудительного труда в дневниках восточных рабочих, которые были написаны во время функционирования нацистской системы иностранной рабочей силы.

Ключевые слова: остарбайтеры, Третий рейх, принудительный труд, дневник, нарратив, индивидуальная память.

Cherniavsky V. V. Particular Features of the Reflection of the Forced Labor-Workers' Experience in «OST-Arbeiters'» Diaries 1942–1945

In following article we view the particular features of the reflection of the forced labor workers' individual experiences captured in OST-arbiters' diaries, which had been written during The Second World War.

Keywords: OST-arbiters, Third Reich, forced labor, narrative, diary, individual memory.

ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ «ОСТАРБАЙТЕРІВ» У МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ім. В. В. ТАРНОВСЬКОГО

Спроба представити трагічне становище і долю остарбайтерів через призму експозиції. За допомогою музейного зібрання, архівних джерел наочно проілюструвати складний період нашої історії, пов'язаний з фашистською окупацією, привернути увагу суспільства до трагедії жертв примусового вивезення на роботи до Німеччини.

Ключові слова: примусове вивезення, остарбайтери, музейне зібрання, репатріація, увага суспільства.

Кінцева мета при створенні будь-якої музейної виставки – привернути увагу громади, суспільства до певної проблеми або події. Аби відтворити історичну достовірність факту, прослідкувати послідовність процесу музейні працівники використовують документально-образний підхід. Досягнення цієї мети стає можливим завдяки використанню: по-перше – музейних колекцій (до яких входять документи, листи та фотознімки), по-друге – архівних джерел, по-третє – опублікованих документів. Надзвичайно важливим завданням є створення художнього образу, котрий підсилює емоційне сприйняття документальної частини.

Наприкінці 2012 р. у Військово-історичному відділі Чернігівського історичного музею демонструвалась виставка «І плачі, і прощання...». Вона була створена відповідно до Указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку насильного вивезення населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 р.». Створюючи виставку, ми намагались розкрити багатомільйонну трагедію українців на прикладі населення Чернігівщини, котре повною мірою зазнало фашистського геноциду на окупованих територіях. Для цього були використані матеріали із зібрань музею, Державного архіву Чернігівської області, архіву Управління Служби безпеки України у Чернігівській області, тексти документів окупаційної влади («Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів»).

Провал нацистського плану «блискавичної війни» потяг за собою величезні труднощі в промисловості, сільському господарстві Німеччини. Не вистачало робочої сили, мобілізованої у діючу армію. З метою залучення робітників з окупованих територій восени 1941 р. німецьке керівництво оголосило про їхній масовий добровільний виїзд до Рейху.

Масштабну кампанію вербування у «Східних областях» німецькі установи розпочали на початку 1942 р. Першочергове значення надавалось українським містам, в яких масово розклеювались листівки, плакати з закликами їхати на роботу до Німеччини. У ДАЧО зберігається ряд таких листівок-звернень. Серед них звернення «Українська молодь!», що містить заклик: «Ставайте добровільно до праці в Німеччині! Німецькі солдати віддають свою кров та своє життя на захист вашої батьківщини. Дякуйте їм своєю працею!» [3, арк. 45]. Знаходились городяни, які вірили обіцянкам вербувальників. Таку готовність їхати до Німеччини можна виправдати розгубленістю населення перед обставинами, в яких воно опинилось. У Чернігові виходила окупаційна газета «Українське Полісся», на шпальтах котрої часто друкувались статті із закликами їхати на роботи до Німеччини. У номері за 20 квітня 1942 р. з'явилося повідомлення під заголовком «До прекрасної Німеччини», де йшлося про те, що 15 квітня 1942 р. вирушив перший ешелон робітників-добровольців з Чернігова та навколишніх місцевостей. Частина добровольців, що зібралася за кілька днів до від'їзду, перебувала в спеціально обладнаному приміщенні на території фабрики первинної обробки вовни. Тут була зорганізована кухня, працівники якої дбали про забезпечення добровольців їжею. Проводжати від'їжджаючих зібралось багато людей.

Протягом 1942–1943 рр. газета регулярно вміщувала заклики. А згодом з'являється рубрика «Листи з Німеччини», де друкувались фрагменти листів зі схвальними відгуками про перебування та роботу в Німеччині («Українське Полісся», 27 травня 1942 р.). Потім друкуються показові фотознімки під заголовком «Українські робітники в Німеччині» («Українське Полісся», 26 липня 1942 р.).

У березні 1942 р. Гітлер створив спеціалізоване відомство – Імперське бюро для використання робочої сили. Його очолив гауляйтер Тюрінгії Фріц Заукель. У телеграмі головного уповноваженого з використання робочої сили Заукеля від 31 березня 1942 р. рейхскомісарам йшлося про необхідність будь-якими засобами збільшити кількість радянських людей, що вивозяться на роботи до Німеччини. Постало питання про примусове вивезення робітників [1, с. 100].

У ДАЧО зберігається лист старости Ніжинської районної управи до старшини Вертіївської охоронної поліції про відмову завербованих їхати в Німеччину. У листі міститься конкретна вимога до старшини охоронної поліції організувати відправку 99 чоловік, завербованих у с. Вертіївка. Витяг з цього документа: «Осіб, які відмовляються від одержання повідомлень, негайно затримувати і тримати їх при сільуправі до дня відправки; вжити всіх інших адміністративних заходів, щоб о 6-й годи-

ні 28.5.42 р. всі завербовані особи, згідно списку, були зібрані в повній готовності для відправки біля сільуправління» [4, арк. 317].

Восени 1942 р. відомство Заукеля ухвалює рішення про залучення 400-500 тисяч українських жінок для роботи в домашньому господарстві Німеччини [1, с. 145]. Поряд з офіційним вербуванням дозволялось неофіційне (тобто примусове).

Затяжний характер війни змушував німецьку владу долучати до робіт мільйони робітників зі всього світу: Італії, Угорщини, Хорватії, Болгарії, Іспанії, Бельгії, Франції, Голландії, Норвегії, Данії. Але становище українських робітників в реальному житті часто не співпадало з тим, що обіцяли вербувальники. Звернення коменданта міста Чернігова «УКРАЙНЦЫ!», надруковане наприкінці 1942 р., містить обіцянки гарної зарплати, першочергового наділення землею при поверненні на батьківщину з Німеччини [5, арк. 6].

Не менш привабливо рекламується стан робітників у листівці «Як турбуються про українських робітників» [6, арк. 2]. «Дбайлива турбота» полягала в тому, що: робочий час регламентувався законом, заробітна плата українських робітників звільнена від оподаткування, робітники можуть заощаджувати свою зарплату за допомогою виданих спеціально для цього ощадних марок, промислові та індустріальні робітники, як правило, живуть у гуртожитках, сільськогосподарські робітники – у селян в окремих приміщеннях, у харчуванні немає жодної різниці з німецькими робітниками. Піклувалися роботодавці також і про використання вільного часу...

Реалії були значно важчі. Зі спогадів Агафії Олексієнко, жительки м. Ніжин (збережено мову оригіналу): «Во время оккупации г. Нежина я работала на ж/дороге долгое время и 8.5.1943 г. силами немецких захватчиков я вынуждена была выехать в Германию, а также много девушек которые работали на ж/дороге были тоже вывезены в Германию... В Германию я приехала во второй половине мая. Приехавши в Германию, нас остановили в одном лагере, находился в 20-ти км от Берлина, по названию лагерь назывался Фредерздорф. Этот лагерь в себе умещал два барака, в одном из которых жило 85 девушек 16-18 лет. В бараке было четыре комнаты, в одной жила и я. В этой комнате помещалось 20 девушек, где было десять 2-этажных деревянных кроватей, которые были забитые клопами, которые ни днем, ни ночью не давали покою.

За два года нам дали только по два одеяла, вот такую я там имела постель. Работала я на железной дороге. Работали мы с утра до вечера, а бывало так что мы работали день и ночь. Кормили нас очень плохо. Мы всего получали по 150-200 гр хлеба в день и раз в день вареную пищу, на которую даже и смотреть было противно, но не имевши другой нам приходилось кушать это.

Лагерь наш охраняла немецкая полиция. Так что свободный выход мы имели очень мало. Работу мы исполняли очень тяжелую. Потому что на железной дороге мы носили рельсы, шпалы и т.п. Вообще исполняли всякую найтяжелее работу, которую только должен исполнять мужчина, а там исполняли девушки с 15 лет. К нашему народу там относились с презрением, потому что наш народ презирали и не считали за людей. За всякое малейшее провинение садили в тюрьму, забивали до смерти. Наш народ там отличался тем, что каждый русский гражданин или гражданка носила знак, который был написан на кусочке синенькой материи белыми буквами «OST» [7, арк. 1, 2, 3].

Нашивка вводилась згідно з розпорядженням рейхсфюрера СС від 20 лютого 1942 р. Оригінал такої нашивки зберігається в Чернігівському історичному музеї, в комплексі матеріалів Леся Мазура. Цей комплекс є найбільш повним, а тому здатен проілюструвати долю одної людини – остарбайтера від моменту відправки до Німеччини, перебування на роботах, до повернення на батьківщину через фільтраційний табір.

Важка праця, погані умови існування викликали протест примусових працівників. Проявом його були втечі. Часто-густо вони провалювались. Втікачі ставали здобиччю жандармерії. У нас є одне свідчення такої втечі. «За сім днів приїхали ми в Берлін. Тут зразу нас забрали на завод, де ми ремонтували вагони. Робота була для нас дуже тяжка, робили ми цілими днями по 14-16 годин. Їсти давали одну рідку брукву з водою і по 300 гр. хліба пополам з тирсою. Тут нам було дуже тяжко і ми вирішили втікати отсюдова просто не знали й куди. Сіли у вагон, поїхали. Зразу нас захватила німецька жандармерія і почали перевіряти наші документи. Но тут нас забрали у тюрму. В тюрмі ми просиділи три місяці в городі Кінісгуд 8 км от німецької границі. После цього нас знову забрали на роботу на завод де ми транспортировали залізо... Відносились до нас погано, водили на роботу під конвоєм. Нікуди ми не ходили, нічого не бачили...»[8, арк. 14, 15]. Це спогади жительки м. Ніжин Марії Євтух. Історія жінки непоодинокі. За підрахунками науковців, починаючи з 1943 р. в Німеччині щомісяця втікало близько 45 тис. іноземних робітників (майже 500 тис. за рік), більшу частину яких становили остарбайтери [2, с. 5]. Тож демонстрацією одного такого документа ми ілюструємо поширене явище.

Цінним джерелом інформації є поштові листівки, які писали остарбайтери до рідних. У фондах ЧІМ зберігається колекція (колекційний опис № 13), що складається з 36 листівок, написаних жителями колишніх Добрянського, Михайло-Коцюбинського, Любецького, Холменського, Корюківського районів Чернігівської області. Про своє життя остарбайтери писали мало, більш цікавилися життям вдома. Скупа інфор-

мація, котра там міститься, дає можливість уявити умови перебування та праці наших співвітчизників на чужині. Ось фрагмент листа Марії Дерби до батька, Трохима Дерби, в с. Наумівку Корюківського району (інв. № АЛ 13-2/288): «Дорогие мои голубки, кака я нещаслива, лучше б вы мамочка маленькую придушили меня, чимсь вы мене вырядили на чужу сторону горевать. Жизнь моя папочка и мамочко а также сестрички неважна. Кушать дают 3 раза на день, по 250 гр. хлеба и такое кушаем что еще не видала в жизни такой баланды. Мы даже свиням лучше давали. Кто в плену был тот знает уже. Живем в общежитии. Нас своих дивчат 20...Климовских и корюковских».

Інформативними є листи Петра Козика до батька Степана Козика в с. Козилівку Холменського району. Лист від 18/X 1942 р. (інв. № АЛ 13-3в/288): «Работаю я на заводи токаром 4 м. (місяці) получаю я за місяц 25 м за них только купляю пиво... Я получил спецодежду. Ребята работают на деревянній фабриці ми із Дзюбою Іваном работаем на залізній фабриці. Папаша узнайте чи послитки ходять чи ні а коли ходять то пожалуста пришліть табаку і жиров. Жизнь хорошая – не знаю як буде дальше. Кормлят 4 р. на день». Другий лист від згадуваного адресата, від 14 грудня 1942 р. (інв. № АЛ 13-3б/288) засвідчує той факт, що вивезення до Німеччини носило масовий характер: «Ви мне писали что набора нет а все таки едут до Германии з усіх областей. Кроме нет з нашої області. Ви папаша когда будут набори то не виправляйте Галі. Пускай едут тие у кого не поехав із їхньої семі. До нас пригнали на фабрику дівчат із Полтавської обл. Говорят брали стільки наборів что й сами не знают. Папаша жизнь хорошая і кормлят хорошо». Наступний лист (інв. № АЛ 13-3г/288) датований 26/II 1943 р.: «Папаша я не знаю как ви там живете но я тут не живу а мучусь. Жизнь плоха когда ложисься спать то нема тої ночі чтоб не було повітряної тривоги. Работа важка. Випускаю я цилиндри кожна цилиндра важить 18 кг а я выпускаю за 10 часов на двох ст. (станках) 140 шт. то придеш з роботи то не чуеш рук. Нужно пережить момент. Папаша Мамаша з одежау всьо хорошо те що взяв з дому всьо ціле. Хожу в германським. Почему не пишете мне писем то я не знаю. Прошу я вас чтоб ви прописали какое время у вас. Чи всі у нас живі чи ні». Всі листи цитувались зі збереженням орфографії оригіналів.

Ще один лист жінки остарбайтера до батьків у с. Павлівку Чернігівського району свідчить про ставлення, далеке від обіцяного «дбайливого та коректного»: «Климат очень хороший. Целу зиму орали землю в них на весне не орають, а все скоро садят и сеют, сейчас садимо картошку. Родние я хочу вам сообщить о том что моя жизнь проходит очень плохо. Бет полицай, зачиняет на 2, 3 дня в темную хату и ести не дають и почему они знущаюца з руського народу. Одного разу в воскресеньє

кончили зранку всю роботу и пошли отвдять девушку в своему селе. И звитуля идемо в четирох и на улице стоить полицай и он нас побил палкой очень что били синеки на спине и не знаемо за что. Но как би я все вам написала про свою жизнь то ви с ума походили все. Но мусиш переживать» (інв. № Ал 13-8а/288).

Багато в чому умови життя залежали від того, куди потрапляла людина. Безумовно, становище робітників, що працювали на підприємствах або великих сільськогосподарських фермах, було важчим, ніж у тих людей, що потрапляли в окремі родини. У ході спілкування з жінками, колишніми остарбайтерами, жительками с. Новий Білоус Л. Мозговою, Н. Степаненко виявилось, що в німецьких родинах до них ставились доброзичливо і людяно. Дійсно, їм доводилось багато і напружено працювати, але й самі господарі працювали так само напружено.

На виставці демонструвались копії фотокарток остарбайтерів, зроблених у Німеччині. У багатьох з них ми бачимо нашивки «Ост». Проте враження глибоко нещасних ці люди не справляють. Тож, напевно, було б неправильно однозначно говорити про долю остарбайтерів. Підтвердженням цього може слугувати той факт, що близько 150 тисяч чоловіків і жінок залишились на Заході [2, с. 58].

На виставці ми намагались акцентувати увагу на моменті повернення остарбайтерів додому та їх подальшій долі. Восени 1944 р. війська Червоної армії перенесли бойові дії на територію Німеччини. Було прийнято рішення про повернення радянських громадян. Керував цим процесом апарат Уповноваженого Раднаркому СРСР у справах репатрійованих на чолі з генералом П. Голіковим. На території Західної та Східної Європи було створено 127 перевірконо-фільтраційних таборів та 57 збірно-пересильних пунктів, у яких роботою з репатріантами займались понад 37 тисяч радянських військовослужбовців. З серпня по грудень 1945 р. через репатріаційну мережу пройшло 1 млн 334 тис. осіб. Загалом з 1945 по 1950 р. до України повернулось 1850 тисяч колишніх остарбайтерів [2, с. 58].

Проілюструвати цей момент нам вдалося завдяки експонуванню копій матеріалів з архіву Управління СБУ в Чернігівській області: реєстраційного листка з табору №279 м. Ельс, посвідчення реєстраційної комісії НКВС про перевірку в фільтраційному таборі, фільтраційного документа остарбайтера. Цікавими є фотознімки, зроблені під час зустрічей радянських та американських вояків з колишніми остарбайтерами.

Логічним завершенням виставки стало експонування матеріалів конкретних людей, котрі живуть з нами поруч, на прикладі жительок с. Новий Білоус Чернігівського району. Чотири жінки – Сидоренко Агафія Луківна, Троян Ніна Михайлівна, Степаненко Надія Денисівна, Мозгова

Любов Тимофіївна – чотири долі. Кожна має свої спогади про перебування у Німеччині. Сидоренко А. Л. та Троян Н. М. працювали у великому сільськогосподарському підприємстві, де людей супроводжувала на роботу та з роботи охорона. Вони зазнали злиденного життя невільників, що супроводжувалось голодом та холодом. Водночас жінки з вдячністю згадували французьких військовополонених, з якими ділили важку роботу, за те, що ті підтримували жінок їжею та речами.

Натомість Степаненко Н. Д., Мозгова Л. Т. працювали в родинах у сільській місцевості. Вони зауважували той факт, що господарі цінували роботящих людей. Відзначали людяність німців.

Цим розділом ми хотіли звернути увагу на те, що серед нас є живі свідки, учасники далеких подій. Тож треба уважніше ставитись до них та цікавитись своєю історією.

У процесі підготовки виставки ми ознайомились з однією цікавою справою з архіву Управління СБУ в Чернігівській області (кримінальна справа № 12601-ОФ). Вона стосувалась бургомістра м. Семенівка Орловського В. С. Постановою від 11 грудня 1943 р. йому висунули звинувачення у співпраці з німецькими окупаційними військами: ст. 54-1 «а» КК УРСР (зрада Батьківщині). Однак під час слідства були виявлені цікаві факти, які змінили подальший хід подій. Будучи бургомістром, Орловський здійснював всілякі заходи щодо захисту інтересів населення від німецьких репресій. За період виконання обов'язків бургомістра молодь до Німеччини не відправлялась взагалі (арк. 42, 49 т.1). Підтвердженням є речовий доказ – лист від вдячної молодої дівчини: «Здравствуйте, Всеволод Семенович. Вы, по всей вероятности, удивитесь, увидев, откуда и кто Вам пишет. Все время меня интересовала Ваша судьба. Как я не старалась, но ничего узнать не смогла. Извините, но никто меня так не интересовал, как Вы, никого я так не уважала, как Вас. Для меня Вы были и есть самым лучшим человеком... Я работаю на заводе, восстанавливаю завод, который так необходим стране. Работаю, Всеволод Семенович, по-стахановски. Здесь тоже не унываю, – пою по-прежнему, хотя условия тяжелые. Но поверьте мне, в трудную минуту Вы для меня были примером, сейчас тоже. Здесь ваше имя тоже многие знают, что Вы нас спасли и не отправили на каторгу в Германию. Ведь сейчас мы, работая на трудовом фронте, из развалин и пепелищ возрождаем Всемирную Кочегарку – Донбасс. Прошлое, как сон. За многое обязаны Вам, Всеволод Семенович. Девушки все очень рады, что Вы дома и жив, о Вашем здоровье не знаю. Здесь много семеновцев... От всех привет и наилучшие пожелания. С приветом девушки с завода 15-тие ЛКСМ. Г. Сталино 29.02.1944 г.» (арк. 54, т.1).

Постановою НКДБ у Чернігівській області від 24 січня 1944 р. справа за звинуваченням Орловського В. С. була закрыта у зв'язку з відсут-

ністю доказів факту злочину, а його звільнено з-під арешту (арк. 53 т.1). 10 серпня 1945 р. досудове провадження по кримінальній справі щодо Орловського було відновлене. Його визнали винним у тому, що, проживаючи на окупованій території, зрадив Батьківщину і з жовтня 1941 р. до вересня 1943 р. служив окупантам, обіймаючи посаду бургомістра Семенівського району. Вироком Військового трибуналу військ НКВС Чернігівської області від 21 грудня 1945 р. Орловський В. С. був засуджений за ст. 54-1 «а» КК УРСР та у відповідності до ст. 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19.04.43 р. і висланий на каторжні роботи терміном на 20 років, з поразкою в виборчих правах на 5 років та з конфіскацією майна [10, арк. 119–120].

Таким чином, запропоновані для експонування фондові музейні матеріали, архівні документи свідчать про драматичну сторінку нашої історії, котра торкнулась мільйонів українців у роки Другої світової війни. Примусове вивезення, важка праця, принизливе повернення на батьківщину через фільтраційні табори стали ознакою життя колишніх остарбайтерів.

У той же час мусимо говорити про те, що потрапляючи на Захід, українці бачили принципово нове життя, більш якісне. Це спонукало до критичного погляду на реалії життя на батьківщині. Європейська цивілізація опосередковано впливала на підсвідомість, тож не дивно, що тисячі українців, скориставшись можливістю, залишились на Заході.

За допомогою документів, численних фотознімків, художнього образу ми намагались акцентувати увагу на ключових моментах такого явища як «остарбайтери», а найголовніше привернути увагу наших сучасників до трагедії жертв нацистських переслідувань та зберегти пам'ять про це.

Список використаних джерел:

1. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963.
2. Пастушенко Т. Остарбайтери – українські примусові робітники нацистської Німеччини / Т. Пастушенко // Історія в школах України. – 2004. – № 9–10.
3. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. Р.2350. – Оп. 1. – Спр. 20.
4. ДАЧО. – Ф. Р. 4394. – Оп. 1. – Спр. 3.
5. ДАЧО. – Ф. Р. 2350. – Оп. 1. – Спр. 9.
6. ДАЧО. – Ф. Р. 2350. – Оп. 1. – Спр. 15.
7. ДАЧО. – Ф. Р. 1429. – Оп. 1. – Спр. 113.
8. ДАЧО. – Ф. Р. 1429. – Оп. 1. – Спр. 113.

9. Архів Управління СБУ в Чернігівській обл. – ОФ-12508. – Т. 1.

10. Архів управління СБУ в Чернігівській обл. – ОФ-12508. – Т. 2.

Землянская С. В. Освещение темы «остарбайтеров» в музейной экспозиции Черниговского исторического музея им. В. В. Тарновского

Попытка представить трагическое положение и судьбу остарбайтеров через призму экспозиции. С помощью музейного собрания, архивных источников наглядно проиллюстрировать сложный период нашей истории, связанный с фашистской оккупацией, привлечь внимание общества к трагедии жертв принудительного вывоза на работы в Германию.

Ключевые слова: принудительный вывоз, остарбайтеры, музейное собрание, репатриация, внимание общества.

Zemlianskaja S. V. Coverage of «Ostarbeiteren» Theme in the Exposition of Chernihiv Historical Museum n. a. V. V. Tarnovsky

An attempt to present tragic situation and fate of Ostarbeiters' through the prism of museum exposition. With the museum's collection, archival sources clearly illustrate difficult period of our history, associated with the Nazi occupation, to raise awareness of the tragedy of the victims of forced removal to work in Germany.

Keywords: forced removal, Ostarbaiter, museum exposition, repatriation, public attention.

**ТЕМА ПРИМУСОВОГО ВИВЕЗЕННЯ ОКУПАНТАМИ
ЖИТЕЛІВ СІЛ НА ПРИМУСОВІ РОБОТИ
НА СТОРІНКАХ ЩОДЕННИКА УЧИТЕЛЯ с. АВДІЙКИ
ПОНОРНИЦЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ДМИТРА БРАЖЕНКА**

Розглянуті основні характеристики щоденника учителя с. Авдіївки Понорницького району Чернігівської області Дмитра Браженка як джерела з історії окупації України. Увагу звернено на проблему примусового вивезення окупантами жителів сіл на примусові роботи до Німеччини.

Ключові слова: щоденник учителя, період окупації, примусове вивезення, сільські жителі.

Замовчувана у радянській історіографії проблема остарбайтерів сьогодні закономірно стала предметом зацікавлення та дослідження провідних наукових установ та істориків України [1; 2; 8]. Однак дана тема, як і всі інші аспекти Другої світової війни, потребують подальшого збагачення джерелами особового походження. Саме вони створюють ґрунт для комплексного дослідження феномену війни насамперед в антропологічному, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірах, що дає можливість зрозуміти внутрішні мотиви вчинків людини за умов, коли життя вибилося із звичайної колії мирного часу [7, с. 17–18]. Щоденники часу створення, одномоментного з найтрагічнішими подіями, зустрічаються нечасто, але вони допомагають виявити ті випадки нетипового індивідуального досвіду людини, що демонструє розмаїття та взаємовиключність життя часів Другої світової війни [3, с. 71–73]. Як раз такими «винятками» з правил, що зводять нанівець стереотипи та схеми, зокрема й і з проблеми примусового вивезення сільського населення до Німеччини, багатий щоденник Дмитра Браженка.

На відміну від щоденників та мемуарів, виданих в радянські часи, щоденник Дмитра Захаровича Браженка писався не для друку і не піддавався радянській цензурі. Його записи неможливо було передати у будь-яку установу радянського часу (музей, архів і т.д.), оскільки вони містили інформацію про неординарне ставлення селянства та й самого автора не лише до окупантів, а й до радянського режиму та партизанів.

Автор даного щоденника, Браженко Дмитро Захарович народився в 1911 р. у с. Ново-Аврамівка Хорольського району Полтавської області. На початку 30-х рр. працював механіком МТС в селі Авдіївка Понорницького району Чернігівської області. Проходив службу в лавах

радянської армії. З 1936 р. працював вчителем історії та географії у Авдіївській школі, одночасно заочно навчаючись на історико-географічному факультеті Харківського педагогічного інституту, який закінчив у 1940 р. Але в 1939 р., під час польської кампанії, був мобілізований, потрапив на розгортання госпіталю для поранених. На час наступу німецьких військ на СРСР Дмитру Захаровичу виповнилося 30 років. Він був одружений, виховував доньок Валю та Ніну віком відповідно 4-х і 1-го року. У червні 1941 р. був мобілізований до лав Червоної армії. Невипадково потрапив на розгортання воєнного госпіталю, цього разу у м. Ніжин, де працював на посаді помічника завгоспу. Мав звання старшого лейтенанта. Оскільки фронт дуже швидко наближався до Чернігівщини, госпіталь евакуювали, а Д. З. Браженка командували до Понорницького воєнкомату, який відпустив його до особливого розпорядження. Наприкінці серпня Чернігівщина вже була захоплена німецькими військами. Впродовж 1941 р. школи на Чернігівщині не працювали, отже, автор щоденників змушений був працювати в обцинному господарстві (колишньому колгоспі). Наприкінці грудня 1941 р. окупаційною владою був призначений завідувачим Авдіївською середньою школою та отримав завдання підготувати школу до навчання.

21 серпня 1942 р. Д. З. Браженко змушений був із дружиною та дітьми виїхати із села Авдіївки Чернігівської області до своєї рідні в село Ново-Аврамівку Хорольського району Полтавської області. Причиною переїзду стало посилення німцями репресій в селі Авдіївка, від яких постраждала родина дружини Євдокії: були розстріляні батько – Жук Петро Мусійович (колишній голова колгоспу «Перемога») та брат – Жук Назар Петрович (учитель, член підпільної групи у с. Верби Понорницького району) [6]. На Полтавщині Дмитро Браженко також отримав посаду директора школи в селі Вергуни, неподалік від рідної Ново-Аврамівки. Школа розпочала роботу тільки в квітні 1943 р., а у вересні Полтавщина була звільнена від німців. 8 жовтня 1943 р. Д. З. Браженко був мобілізований на фронт рядовим. В цьому ж 1943 р. Дмитро Захарович загинув на Ленінградському фронті в званні старшого лейтенанта.

Щоденник являє собою два великих зшитки з зошитів у клітинку й лінійку, та окремий зошит із записами подій травня – червня 1943 р. (47 сторінок). До першого зшитку з 441 сторінки, що має тверду обкладинку з синього картону, увійшли записи, що велися з 22 червня до 31 грудня 1941 р. (на території Чернігівщини), а також з 1 січня до 8 жовтня 1943 р. (за виключенням травня – червня в Хорольському районі Полтавської області). До другого зшитку з 516 сторінок (без обкладинки) увійшли записи за 1942 р.: з 1 січня до 29 грудня. Записи робилися синіми, фіолетовими та червоними чорнилами і, подекуди, олівцем.

Назви окремих місяців автор випишував червоною фарбою прописними літерами розміром подекуди на цілу сторінку. Автор робив нотатки майже щодня, перерва у записах не перевищувала двох днів. Оригінал щоденників Д. З. Браженка нині зберігається у його доньки Лазаренко Ніни Дмитрівни та онука Лазаренка Анатолія Миколайовича, за згоди та сприяння яких ми започаткували його видання [4; 5].

Наприкінці щоденника автор зазначає, що записи робив для нащадків, зокрема, для своїх дітей. Однак вірогідніше, це була давня внутрішня потреба і звичка довіряти власні думки паперу. Щоденник Дмитра Захаровича, який на 1941 р. ще не мав і 30 років, але вже мав досвід роботи як механізатора, так і сільського вчителя (інтелігента у першому поколінні), дуже тонко відображає суспільну свідомість українського села. Автор абсолютно відвертий у своїх записах: викладає в них власне ставлення до подій 1941–1943 рр., яке не співпадало з офіційною пропагандою; його почуття до рідних, сусідів, місцевого керівництва нерідко виглядають досить егоїстичними. Події особистого, сімейного життя автора переплітаються в записах з місцевими подіями військового часу, сільськими плітками, інформацією з районних газет, філософськими роздумами про причини та наслідки війни та місце в ній пересічного українця.

Дмитро Браженко у власних записах не лише фіксує внутрішнє сприйняття подій, а й видає власні рефлексії на них. Внутрішня чесність допомогла автору донести до читача постійне відчуття страху, присутнє чи не на кожній сторінці щоденника. Отже, дане джерело дає можливість виявити характеристики широкого спектру людських переживань, реакцій, мотиваційних імпульсів, а також моделей поведінки в умовах окупаційного режиму 1941–1943 рр.

Не міг оминати автор і проблеми примусового вивезення сільських жителів на роботу до Німеччини, оскільки це стало однією з найбільших трагедій українського села під час окупації. Оскільки з обов'язків своєї роботи, а також через непосидючий характер, Дмитро Захарович досить часто бував у районному центрі (спочатку у Понорниці, потім у Хоролі) та сусідніх селах, практично він змальовує ситуацію по цих двох районах.

Усі цитати оригіналу щоденника до даної статті подані без жодної орфографічної чи синтаксичної редакції. Оскільки сторінки оригіналу щоденника не нумеровані і зшиті не в хронологічному порядку, в посиланнях виставлені не номери сторінок, а хронологічні дати.

Жителі с. Авдіївки Понорницького району Чернігівської області вперше відчули на собі загрозу насильницького вивезення 2 червня 1942 р., хоча чутки ходили з зими. Комендант Понорниці спустив у село «наряд» на 133 особи. Швидко стало зрозумілим, що добровольців немає. Староста села перекинув невдячне завдання вербовки на

бригадирів обшинного двору. Ті теж намагалися ухилитися, але змушені були давати списки людей. Автор щоденників побачив у списках значну кількість колишніх активістів комуністичного та колгоспного руху. Там же було прізвище Жук Катерини – сестри його дружини, що була незаміжньою. До виїзду в Німеччину призначали переважно дівчат, чия робота не буде помітним чином відбиватися на діяльності обшинних дворів [9, 2 червня 1942 р.]. Отже, на Чернігівщині, в зоні військового управління, з початку літа 1942 р. окупанти почали впроваджувати «другу програму Ф. Заукеля» (головного уповноваженого з використання примусової робочої сили), за якою планувалося доставити в Райх 200 тисяч українських жінок для роботи у домашньому господарстві [2, с. 51].

Дівчата масово кинулись до фельдшера, а їх батьки до коменданта Понорниці. Селян намагалися переконати, що вербують лише на півроку, але цьому ніхто не вірив. Дружина та три доньки Жука Петра Мусійовича схилили і його добиватися відміни рішення, оскільки Катерина була єдиною донькою, що жила з непрацевдатними батьками. Але батько до активних дій не вдався. Зазвичай селяни не вірили, що таку величезну кількість народу повезуть до Німеччини, і схилились до думки, що їх відправлять на важкі роботи в межах своєї країни [9, 3 червня 1942 р.]. Перша партія від'їжджаючих була підготовлена дуже швидко, поки село не встигло оговтатися – через два дні, 4 червня вже відбувалися проводи: «Мало хто був сьогодні на роботі. Якщо не свого сім'янина, так товариша чи подругу виправляли в Німеччину. Народу в селі зібралось стільки, що хіба тільки буває стільки на ярмарок. Спеціально для виїжджаючих було влаштовано молебень, очевидно постарався староста. Найбільше плакала Катя з кутчан. Від її плачу аж Ніна перелякалася. Годин у 9 вирушили на Понорницю. Багато проводжаючих в дорозі в обіймах розцілювались ридуючи, прощаючись може й назавжди» [9, 4 червня 1942 р.]. Автор щоденників намагається передати не лише інформацію про подію, але і детальний опис емоційного стану самих від'їжджаючих та їх близьких. Закінчуючи сюжет про Катерину Жук, слід додати, що родина Браженків почала отримувати від неї звістки вже на Полтавщині через рік після її виїзду. Катя дізналася про новини Авдіївки з листування з сусідкою, довідалась про нову адресу сестри Дуні, але все не могла повірити, що батька і брата Назара розстріляли, перепитувала про це. Про себе писала, що жила у господаря, який мав 8 корів, численну іншу худобу та птицю [9, 6 травня 1943 р.]. Влітку 1943 р. висилала аж 3 картки та фотографію, але Браженки отримували не все. Писала, що живе добре, святкувала свої іменини, багато чого справила собі з одягу і взуття. Зворотного листа від Браженків вона не отримувала [9, 26 липня 1943 р.]. А. М. Лазаренко (онук автора щоденни-

ків) надав інформацію, що відразу після закінчення війни Катерина Жук повернулася додому, хоча дехто з вивезених односельчанок залишилися в Європі, вийшли заміж, і оселилися в Польщі, Франції і т.п. [6].

На цьому епопея вивезення населення для Авдіївки та сусідніх сіл не скінчилася. За 8 червня є згадка, що відправлено ще 12 осіб. 12 червня пронеслися чутки про те, що село повинно виставити 200 осіб.

Однак автор зазначає, що окупантам стовідсотково вдалося виконати лише перший «наряд». В подальшому населення чинило пасивний спротив: наприкінці місяця вивезли лише 4 добровольців, а 28 осіб не з'явилися до призначеного пункту. Така ж ситуація відбувалася і в Понорниці, і в сусідніх селах, що надавали по 1-2 особи або ж взагалі жодної [9, 30 червня 1942 р.].

Кожна наступна кампанія давалася місцевій владі все складніше. Коли у середині липня 1942 р. село отримує запит на відправку 60 осіб, староста та бригадири виконують завдання формально – заносючи до списків тих, хто вже раз був відбракований у Мені німецькими лікарями, що автор оцінює схвальною приказкою: і кози ситі, і сіно ціле [9, 16 липня 1942 р.].

Вкрай рідкісний факт датовано у щоденнику початком серпня 1942 р.: серед 15 арештованих у сусідній Шаболтасівці осіб був довоєнний директор Авдіївської школи П. Л. Макій, якого комісія забракувала у Мені, хоча він виявив бажання їхати на роботу до Німеччини. Через два дні, 3 серпня 1942 р. Петра Макія розстріляли [9, 1 серпня, 3 серпня 1942 р.].

День привселюдної страти через повішання колишнього голови сільради Миколи Васюка, якого сам перший секретар обкому О. Ф. Федоров залишив для розгортання підпільної боротьби проти окупантів, врізався в пам'ять жителів Авдіївки моторошною навіть для воєнного часу подією. Дмитро Браженко детально описує цей сюжет на сторінках щоденника, фіксує негативне ставлення селян до підпільника через те, що він продовжував переховуватися у власній хаті, навіть в той час, коли німці забирали його дружину та чотирьох малих дітей, які були розстріляні [9, 3 серпня 1942 р.]. В інтерв'ю з онуком автора щоденників А. М. Лазаренком вплив факт того, що загинула не вся родина Миколи Васюка – його старший син – Васюк Борис Миколайович, що мав зв'язки з підпіллям, і приймав участь у розклеюванні листівок, встиг до цього добровільно виїхати до Німеччини оstarбайтером, чим врятував собі життя [6]. Отже, Борис Васюк та Петро Макій являють собою яскравий приклад нетипового індивідуального досвіду – попри існуючі стереотипи того, що добровольцями до Німеччини їхали виключно колабораціоністи та зрадники батьківщини, виявляється, що таким чином намагалися врятуватися учасники радянського підпілля. Відмінність лише у тому, що одному з підпільників це вдалося, а другому ні.

Подальшу інформацію на тему примусового вивезення Дмитро Браженко збирав уже на Полтавщині. Отримавши посаду директора непрацюючої у другій половині 1942 р. школи у с. Вергунах Хорольського району, він був уповноважений агітувати за добровільний виїзд селянства в Німеччину. До свого обов'язку ставився формально, розуміючи всю безглуздість ситуації: «Сьогодні мав беседи з завербованими в Германію. Але що та моя бесіда, коли є гостріша зброя агітації це листи з Германії і розповіді повернутих звіди. А в письмах нічого заохотливого немає. Один пише, що до його хазяїни ставляться, як їх батько ставився до невісток, а хазяйка ставиться і така як покойна Мирониха. Як ставився їх батько до невісток і яка та покойна Мирониха була невідомо. Але якщо їх риси негативні, то село скоро взнає що то за життя в Германії. Ті що повертаються по хвості з Германії розповідають, що життя погане, а ставлення як до рабів. Чуть тільки не так зробіть, як получи ковбасу в кілька четвертей довжиною. Тільки під страхом, а не з охотою іде набір на роботи в Германію» [9, 9 листопада 1942 р.]. З даного запису цілком зрозуміло, що Д. Браженко застав на Полтавщині далеко не першу хвилю вивезення. А факт того, що до початку 1943 р. тяжко хворих оstarбайтерів могли повертати назад до Радянського Союзу, відомий в науковій літературі [2, с. 75].

У листопаді 1942 р. з с. Вергунів відправили невелику групу з 14 осіб завербованих на роботи, хоча вимагали 18. 10 грудня староста села доручив Дмитру Браженку супроводжувати чергову групу сільських жителів до Хоролу, але звіди їх відправили додому через перевантаженість транспорту [9, 13 листопада, 10 грудня 1942 р.].

Проблема примусового вивезення селян до Німеччини значно загострюється на початку 1943 р. Автор пише про використання окупантами системи заручництва: якщо завербовані тікали, то брали їх батьків, незалежно від віку, і направляли в Хорол. Збільшився спротив сільського населення. У щоденнику зафіксовані факти індивідуального та колективного спротиву примусовому вивезенню. Так, у лютому 1943 р. в с. Кузубівці Хорольського району приписник (синонім слова «завербований», що використовував автор), орудуючи ножем, а потім рушницею поліція, вбив двох поліцаїв, старосту, покалічив карнача (керівника караулу) і втік [9, 17 лютого 1943 р.]

У березні по всіх селах району окупанти здійснювали вже нічні облави, і доставляли приписників до Хоролу під конвоем, наче полонених, тримали за проволокою під вартою. Однак 30 осіб здійснили колективну втечу, висадивши вікно в туалеті. Поліцейських вартових, що охороняли робочу силу Райху в той момент, арештували. Багато людей, призначених на примусове вивезення, тікали в селах, не очікуючи доставки до районного центру, серед них і жінки [9, 18 березня 1943 р.]

У квітні 1943 р. до Хорольщини докотилася нова акція окупантів – вивезення молоді 1923–1925 років народження. З наукової літератури відома безкомпромісна позиція саме Хорольської райуправи цього періоду: «Мобілізація проходить чоловіків та жінок, ніякі причини не беруться до уваги, ні вагітність, ні малі діти» [2, с. 52]. Записи щоденника цілком відповідають цьому: 17 квітня у сільбуді Вергунів зібрали молодь 1922–1924 років народження, всього 69 осіб, і оголосили про необхідність з'явитися на комісію в Хорол. Наступного дня Дмитро Браженко гостював у дядька Кіндрата в с. Бойкове. Господиня та її сваха разом плакали з приводу вербовки невістки 1922 р. н. [9, 17 квітня, 18 квітня 1943 р.] Під час проводів завербованих Дмитро Захарович фіксує як емоційний стан селянства, так і власні патетичні роздуми: «Була жутка картина. Сьогодні в Німеччину відправляли мобілізованих. В відра сльоз не вбереш – скільки люду плакало. А криків, зойків, тужіння від'їзжаючих, наче йшли вони на вірну смерть. Молодь! Цей цвіт життя людського! Така нещасна доля Вам випала жити в цю епоху. Але кріпитесь, мужайтесь! Ще будуть бити дзвони вашого повернення на батьківщину у проліті сльози замінять гордовиті посмішки живих теперішніх ваших свідків» [9, 21 квітня 1943 р.]. В даних рядках можна відчутти як щире співчуття молодим односельцям, так і момент самовиправдання за свій неблагозвучний обов'язок агітації.

У травні через місцеву газету розповсюджували звернення генерального комісара України до української молоді про мобілізацію на роботи в Німеччину на два роки. Почалася мобілізація молоді вже 1925 р. н., а невдовзі і наступного 1926 р.н. Однак значну кількість осіб відбракувала комісія з німецьких лікарів. Так, на початку травня з 34-х осіб, що потрапили до списку, відправили на захід лише п'ятьох [9, 4 травня, 7 травня 1943 р.]

Влітку 1943 р. мати Дмитра Браженка дуже переживала за свого онука Антона 1927 р. н., щоб його теж не вивезли до Німеччини. Щоб зменшити шанси для такого повороту подій, вирішили ділити хату в Ново-Аврамівці з її іншим сином Петром на дві половини – чим менший склад сім'ї, тим більше можливостей молоді залишитися вдома [9, 9 травня 1943 р.] Як бачимо, проблема примусового вивезення сільських жителів на роботи в Німеччину торкалася в Хорольському краї практично кожної родини. Це підтверджується і статистичними даними науковців, адже Полтавська область за абсолютними показниками посідала друге місце на Україні за кількістю вивезеного населення [2, с. 60].

Щоденник Д. З. Браженка дає можливість порівняння ситуації в зоні військового управління (на Чернігівщині) та в Райхскомісаріаті «Україна» (на Полтавщині). Кидається в очі значно більший спротив населення

на Полтавщині, не зважаючи на те, що в Понорницькому краї були ліси, які могли сховати втікачів. Це пояснюється тим, що режим на півночі Чернігівщини був значно жорстокішим внаслідок діяльності партизанських загонів. Жителі с. Авдіївки влітку 1942 р. жили практично за комендантською годиною, окупантами проводились безкінечні репресії, на придушення партизанського руху прибували каральні загоны, що разом з поліцаями вели бої з партизанами в навколишніх лісах. В таких умовах чинити відкритий опір примусовому вивезенню було практично неможливо. За відсутності партизанського руху ситуація в Хорольському краї була значно спокійнішою, розстрілів не було, тому найбільшою трагедією для населення стало примусове вивезення місцевих жителів до Німеччини, і опір зростав пропорційно завданням депортації.

Отже, щоденник учителя Дмитра Захаровича Браженка є унікальним джерелом з історії окупації України, зокрема й з проблеми примусового вивезення селянства на роботи в Німеччину. В щоденникових записях розкриваються аспекти методів та механізмів примусового вивезення, питання опору селянства цьому процесу, фіксуються випадки нетипового індивідуального досвіду окремих осіб, зображується емоційний стан як завербованих, так і їх близьких.

Список використаних джерел:

1. Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Ред. кол.: В. Ф. Солдатенко (голова), Д. В. Веденєєв, Г. Г. Грінченко, В. В. Кривошея, О. С. Лисенко, О. В. Омельченко, Т. В. Пастушенко, Р. І. Пилявець, В. М. Яременко; Упорядн.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. Український інститут національної пам'яті; Інститут історії України НАН України. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – 230 с.

2. Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатриція // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. С. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – 943 с.

3. Дубик М. Індивідуальне і колективне у досвіді українських жертв нацистських переслідувань: джерелознавчий аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 13. – К., 2010. – С. 70–77.

4. Еткіна І. Чернігівщина напередодні німецької окупації очима сільського вчителя (Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2012. – №3–4. – С. 44–60.

5. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2013. – №2. – С. 71–89.

6. Інтерв'ю з Лазаренком Анатолієм Миколайовичем (онуком автора щоденників).

7. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 11–19.

8. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. НАН України. Інститут історії України; Український дім Дюссельдорф; Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000»; Східний інститут українознавства ім. Ковальських. – Х.: Право, 2009. – 208 с.

9. Щоденник Д. З. Браженка. Рукопис.

Еткіна І. І. Тема принудительного вывоза оккупантами жителей сел на принудительные работы на страницах дневника учителя с. Авдеевки Понорницкого района Черниговской области Дмитрия Браженка

Рассмотрены основные характеристики дневника учителя с. Авдеевки Понорницкого района Черниговской области Дмитрия Браженка как источник по истории оккупации Украины. Обращается внимание на проблему принудительного вывоза оккупантами жителей сел на принудительные работы в Германию.

Ключевые слова: *дневник учителя, период оккупации, принудительный вывоз, сельские жители.*

Etkina I. I. The Theme of the Forced Occupiers' Removal of Villagers for the Forced Labor on the Pages of the Teacher's Diary of Avdiyivka Village Ponornitsky District Chernihiv Region Dmitro Brazhenko

The main characteristics of the teacher's diary of Avdiyivka village Ponornitsky district Chernihiv region Dmitro Brazhenko are viewed as a source on history of Ukraine's occupation. The problem of the forced occupiers' removal of villagers for the forced labor to Germany is paid attention to.

Keywords: *teacher's diary, occupiers' period, forced removal, villagers.*

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Стаття присвячена теоретичним і практичним аспектам генези та функціонування історичної пам'яті про Другу світову війну. Розглядаються питання, пов'язані з особливостями колективної та індивідуальної пам'яті про тогочасні події, а також основні напрями державної комемораційної політики.

Ключові слова: Друга світова війна, нацизм, Україна, окупація, історична пам'ять, меморіалізація, комеморація.

Сучасні виклики та процеси значною мірою змінили сприйняття історичних явищ та пам'яті про них. Минуле завжди було зручним полем для політичних спекуляцій. Апеляція до певних сегментів історичної пам'яті давала в руки політиків потужні важелі мобілізації суспільства в цілому чи окремих його груп. Нинішній рівень розвитку інформаційних систем, технологій маніпулювання масового свідомістю перетворює ці можливості на дійовий чинник, що впливає на морально-психологічний тонус не тільки в середині однієї країни, а й транслює інтенсивні імпульси назовні, спроможні в одних випадках зблизити, примирити різні держави чи народи, а в інших, – внести напругу у відносини між ними. Таким чином історична пам'ять в сучасному світі перетворюється на глобальний чинник, що має власну об'єктність і суб'єктність. Саме тому постала проблема цілеспрямованого вироблення відповідної системи заходів у цій сфері, що набули статусу політики національної пам'яті.

Особлива актуальність цих питань для сучасної України диктує необхідність їхнього детального і глибокого теоретичного осмислення, а також вироблення продуманих моделей державної політики історичної пам'яті.

Якщо психологи, педагоги, медики вивчають феномен пам'яті досить давно, то історики – порівняно недавно. Німецький історик Й. Г. Дройзен висловив думку про те, що спогади є частиною сутності людини й суспільства, і в цьому сенсі – предметом та ознакою історії [4]. У 1925 р. учень Е. Дюркгейма М. Хальбвакс у праці «Пам'ять та її соціальні умови» вводить поняття «колективна пам'ять», що трактується як соціальний феномен, необхідний для функціонування й виживання суспільства, те спільне, що конститує суспільство та є запорукою його ідентичності [6].

Французькі дослідники у 60-ті роки почали активно вивчати колективні ментальності. Найбільший інтерес викликає тема комеморації,

зпочаткована Ф. Арьесом [6; 11]. На цій основі досліджувалась політика коменорації, тобто ідентифікація та опис тих подій, ідей, історичних постатей, які обираються владними чинниками для фіксації, збереження й актуалізації в пам'яті [30, с. 30–35].

Водночас із М. Хальбваксом природу та функції колективних спогадів почав вивчати німецький дослідник А. Варбург. Він інтерпретував мистецькі твори як «образотворчі символи культури, що демонструють власну культурну ідентичність», з тим певним колом людей, у якому вони творилися. Прагнучи вивчати «загальну антропологію» через образотворчу символіку, А. Варбург розвинув теорію «соціальної пам'яті», а також розмірковував над тим, як вона маніфестується в зображеннях. Увесь існуючий фонд зображень і жестів, створений людською цивілізацією, а також те, як з ним поводять себе люди, вчений називав «соціальною пам'яттю», а сам культурний ареал їхнього розповсюдження – «спільнотою тих, хто згадує» [7].

Цей напрям досліджень набув подальшого розвитку в працях Я. Ассмана з теорії культурної пам'яті. Трактуючи культуру як форми мислення, ментальності, духовне життя на індивідуальному й груповому рівнях, у мові, мистецтві, символах, ритуалах, Ассман та його послідовники вивчали «універсальне поле взаємодії способу мислення, практики і соціальних інститутів» [9, с. 49]. Таке розуміння сутності культури можна порівняти з визначенням М. Вебера: «Емпірична реальність є для нас «культурою» тому, що ми співвідносимо її з ціннісними ідеями...» При цьому акцентується, що «культура охоплює ті – і тільки ті – компоненти дійсності, які в силу згаданого співвіднесення з цінністю стають значними для нас» [14, с. 374].

Ю. Арнаутова розуміє під культурною пам'яттю «форму трансляції та актуалізації культурних смислів. Водночас це і узагальнююча назва для всього «знання», що управляє переживаннями, діями, всією життєвою практикою людей у рамках спілкування і взаємодії в соціальних групах та в суспільстві в цілому і яке підлягає повторенню і заучуванню, що відбувається з покоління в покоління» [9, с. 49]. У цьому сенсі простежується відмінність культурної пам'яті як від науки, так і від комунікативної пам'яті, заснованої на повсякденному досвіді окремих людей та груп. Під комунікативною пам'яттю він розумів спогади сучасників подій, пов'язані з недавнім минулим. Перебуваючи в залежності від інтенсивності щоденного спілкування, така пам'ять є неформальною, не оформленою відповідною атрибутикою та обрядовістю ритуалом. Культурна пам'ять є результатом суспільних і культурних обставин, а її змістом виступають давніші події, вона формує уявлення про минуле у вигляді образів, традицій, символів, що відсепаровуються,

ретельно фіксуються, кодуються й підтримуються ритуально. Цей вид пам'яті існує тільки в межах писемної культури, що «заморожує» пам'ять, творить єдиний «канон». При цьому крім культурної та комунікативної пам'яті Ассман виокремлює ще й міметичну пам'ять, що передбачає запам'ятовування за допомогою імітаційного повторення дій, та «пам'ять речей» зі щоденного побуту, яка здійснює «прив'язку» людини до світу, в якій вона живе [20].

Культурна пам'ять щільно пов'язана з соціальними групами, для яких вона є неодмінною умовою самоідентифікації, зміцнення в них відчуття єдності, консолідації та власної своєрідності й самодостатності. В теорії Ассмана культурна пам'ять має реконструктивний характер, інакше кажучи, імпліковані в ній ціннісні ідеї, ступені релевантності, як і все «знання про минуле», що нею транслюється, безпосередньо пов'язані з актуальною, значимою (знаковою для даного моменту) ситуацією в житті певної групи чи спільноти [2, с. 21; 3, с. 9].

У зв'язку з порівняльно-історичним підходом до культур згадування та специфічним для них способів мнемотехніки перебуває ще одне важливе питання: як виникає пам'ять культури, з яких форм комунікативної («живої») пам'яті формується культурна пам'ять?

Враховуючи спрямованість та зміст концепції історичної пам'яті саме про Другу світову війну, надзвичайної теоретичної ваги набуває твердження Я. Ассмана про те, що «протоформою будь-якої культури згадування» є пам'ять живих про мертвих, поминання останніх [2, с. 61–63]. Поняття «минуле» виникає тоді, коли усвідомлюється межа між «вчора» і «сьогодні». Смерть є «первісним досвідом» для сприйняття цієї відмінності [10]. На цьому підґрунті формується споріднена культурній пам'яті історична пам'ять. Якщо перша заснована на культурно-мовних символах, то друга – переважно на етнополітичних. В останньому випадку йдеться про переживання (індивідуальне чи спільне) подій минулого, генерування певних схем, міфів, знань про них, меморіалізацію і вшанування тощо.

Для розуміння механізмів згадування/пам'яті важливо з'ясувати співвідношення індивідуальної і колективної (соціальної) пам'яті. М. Хальбвакс робив наголос на колективній пам'яті, вважаючи, що пам'ять індивіда існує остільки, оскільки він є унікальним продуктом «пересічення груп». Тобто, індивідуальна пам'ять структурується груповими ідентичностями. При цьому ідентичність у даному випадку трактується як соціальна чи національна ідентичність (приналежність до певної соціальної чи національної, рідше – конфесійної чи етноконфесійної групи людей).

Той же М. Хальбвакс обстоював думку про антагонізм між соціальною пам'яттю та історичним знанням. Надалі в науковому середовищі

відбувались дискусії, в результаті яких ці явища суттєво зблизились. За словами П. Гірі, «коли постулюють дихотомію колективної пам'яті та історії, випускають соціальний та культурний контекст, у якому перебуває сам історик». Натомість історичному знанню приписують об'єктивність та позаісторичність, на які воно не може претендувати в силу відомих причин. «Історики працюють з деякою метою – по суті задля того, щоб формувати колективну пам'ять історичного цеху і, врешті-решт, суспільства, в якому живуть. Науковий пошук прагне до того, щоб перетворити колективне розуміння минулого» [16, с. 116].

Д. Фентресс та К. Уайкем у праці «Соціальна пам'ять» [5] виклали таку концепцію пам'яті, яка, з одного боку, віддає належне колективним аспектам свідомої життєдіяльності особистості, а з іншого, – залишає за нею широкий простір для вибору. З цієї причини автори ведуть мову не про соціальну свідомість, а про соціальну пам'ять. На питання, як індивідуальна пам'ять трансформується у соціальну, вони відповідають так: це відбувається в процесі комунікації. Інакше кажучи, спогади, якими одна людина ділиться з іншими, є для них релевантними.

Характеризуючи цей процес, Л. Репіна зазначає, що пам'ять може бути соціальною тільки тоді, коли її можна передати, а для цього вона має бути артикульована, що можливе за допомогою не тільки мови, а й ритуалів, зображень і т.д. Однак образи можна передати, тільки якщо вони конвенціональні й спрощені; конвенціональні, тому що образ повинен мати сенс для всієї групи, а спрощені, остільки для того, щоб мати загальний сенс та можливість передачі, складність образу має бути зведена до мінімуму. Індивідуальні спогади включають особисті переживання, багато з яких важко артикульовати, і тому образи індивідуальної пам'яті завжди багатші, ніж більш схематичні колективні образи. Образ, занесений в соціальну пам'ять, – це певна спільна ідея, поняття, що взаємодіє з іншими поняттями» [24, с. 324–325].

Водночас жорсткої межі між індивідуальною та соціальною пам'яттю не існує. Особисті враження людей насправді є синтезом персонального і колективного переживання тієї чи іншої події. Люди запам'ятовують здебільшого й в основному ті події, в яких брали участь інші члени даної спільноти, тому до складу їхніх спогадів входить і «персональна ідентичність» і «тканина оточуючого суспільства», що вважається одним із засобів відтворення соціальних зв'язків.

Однак соціальна група – це не просто сукупність індивідів, а впорядкована певними чи зафіксованими угодами система відносин і взаємодій. Тому і соціальна пам'ять – це не проста суміш спогадів багатьох членів групи, а складний симбіоз персональних переживань, сплавлених з колективними. Саме останні дають усвідомлення єдності, приналежності

до соціуму [27]. Вчені виокремлюють первинні й вторинні соціальні групи. Перші засновані на емоційних зв'язках (сім'я, коло друзів і т. ін.) [27]. Їхня групована пам'ять є значимою лише в межах даної групи. Члени вторинних груп об'єднані особливими практичними інтересами, що надає їхнім взаєминами переважно надособистісного характеру (виробничі колективи, творчі спілки, політичні партії, громадські об'єднання тощо). Колективна пам'ять, що утворюється під час і в процесі функціонування таких груп, є результатом комунікації і слугує для її консолідації, орієнтації та організації на виконання певних завдань, фіксації досвіду, та його засвоєння і використання всіма членами колективу. В цьому випадку виникає власна мова (жаргон), масив недокументованих і документованих знань, технологічні навички та вміння, традиції, умовності і т. ін. [28].

Кожна соціальна група продукує власну пам'ять. Та поряд з малими й великими соціальними групами суб'єктом – носієм групової пам'яті може виступати також масова спільнота, макро-соціуми та цілі суспільства. У таких спільнотах пам'ять фіксує в якості імперативної, домінуючої цінності події, пов'язані зі спільною історичною долею, державною, національною чи конфесійною приналежністю.

Принципово важливого значення набуває питання про достовірність того, що зберігає і ретранслює соціальна пам'ять. На думку Л. Репіної, соціальна пам'ять є «вибірковою, а часто ще й спотвореною чи неточною». Однак вона не обов'язковою завжди є такою. «Вона, дійсно, може бути дуже точною, коли люди вважають соціально значним щодня згадувати і переказувати подію так, як вона була спочатку пережита. Таким чином безплідні суперечки про те, відіграна вона чи ні, будуть продовжуватися вічно, коли розглядати пам'ять як певну ментальну властивість, що може бути описана в ізоляції від соціального контексту. Те, що спотворює соціальну пам'ять, є не якимось дефектом у процесі запам'ятовування, а швидше серією зовнішніх обмежень, що зазвичай накладаються суспільством...» [24, с. 326]. Дослідниця звертає увагу й на ту обставину, що передача «правдивої» інформації – лише одна з багатьох соціальних функцій, які пам'ять виконує за різних умов. Більше того, на соціальне значення й місію пам'яті мало впливає її відповідність реальності. Наша впевненість у тому, що збережені образи подій минулого відповідають дійсності, може бути вірною тільки стосовно персональної пам'яті, оскільки ми можемо (хоча і не завжди) перевірити їх у контексті інших спогадів. Та оскільки в соціальній пам'яті образи незрідка пов'язані з обставинами, учасниками чи свідками яких ми не були, то у нас відсутні можливості, повернувшись до них, включити ці образи в контекст інших спогадів [24, с. 326].

Соціальна пам'ять відображає колективний досвід, є ферментом самоідентифікації певної спільноти, даючи їй збірне, консолідоване від-

чуття минулого, орієнтуючи в теперішньому й майбутньому. Звичайно, точкою відліку цих процесів виступають певні історичні події. Але для колективної пам'яті не має принципового значення історична достовірність цих образних блоків. Більшого значення набувають функціональні процеси: способи трансформації історичних фактів і процесів у образи, формування типових моделей наративу (в жанрах легенд, билин, анекдотів, переказів, мистецьких творів і т.п.), завдяки яким люди переживають і трактують ті чи інші події. Одним з важливих етапів відбору й фільтрації фактів є їхня концептуалізація, переформатування у версії чи «історії». Саме на цьому етапі відбувається вилучення минулого з контексту й перетворення на самоцінні фрагменти з відповідними ідеологічним чи емоційним забарвленням.

Як це не парадоксально, коли йдеться про такий багатовимірний, суперечливий, багато в чому делікатний феномен, колективна (соціальна) пам'ять є об'єктом закону попиту й пропозиції. Аби зберегтися за межами скороминучого сьогодення та в ході передачі й обміну, на пам'ять про певні події має існувати попит, який визначається соціальними, культурними, ідейно-політичними, етноконфесійними, історичними чинниками [24, с. 328].

Тут ми впритул підходимо до питання про історичному пам'ять. Сучасні дослідники вважають її іншим рівнем соціальної пам'яті, на якому також відбувається фіксація й ретрансляція соціального досвіду (однак лише того, що, з точки зору влади, згуртовує спільноту, формує консolidоване сприйняття колективного минулого). Основним завданням історичної пам'яті є формування спільної, «національної» моделі історичного минулого, що становить фундамент національної ідентичності. У цьому випадку головним суб'єктом процесу формування історичної пам'яті стає держава.

Власну концепцію історичної пам'яті створив Д. Лоуенталь, який у праці «Минуле – чужа країна» до основних її ознак відносив наратив та виразну ідеологічну упередженість [22].

Інший відомий вчений П. Рікер у книзі «Пам'ять, історія, забуття» вважає особливістю історичної пам'яті те, що вона є офіційною, санкціонованою владою, публічно декларованою. На індивідуальному, груповому й соціальному (колективному) рівнях історична пам'ять значною мірою конструюються завдяки «пропозиції згори», нав'язуванню людям певних уявлень і стереотипів про минуле, оформлене у відповідні ритуали, меморіальні церемонії. Головна місія історичної пам'яті – закріплення спільної ідентичності [25].

П. Конкертон («Як суспільства пам'ятають») висловлює думку про те, що «наше сприйняття теперішнього великою мірою залежить від нашого знання про минуле і наші образи минулого зазвичай слугують для

легітимізації існуючого соціального ладу. І все ж ці аргументи, хоча й загально вірні, у такому вигляді є недостатніми. Бо, на мою думку, образи минулого та зібране у пам'яті знання про минуле передаються та підтримуються через (більш чи менш ритуалізоване) відтворення / перформенс або певного роду дійство» [21, с. 18].

Конкретизуючи технологію формування історичної пам'яті, В. Артюх зауважує, що матриця історичної свідомості кожної особистості закладається за допомогою шкільного курсу історії. Поступово початково *tabula rasa* досвіду індивіда наповнюється конструктами й образами, запропонованими владними структурами (за цим слід бачити певний політичний інтерес). Шляхом ототожнення людей зі сконструйованою моделлю історичної пам'яті в процесі їхньої соціалізації відбувається конституювання й самого феномену нації. При цьому йдеться про модель пам'яті, позбавленої внутрішніх суперечностей, тобто, максимальної спрощеної [12].

Важливі положення містять концептуальні напрацювання П. Нора, який називає рух пам'яті останнього тридцятиліття «меморіальною епохою». Він вважає, що важливу роль в актуалізації пам'яті відіграла «демократизація історії», рух за емансипацію народів, окремих соціальних груп, поява різних форм пам'яті меншин, для яких «відновлювання», «повернення» власного минулого стало неодмінною умовою їхньої самоідентифікації. Саме в цьому руслі французький вчений розгортає свої міркування про деколонізацію історичної пам'яті донедавна пригноблених народів, а також соціальних, релігійних, сексуальних меншин (для них утвердження своєї групової пам'яті є рівнозначним їхньому визнанню в суспільстві). Дослідник виокремлює ще один тип деколонізації, притаманний народом, що перебували під владою тоталітарних режимів: вивільнення їхньої історичної пам'яті від ідеологічних каркасів тоталітарного гатунку є необхідною умовою соціально-економічної, політичної свободи, а також формування нової ідентичності [23, с. 20].

Тут вже згадувалась концепція П. Коннертона про соціальну пам'ять, що неможлива без відповідних церемоній. «Однак меморіальні церемонії будуть меморіальними лише за умови, які пов'язані з виконанням / перформенсом, певного роду дійством, відтворенням, яке, своєю чергою, не може мислитися поза концепцією звички; а звичку неможливо собі уявити без поняття тілесного автоматизму» [21, с. 18]. Конкретизуючи та наповнюючи її змістом, американський вчений наводить епізод з судом і стратою французького короля Людовика XVI. Дослідник вказує на те, що будь-який режим прагне безповоротно здійснити повну й остаточну заміну старого ладу на новий соціальний лад. Аналогії періоду Другої світової війни він знаходить у Нюрнберзькому процесі.

Для громадян України більш яскравими стали судові процеси над нацистами-злочинцями, що відбувались у Києві та інших містах республіки. На Київському судовому процесі в 1946 р. було заслухано свідчення багатьох мешканців України, які згадували події окупаційної доби, злочини займанців, терор, жертвами якого стали мільйони співвітчизників. Навіть через рік після війни конкретні факти, що підтверджувалися інформацією різних джерел, набули епічного звучання. Переживання трагедії перевищувало за рівнем емоційної напруги відчуття торжества перемоги над нацизмом і фашизмом. Смертний вирок Леєру, Буркхарду, Чаммеру унд Остену, Хейнішу, Валізеру, Труккенброду, Геллерфорту, Кнолю, Беккенгофу, Иземану, Йогшату, Майєру був сприйнятий не тільки як сатисфакція за кривди, заподіяні ворогом, а й як вирок самому нацистському режиму. Крім того, десь другим планом в історичній пам'яті закарбовувались постулати, які легітимізували й глорифікували сталінську систему, його міць. «Перемога буде за нами, ворог буде розбитий!», «Наше діло праве, перемога буде за нами!» – ці та інші гасла виявились реалізованими, що мало остаточно переконати радянське суспільство в стійкості й непереможності радянської влади.

Апелюючи до почуття помсти людей, які втратили рідних та близьких, радянські спецслужби й судові інституції зробили все, аби виявити й покарати всіх справжніх і навіть уявних колаборантів. Оскільки війна принесла важкі страждання переважній більшості людей, дії влади одержали їхню підтримку. І навіть у Західній Україні, де й по завершенню війни тривала боротьба українського самостійницького руху проти сталінського режиму; втомлене від постійної небезпеки і втрат населення бажало повернення до мирного життя. Використовуючи ці очікування, а також поєднуючи засоби шантажу, влада зробила все, аби викоринити паростки, що проростали з вільнолюбного прагнення українства до суверенної державності. Прагнучи позбавити самостійницький рух соціальної бази, каральні органи вдалися до масових депортацій. Ці заходи відклались у колективній та індивідуальній пам'яті жертв режиму як найтрагічніший період їхнього життя.

Однак є ще одна обставина, викликана діями тоталітарного режиму, про яку донині не знає сучасне українське суспільство і політикум. Йдеться про різну групову пам'ять про тогочасні події мешканців регіонів та сіл, доля яких склалась по-різному: одні вирушили в далекі табори ГУЛАГу, а інші (вони також далеко не всі поділяли «ідеали» більшовиків) – залишились на малій батьківщині. Через десятки років вони (на жаль, не всі) знову зустрілись: ті, хто вижив на чужині й не зламався, прагнули повернутися до батьківських джерел і розпочати життя знову. Багато хто з них глибоко в душі несе пекучий біль образ і несправедливості (мовляв,

ми стільки вистраждали, а ви тут співіснували й співпрацювали з тими, хто топтав українські національні ідеали).

Це – не абстрактна проблема. Автор цих рядків зустрічався з людьми, які пережили втрати близьких та рідних, зуміли вистояти у протистоянні з системою, але не змогли вибачити менш сильним та стійким. Таких багато в різних куточках: від волинського Полісся до гірських сіл Карпат. У них – власна пам'ять про ту війну, також не позбавлена міфологізації й ідеологізації, але з дуже великим компонентом того, що відбулося з ними насправді. Можливо тому на них важко вплинути звичайними політичними технологіями, їхню групову пам'ять майже неможливо вмонтувати в колективну пам'ять усього суспільства (наскільки про неї можна вести мову як про цілісну субстанцію).

Але не тільки депортації залишили незагойний слід в пам'яті кількох поколінь. Не менш «дійовими» виявилися інші «засоби впливу», що практикувалися учасниками нерівного протистояння. Будь-яка війна супроводжується пораненнями, каліцтвом, смертю вояків. Але ще ніхто не відміняв певний кодекс честі, зокрема, у поводженні з полоненими чи загиблим супротивником. Друга світова, здається, не має собі рівних за тими не виправданими воєнною (чи будь-якою іншою) необхідністю жорстокостями, до яких вдавалися всі без винятку її учасники. Радянський режим у 1939–1941 рр., а гітлерівський – упродовж окупаційної доби 1941–1944 рр. відмовились від будь-яких самообмежень, супроводжуючи терор акціями, сенс яких виходив за рамки розуміння. Спусковий механізм насильства так і не вдалося повернути у стартове положення й він детонував найвідразливішими проявами людського єства: ненависно до «іншого», ксенофобією, марнославством, владними амбіціями, маніакальною жорстокістю.

Каральні органи (і радянські, й німецькі) в демонстративний спосіб (через повішання) страчували учасників руху Опору й українських самостійників. Привселюдний характер страт мав слугувати засобом вкарбування у свідомість присутніх (та й не тільки їх) приреченість будь-яких спроб опанування чи спротиву, а тим більше – якогось суверенітету, не обмеженою тоталітарною владою. Розпинаючи патріотів (радянських, українських, польських) нацисти й більшовики, вбивали віру людей у можливість справедливого, самостійного устрою. Однак самого ритуалу страти катам було недостатньо. Трупі повішених не дозволялося знімати упродовж кількох днів, а незрідка їхні родичі не могли їх поховати: місця їхнього останнього спочинку не розголошувалися, аби не спричинити патріотичного паломництва. В результаті «військово-чекістських операцій» тіла вбитих українських підпільників виставлялись у районних центрах чи великих селах на привселюдний

огляд. Ці та інші акції мали підсилити залякуючий вплив страт і паралізувати здатність людей вільно мислити та їхню волю до дії.

У цьому логічному ряду перебувають й інші події воєнного часу. Так звана «Волинська трагедія» 1943 р. є яскравим унаочненням того, як реальні події трансформуються в колективну пам'ять польського й українського народів. Першою ознакою цього сегменту пам'яті про українсько-польський конфлікт є його досить помітна міфологізація. З давніх часів протягуються «історії» про «зловісних», затятих «гайдамакуф» та «жорстоких гордовитих ляхів», згадуються лише конфліктні періоди співіснування двох сусідніх народів, педалюються епізоди, що віддзеркалюють непримиренність сторін в обстоюванні власних інтересів, небажання чимось поступитися заради компромісу й виходу на обопільно прийнятні рішення. По-друге, локалізація тривалого протистояння лише Волиню і тільки 1943 р. позбавляє розуміння широкого історичного контексту, причини і передумов вибуху насильства. Адже насправді міжнародна ворожнеча мала глибше коріння і «традицію», ніж обставини Другої світової війни. Взаємне поборення мало місце і до того (на Холмщині, Грубешівщині та в інших регіонах) й після того. Але спалах насильства весною-влітку 1943 р. став вищою точкою взаємної неприязні, що відкарбувалась у свідомості поляків як «людобуїство», здійснене з особливою жорстокістю. Аналогічні образи спливають в пам'яті українців, які стали жертвами польських шовіністів. Та коли розмова ведеться в такому розрізі, поза увагою залишається стрижневий мотив цих дій. А він з обох сторін був однаковим: польські військово-політичні кола були переконані, що західноукраїнські терени після війни мають повернутися до складу Польщі, українці вважали тут польську присутність тимчасовою і такою, що перешкоджає й загрожує реалізації ідеї української національної державності. Примушуючи польське населення залишити територію спільного проживання, українські радикальні сили вдалися до дій, що викликали ланцюгову реакцію жорстокості, жертвами якої ставали цивільні мешканці регіону.

Рації сторін і донині слугують аргументом для пояснення тих чи інших антигуманних вчинків. Але вони неспроможні помітно скорегувати загальний образ цих подій, що стали невід'ємною частиною історичної пам'яті мешканців краю.

Нарешті, ще одна властивість пам'яті про українсько-польську ворожнечу воєнного часу це апріорна переконаність у тому, що головним її винуватцем є протилежна сторона (вона ж визнається й більш жорстокою). Зловісні образи минулого час від часу доповнюються новими документами й свідченнями, публікаціями у пресі, телепрограмами, політичними заходами, громадськими ініціативами. У 2003 році, задовго

до запланованої на Волині зустрічі президента Польщі О. Квасневського та президента України Л. Кучми, деякі польські історики й політичні та громадські діячі розпочали кампанію, спрямовану на дискредитацію українства й однобічних звинувачень на його адресу. У відповідь в Україні розгорнулася контрпропагандистська робота.

Пригадується, як під час чергової українсько-польської конференції, одне з засідань якої відбувалось у конференц-залі Верховної Ради України, один з народних депутатів час від часу заносив до зали все нові й нові дані про вбивства, й знущання, що їх чинили поляки над українцями (цю інформацію на його доручення поквапливо надсилали з регіону, який він представляв). Він, здається, так і не зрозумів, що вже тоді етап, коли «цифра йшла проти цифри», минув, і йшлося про щось більше, ніж встановлення точної кількості жертв (хоча й необхідність продовження такої роботи ніхто не ставив під сумнів).

Той, хто уважно стежив за цими зусиллями, міг стати свідком того, як «робиться політика пам'яті». До речі, окрім постійних формальних і неформальних консультацій влади й окремих політиків (наприклад, політичної сили, яку тоді очолював В. Ющенко) з науковцями при РНБО України було створено тимчасову експертну групу, до складу якої поряд з представниками влади увійшли провідні вчені й громадянські діячі. Спільними зусиллями й вироблялися формули й пропозиції, що лягли в основу конструкції не тільки політичного курсу, а й політики пам'яті про українсько-польські відносини періоду війни. Слід зазначити, що цьому передували інтенсивні дискусії польських та українських істориків у рамках семінару «Україна – Польща: важкі питання»). На основі їх напрацювань політики зуміли виробити взаємоприйнятні підходи на дипломатичному рівні, що дозволили уникнути закріплення за однією зі сторін конфлікту статусу жертви, а за іншою – ката.

Особливості пам'яті про Другу світову в Україні

Україна має насичену й складну історію. Значні її відрізки становить, так би мовити, спільна історія кількох народів в той чи інший період перебували у складі одних держав (поляки, угорці, чехи, словаки, австрійці, румуни, молдаване, литовці, росіяни, євреї, білоруси та інші у великому Князівстві Литовському, I і II Речіпосполитої, Австро-Угорщині, ЗУНР, УНР, Українській Державі, Чехословаччині, Румунії Карпатській Україні, СРСР та УРСР). У «плавильній печі» історії відбувалися суперечливі процеси взаємного поборення, експансії й взаємозабезпечення культур, економічна конкуренція й інтеграція, міжконфесійні контакти, міжнаціональні тертя й співпраця та спільна боротьба з зовнішніми загрозами. Такий симбіоз багатовимірних факторів

формував калейдоскопічну картину минулого й не менш строкате його віддзеркалення в історичній пам'яті нашого та інших народів, що були об'єктами та суб'єктами цього багатоговікового діяння.

Етнічна, мовна, культурна, релігійна, ментальна спорідненість, родинні зв'язки, змішані шлюби, підкріплені цілеспрямованими ідеологічними заходами в епоху тоталітарних режимів, міцно закорінили в масовій свідомості схематичні уявлення про минуле, певні моделі групової поведінки (заснованої переважно на засадах псевдоколективізму та жорсткої ієрархічної субординації). Це сформулювало унікальний цивілізаційний збірний образ – *homo soveticus* – «людина радянська». Сприймаючи цей термін без будь-якої принизливої іронії (і в цьому випадку він цілком придатний як наукове поняття), через його призму можна поглянути на саме явище в усіх його іпостасях. Як продукт специфічного розвитку більшовицької суспільно-політичної системи радянські люди настійно перебували під дією добре продуманої і технологічно відлагодженої ідеологічної обробки. Її мета полягала у досягненні двох взаємопов'язаних цілей: а) формування уніфікованого світоглядного середовища з певною системою цінностей та орієнтацій; б) забезпечення високого рівня мобілізаційної спроможності режиму і мас.

На вирішення цих завдань спрямовувався не тільки спеціально створений агітаційно-пропагандистський апарат, а й усі інші інституції, що так чи інакше були дотичними до «роботи в масах», – громадські об'єднання, творчі спілки, фізкультурно-спортивні товариства, система культурно-освітніх установ тощо. Всі ці процеси ретельно відстежували спецслужби, а контролювали – партійні органи. З санкції останніх відбувалась «ізоляція» й фізичне знищення опозиційних («антирадянських») сил. З часом масовий терор змінився на більш «витончені» засоби «впливу» на інакодумців, але стало це тоді, коли в суспільстві практично була ліквідована критична маса людей, здатних до свідомих, спланованих, організованих дій проти існуючого стану речей. Однак така еволюція зовсім не вплинула на інтенсивність ідеологічної роботи. Більше того, її методи і форми постійно множилися і вдосконалювалися впритул до самого розпаду Радянського Союзу і втрати керівних важелів Комуністичною партією.

Характеризуючи історичну пам'ять радянських людей (притаманної значній частині сучасного українського суспільства), слід зупинитися на таких її рисах.

1. Тоталітарний режим вихолостив здатність суспільства до неполітизованого, критичного сприйняття дійсності, самостійного, незаангажованого мислення, ставлення до запропонованих ідеологічних постулатів. «Колективний» алгоритм поведінки (чи не найяскравіший прояв

одного з принципів «демократичного централізму» – меншість підкорюється більшості – на ділі означав реалізацію неафішованих планів колективного заручництва, нейтралізації колективної волі до спротиву. Зразкова модель поведінки – підтримка всіх спущених згори розпоряджень, схвалення будь-яких рішень керівництва партії та держави (навіть якщо вони розходилися з особистими принципами й уподобаннями), безвідмовна участь у всіх формах демонстрації лояльності щодо існуючого режиму і т. ін. – нав'язувалася всім верствам населення, а будь-які відхилення від неї вважалися виявами девіантної поведінки, що підлягли осуду й остракізму. Ментальний тип радянської людини – це еклектична суміш забобонів, вульгаризованого матеріалізму, штучних обмежень і страху перед порушенням табу, переконаності в перевагах існуючого ладу, глорифікація минулого. Та оскільки на індивідуальному рівні чимало громадян доволі скептично сприймали «успіхи соціалізму» і плани побудови комунізму, спосіб, у який вирішувалися нагальні соціально-економічні проблеми, та організацію суспільно-політичного життя, слід констатувати, що однією зі специфічних рис радянських людей стала подвійна мораль. Евфемізм замінив щире і критичне зізнання, фальшування власної історії та спотворення повсякденних реалій, прибрало здатність «дивитись у вічі правді», «підгонка» цілих сторінок нашого минулого під біографію чергового генсека – критичному осмисленню досвіду попередніх поколінь. Нарцисизм радянського гатунку – один з найпотворніших виявів окозамилування, відсутності критичного ставлення до влади і нав'язаного нею стилю життя, без чого неможливе самоочищення суспільства і його поступ. «Внутрішня еміграція» стала стратегією поведінки на індивідуальному рівні тих, хто розумів сутність і вади створеної більшовиками системи, а «самвидав» – тонким промінцем світла в «темному царстві» брехні, облудності й економічно не підкріпленого популізму. Ця роздвоєність притаманна й історичній пам'яті кількох поколінь у другій половині ХХ ст.

2. «Становий хребет» радянської версії війни, матриця якої формувала колективну пам'ять про неї, становило кілька ідеологічних конструктів. Перший (він же – визначальний) – пов'язаний з ідеологією «Компартія – провідна і спрямовуюча сила, запорука всіх перемог». Це сьогодні вона сприймається зі скепсисом, а в ті часи в ній кодувалися технології, за допомогою яких функціонувала вся Система. Перемога у Великій Вітчизняній війни завдячувалась «мудрому керівництву» партії на чолі з далекоглядним вождем, а вже далі заслуги всіх інших структур та відомих державних та військових діячів розташувалися згідно з неписаним «табелем про ранги». До питання про місце та роль Комуністичної партії слід ще повернутися.

Так само варто окремо сказати про місію незаперечного лідера країни – Й. Сталіна. В його особі більшовицька система знайшла найповніше уособлення. Поєднуючи параноїдальну підозрілість, схильність до інтриги як найдієвішого засобу політичної боротьби, погорду, жорстокість і цинізм зі стратегічною далекоглядністю, витримкою, залізною волею і прагненням йти до кінця заради досягнення мети, «батько всіх народів» умів повернути собі на користь навіть несприятливий розвиток деяких процесів (зокрема, початкового періоду війни). Подолавши шок, що настав у результаті агресії Німеччини та її союзників, якої він не очікував, а також нищівних поразок Червоної армії, вождь знайшов у собі сили надалі діяти розважливо, без різких поворотів та непродуманих рішень. Він виявив готовність учитися і враховувати жорсткі уроки війни. І хоча не всі його військово-політичні ініціативи були доскональними (а деякі – помилковими), в цілому керована ним держава змогла сповна реалізувати свої мобілізаційні ресурси і вистояти в протистоянні з сильним ворогом, яке спочатку розгорталося так несприятливо. Перемога у війні не тільки відсунула на задній план чи нівелювала у свідомості широкого загалу прорахунки і злочини, санкціоновані особисто Сталіним, а й створила довкола його постаті ореол геніального державного діяча, за якого народ готовий був «йти у вогонь і у воду». Звичайно, сильний емоційний компонент віри в «доброго царя» був пов'язаний, насамперед, з тими невимовними стражданнями, які пережили люди в роки війни. Сталін, провівши їх через усі ці випробування, немов біблійний Мойсей, став утіленням «рятівника нації», сакрального символу, що підживлював віру людей у краще майбутнє, особисту безпеку, давав їм почуття надійності й захисту.

Зовсім не випадково в Росії пошук нової ідентичності був одним із результатів оновлення образу вождя: тепер його називають «ефективним менеджером» і коли абстрагуватися від усіх його діянь, що потребують кримінальної класифікації, то це звучить доволі правдоподібно. Закладаючи таку «цеглинку» замість пощербленого попередніми критиками «культу особи» фрагмента, автори нової концепції, так би мовити, «перезавантажують матрицю» історичної пам'яті сучасних поколінь, яким менше відомо про ту війну і які потребують позитивних образів для формування власних уявлень про неї.

3. Серед іманентних ознак політики пам'яті радянської доби – це її орієнтація на формування стійких образів «ворога». Меншовики, есери, боротьбисти, троцькісти, бухарінці, зинов'євці, куркулі, «церковники», «космополіти», шпигуни всіх спецслужб світу, «дворушники», «переродженці», «українські буржуазні націоналісти» і т. ін. – цей ряд було б продовжувати. «Вороги народу» у всіх можливих іпостасях, у всіх сфе-

рах суспільного життя і соціальних прошарках – це був той необхідний фактор, без якого більшовицькі експерименти завершилися б значно раніше. Пошук і нейтралізація «ворогів народу» перетворилися на процедуру, більше того – такий собі ритуал «очищення» країни від тих, хто заважав її рухові до «світлого майбутнього». Ставши дійовим засобом каналізації негативних настроїв громадян у річище колективної підозрливості, масового психозу шпигуноманії та цькування виявлених «шкідників», правляча верхівка відводила гнів від себе – головного і єдиного винуватця невдач.

Кожен новий етап радянської внутрішньої та зовнішньої політики супроводжувався «виявленням» нової групи «ворогів». Передвоєнні роки дозволили Сталіну взяти на озброєння антифашистську риторичку, хоча в центрі уваги залишалися і старі «мішені» – «країни капіталістичного оточення» (Англія, Франція, а також Польща). В цей самий час в СРСР тривав «Великий терор» і десятки тисяч ні в чому не винних людей приносились у жертву хворобливій уяві Господаря, який у всьому бачив «змови» й «підригну діяльність».

Надзвичайно вразливий для радянського керівництва період – вересень 1939 – середина 1941 рр. – був пов'язаний з необхідністю пояснення агресивних дій проти Польщі, Румунії, Фінляндії.

Напад Німеччини та її союзників на СРСР розширив можливості пошуку «ворогів». Поряд з відразливим оскалом «фашиста» поступово формувалися образи «посібників», «зрадників Батьківщини», для яких вже у 1942 р. (варто згадати, де у цей час пролягала лінію фронту!) була прописана юридична кваліфікація й передбачені засоби покарання з ВМП включно.

Сталін і в цьому випадку примудрився «перегнути палицю»: у зраді звинувачували всіх, хто відступав чи здавався в полон, причому в Кремлі нікого не цікавили обставини, що спричинили ці трагічні явища. Згідно з наказом Ставки ВГК № 270 від 16 серпня 1941 р. командарми 28-ї і 12-ї армій генерали Кузнецов і Понеделін та комкор генерал Кирилов були звинувачені у боягузстві, невмінні й небажанні керувати військами у критичній ситуації. Після звільнення з німецького полону у 1945 р. Понеделін і Крилов перебували під слідством, в 1950 р. були розстріляні за вироком Військової колегії Верховного суду (реабілітовані у 1956 р.). Тавро «зрадник» було на всіх червоноармійцях (а це понад 6 млн осіб), які з різних причин потрапили в полон. Слід мати на увазі, що масова здача радянських військовослужбовців у полон на початковому етапі війни стала наслідком не тільки оперативного-стратегічних прорахунків Ставки й особисто вождя, а й виявом нелояльності до більшовицького режиму: одна справа, коли спротив припиняли частини й підрозділи, що

потрапили в оточення і не змогли прорватися до своїх, інша – коли десятки тисяч погано навчених бійців з власної ініціативи кидали зброю, дезертували в тил чи піднімали руки перед ворогом. Масовий дефетизм став не тільки проявом природного рефлексу самозбереження, а й прихованим свідченням небажання воювати за режим, що приніс народу стільки горя і страждань у 20–30-ті роки.

Для багатьох армій світу в різні часи були притаманні жорсткі санкції стосовно військовослужбовців, що порушують присягу, не виявляють наполегливості у вирішенні поставлених командуванням завдань. Штрафні й загороджувальні підрозділи здавна використовувалися під час збройних конфліктів, що мали впертий чи затяжний характер. У цьому плані заходи радянського командування важко назвати унікальними. Однак, коли поглянути на наказ наркома оборони СРСР № 277 від 28 липня 1942 р. в контексті інших репресивних кроків, він набуває зловісного забарвлення. Адже прямим наслідком вказаних наказів стала соціальна дискримінація близьких родичів тих солдатів та офіцерів, які здалися в полон чи одержали дисциплінарні стягнення. У такий спосіб верхівка країни мстилася тим, хто не виявив особливого бажання проливати за неї кров. А звинувачені у різних «гріхах» несли подвійне покарання.

4. Ще кілька категорій населення були віднесені до «неповноцінних». Поряд з військовополоненими до них потрапили українські оstarбайтери. Відомо, що значна частина з них, особливо на початку війни, поїхала на роботу до Німеччини добровільно. Однак більшість слід вважати «примусовими робітниками», насильно вивезеними до Райху. Вони виконували різноманітну роботу: домашню, в сільському господарстві, на будівництві, у військовій промисловості. Переважно люди молодого віку, українські оstarбайтери зазнали важкі випробування розлукою з рідними, тяжкою працею, каліцтвами й моральними травмами. Багато наших співвітчизників загинуло на чужині. Але й на батьківщині їх очікувала принизлива процедура фільтрації й дискримінаційне, хоча й невидиме, тавро людей «другого сорту».

Аналогічним було ставлення керівництва держави до тих, хто залишився на окупованих територіях. Евакуаційний у 1941 р. процес був організований таким чином, що про людей думали в останню чергу. Найголовнішим завданням вважалося вивезення промислового устаткування, сільськогосподарської продукції, техніки, худоби. На своєчасний виїзд з території, яким загрожувало захоплення, могли розрахувати функціонери різних ланок, партійно-радянська номенклатура, провідні фахівці підприємств, колгоспів і радгоспів, учені, митці. Десятки мільйонів інших громадян залишалися напризволяще, без запасів продовольства, товарів першої необхідності, роботи.

Аби вижити, мешканці окупованих територій змушені були братися за будь-яку роботу, шукати інші джерела поповнення матеріальних запасів. Однак тут їх підстерігала ще одна пастка: на «Великій землі» співпраця з ворогом набувала обрисів кримінально-політичного злочину. При цьому грань між свідомою, ідейною колаборацією та працею задля фізичного виживання була надзвичайно тонкою. Виконання ті ж самих функцій в місцевих органах управління, установах, промислових та сільсько-господарських структурах одержували різну юридичну класифікацію в залежності від того, чи сприяла діяльність реалізації планів окупаційної адміністрації, чи перешкоджала. Зрозуміло, що трактувати їх можна було по-різному в залежності від багатьох суб'єктивних чинників.

5. Сучасний зріз колективної пам'яті про війну дає підстави констатувати її істотну регіональну диференцію і структурованість. Так, за результатами аналітичного звіту про соціологічне дослідження «Ставлення населення України до проблем, пов'язаних із Другою світовою війною», 57 % у якості «вірної для використання в Україні» обрали назву «Велика Вітчизняна війна» (від 28 % в Галичині – до 83 % у Донецькій та 95 % у Харківській областях). З назвою «Друга світова війна» погодилися 32,3 % (від 3,9 % у Харківській – до 68,2 % у Чернівецькій обл.). Цікаво, що вік та освіта респондентів практично не вплинули на результати в першому випадку, й незначною мірою – в другому [8, с. 5].

На запитання «що найбільше вплинуло і впливає на ваше уявлення про Другу світову війну?» 45,7 % опитаних вказали старе покоління, 27,9 % – програми навчально-освітніх закладів, 22,9 % – українські ЗМІ, 19,6 % – радянську спадщину, 10,4 % – російські ЗМІ, 3 % – інше. При цьому російські засоби масової комунікації та радянська спадщина виявилися найменш затребуваним джерелом знань про війну у Києві (відповідно 2,3 % й 1,6 %) і найбільш вагомими у Харківській (23,4 % й 37 %), Донецькій (23,1 % й 12,7 %) та Дніпропетровській (16,2 % та 49,2 %) областях [8, с. 15].

Дехто зверхньо вважає, що переважна більшість сучасників тих буремних подій була «сірою масою», легко керованим «натовпом», неспроможними на індивідуальне осмислення подій, глибокі переживання, широту поглядів людьми. Таке «причісування» під одну гребінку неоднорідної за соціальним складом, освітою, культурним багажем, духовним досвідом, традиціями і звичаями, світоглядними орієнтирами спільноти абсолютно неприпустиме, коли йдеться про рефлексії людей, які пережили війну у різноманітних проявах і формах.

У 1942 р. німецький вчений Р. Гіннус, який побував на території зайнятих гітлерівцями областей України і добре знав реальну ситуацію, доповідав на адресу особливого штабу науки а Берліні про те, що «осо-

биста структура переживань і динамізм українського народу є силами, з якими німецька влада обов'язково повинна рахуватися, оскільки ідеологічні вороги Райху віртуозно володіють методами управління людьми. Населення України не є ані тупим, ані примітивним, а найвищою мірою емоційно реагує на всі події» [31, арк. 15].

А ось ще одна характеристика, деталі якої виразно вказують на специфіку цього «прошарку» українського суспільства. У зведенні 531-ї комендатури тилового району «Південь» (Харківщина) зафіксовано таке спостереження: «Ця інтелігенція принципово не схожа на західноєвропейську. Крім того, що вона суто зовнішньо мало відрізняється від пролетарів, не носить стоячих комірців, рідко голиться, також і хід розвитку та її становище у народі складаються по-іншому, ніж у нас. Український інтелігент Радянського Союзу – це не «універсально» чи класично освічений інтелектуал Європи, а ремісник високої спеціалізації... Ця «інтелігенція» є невибагливою та непоказною і почуває себе робочою частиною своєї нації... Серед приблизно 150 професорів університетів та академіків (серед них учені з іменем) не було жодного, вихідний костюм якого виглядав би краще, ніж робочий одяг німецького робітника» [32, арк. 39, 44–47].

Наведені документи показують, у якому розрізі формувалися уявлення німецьких військових, політичних і наукових кіл про українську інтелігенцію. Саме ці ознаки визначали й історичну пам'ять німців про окуповану Україну та її інтелектуальну еліту.

Однак, коли твердження Р. Гіннуса можна вважати досить точними, то з приводу другого джерела інформації напрошується принаймні два зауваження. Те, що «стоячі комірці» й «метелики» не стали обов'язковим елементом дрес-коду радянської інтелігенції і в мирний час, пояснюється відомими стандартами життя в СРСР у 30-ті роки й ідеалізованим ставленням до зовнішності «буржуазної інтелігенції». Та автори документу дивним чином не помітили того, що умови окупації поставили інтелігенцію України на межу виживання: за продукти харчування вчені, митці й службовці обмінювали меблі, пристойний одяг, речі широкого вжитку, що не могло не позначитись на їхньому зовнішньому вигляді. В самому Харкові більше сотні тисяч людей загинули від голоду та спричинених ним хвороб. То ж чи про престижний одяг їм тоді йшлося?

Разом з тим, в цьому матеріалі в якості ключового концепту, на наш погляд, виступає теза про саму ідентифікацію української інтелігенції як «робочої частини своєї нації». Якщо уточнити у цій фразі одну позицію (інтелігенція Радянської України почувала себе швидше одним зі складових елементів не нації, а суспільства), отримуємо досить точне її місце в системі координат, змодельованих більшовиками. Розвиваючи

цю позицію, можна стверджувати, що усвідомлення саме такого місця інтелектуальної й творчої еліти в суспільстві формувало відповідний світогляд і специфічні моделі поведінки, а отже, й структурні елементи її історичної пам'яті.

Національно ж свідомі інтелігенція (до неї належали деякі представники дореволюційної формації й незначна частина нової, радянської генерації й практично всі інтелектуали і митці приєднаних у 1939–1940 рр. територій), дійсно асоціювала себе насамперед з нацією й більш адекватно усвідомлювала свою суспільну місію, яка передбачала зовсім не другорядні, «робочі», інструментальні, а елітарні функції. Таке сприйняття дійсності визначало чинники формування світобачення й тип історичної пам'яті (зокрема й про війну).

Більшість цих людей емігрувала на Захід на заключному етапі Другої світової і в повоєнний період репрезентувала національну модель історичної пам'яті українців. Частина була репресована сталінським режимом. А дехто глибоко приховував свої переконання й дуже неохоче ретранслював якусь частину власної пам'яті сучасникам і наступникам покоління, допоки Україна не стала незалежною. Саме активна громадянська позиція частини підкупаційного соціуму дала підстави шефу наукових установ фон Франк'є роздратовано назвати Київський політехнічний інститут «розсадником націоналізму», а спроби відновлення Академії наук кваліфікувати як заснування «інституту державності очікуваної самостійної України» [33, арк. 10]. Можна припустити, що в пам'яті вчених старшого покоління закарбувався той факт, що Українська Академія наук була заснована 1918 року за гетьмана П. Скоропадського й присутності німецьких й австрійських військ на території Української Держави. Очевидно, певні сподівання на поновлення цієї інституції пов'язувалися з новим приходом німців у 1941 р.

Навіть в окремих соціальних верствах рельєфно виокремлюються групи, члени яких суттєво відрізнялися характером реакції на політику того чи іншого окупаційного режиму, військового командування, й обирали відмінні одна від одної моделі поведінки.

В аксіологічному сенсі представники цих груп неоднаково визначали головне і другорядне, по-різному формували й сприймали «образ іншого» в цілому та образ конкретного ворога зокрема.

Так, у середовищі інтелігенції України склалося три умовні групи (якщо брати за головний критерій ставлення до радянського й нацистського режимів). До першої належали ті, хто самовіддано, з усталених (незрідка фанатичних) переконань служив радянській владі, вважав соціалістичну систему найбільш прогресивною формою організації суспільства. Ментальна матриця таких людей складалась за ідеологічни-

ми алгоритмами, що генерувалась більшовицьким агітпропом й цементувалась відповідними культурно-освітніми заходами, засобами соціалізації, морального і матеріального стимулювання. «Переконані комуністи», як їх тоді називали, були не єдиними, хто репрезентував цю групу. До неї слід віднести багато позапартійних, зокрема молоді з ідеалістично-романтичним світосприйняттям, вихованих за радянських часів у душі «відданості комуністичним ідеалам, справі Леніна – Сталіна». Априорі засуджуючи наці-фашизм, вони сприйняли нашість ворожих армій та окупацію як особисту й колективну драму. Навіть у найбільш скрутних ситуаціях (на передовій, у ворожому й радянському тилу) вони відзначалися безкомпромісністю, зневажали смерть, виявляючи готовність віддати життя за свої переконання. Перебуваючи на зайнятій гітлерівцями території, ці представники інтелігенції відмовлялися співпрацювати з окупантами й займати посади в економічних і адміністративних структурах, хоча нова влада й виявляла зацікавленість у використанні їхнього професійного та управлінського досвіду. Німецькі чинники вважали таку поведінку «саботажем», кваліфікували її як «бандитизм» й застосовувало відповідні санкції. Так, райхскомісар України Е. Кох закликав своїх підлеглих застосовувати «суворі репресії» проти інтелігенції, «яка тільки критикує» [17].

Другу групу становили члени українських громадсько-політичних інституцій самостійницької організації (гетьманці-державники, прихильники уряду (Державного центру) УНР в екзилі, Організації українських націоналістів, Фронту української революції, Фронту національної єдності та ін.), які вбачали у радянсько-німецькому зіткненні шанс для відродження суверенної національної державності. Принципово важливим у цьому плані слід вважати те, що вони займали активну позицію: власними силами створювали місцеві органи влади відразу після того, як відступали радянські війська, організовували міліцію, налагоджували соціально-господарське, культурно-освітнє, релігійне життя, допомогу жертвам війни тощо. Пізніше, коли гітлерівці опанували ситуацію, українські сили прагнули використати можливості, що з'являлись при виконанні певних посадових функцій в окупаційних структурах, для порятунку своїх однодумців, рідних і близьких, жертв політичного терору, радянських військовополонених; створення перешкод для вивезення молоді на роботи до Німеччини; матеріального забезпечення націоналістичного підпілля і повстанських загонів. Заради історичної правди не слід замовчувати й такої обопільно неприємної сторінки міжнаціональних суперечностей, як використання владних інституцій польським та українським табором для взаємного поборення, що вилилось у криваве протистояння з великими обопільними жертвами.

Жорстокі умови боротьби, нерівне протистояння з гітлерівським і сталінським режимами наклали специфічний відбиток на пам'ять про тогочасні події не тільки їхніх безпосередніх учасників, а й усіх, хто став її свідком чи жертвою. Те, що майже чверть сучасних мешканців Волинської та Рівненської областей (за даними соціологічного опитування) вважають ОУН та УПА «союзниками фашистської Німеччини», свідчить про неоднозначність образу українських націоналістів у колективній свідомості Волині й Полісся [18, с. 10].

До другої підгрупи можна віднести тих, хто у 20–30-х роках жив при радянській владі, але не перейнявся її цінностями й приховано чи відкрито опонував їй, за що був покараний (або мав репресованих родичів чи знайомих). Ображені на більшовицький режим, ці люди з ідейних міркувань йшли на співпрацю з окупантами, жадаючи сатисфакції. Певну частину цієї категорії становили науковці й службовці, які мали за радянської влади певний професійний і соціальний статус, але з суто меркантильних міркувань «змінити прапори» й обрали модель поведінки, що гарантувала виживання в ті буремні часи.

Специфічні риси пам'яті про війну мали сільські й міські жителі, адже корінним питанням існування в роки війни та окупації стали джерела надходження харчових продуктів чи коштів, за які їх можна було купити. Село, попри весь тягар податків, контингентів реквізиції, мародерства усе ж таки мало більший доступ до продуктів харчування. Мешканці міст змушені були вирішувати цю проблему у всякому разі у свій спосіб.

Історична пам'ять як об'єкт політики і функція держави

Колективна пам'ять надзвичайно чутлива до різноманітних впливів і тому є об'єктом конструювання (в гірших випадках нею маніпулюють). М. Хальбвакс вказував на властивість пам'яті зберігатися в залежності від дії на її носія різних чинників. Подібно до того, як К. Голдейн зазначав, що «кожне нове покоління має писати власну історію», М. Хальбвакс звертав увагу на те, як нові панівні соціальні групи надавали минулому нових значень. Володіючи важелями влади, вони намагалися закріпити в суспільстві свідомості відповідні маркери, що позначили найважливіші події. Апологети постмодернізму вже трактували історичну пам'ять як функцію влади, що визначає, як саме подавати минуле [15, с. 11].

А. Томпсон висловив переконання у тому, що політична боротьба, окрім усього іншого, є боротьбою за пам'ять суспільства. На прикладі творення австралійського міфу про Першу світову війну він переконливо довів: історична пам'ять є інструментом держави, яка визначає, що з минулого слід пам'ятати і як його репрезентувати, а що – піддати

забуттю [29, с. 189–202]. «Те, що люди пам'ятають про минуле, а також те, що вони про нього забувають, є одним з ключових елементів їхньої не-свідомої ідеології», – наголошував К. Уайкем. Держава цілеспрямовано впроваджує в життя свої ідеологічні, особисті переживання і погляди членів суспільства. Потреба у відповідному змісті колективної пам'яті є настільки вагомою, що держава легітимізує себе через навіювання і прищеплення суспільству певної системи цінностей. При цьому, навіть ви-найдені новим традиціям надається ореол сталих, старих, незважаючи на фіктивності таких операцій [13].

Численні приклади того, як це робилося в радянську епоху, можна віднайти у книзі С. Єкельчика «Імперія пам'яті». Кремль за власними вподобаннями змінював версії національної історії українців. Українські радянські ідеологи та інтелектуали при цьому намагалися вирішити два взаємосуперечливі завдання: захистити свою національну міфологію, з одного боку, та підтримати російсько-радянський метанаратив – з іншого. В якості інструментів, якими оперувала влада, наводяться наукові праці, політичні промови, романи, п'єси, опери, картинки, пам'ятники, свята і ритуали сталінської епохи. Дослідник акцентує увагу на тому, що, при всьому розмаїтті засобів маніпулювання масовою свідомістю, більшовицька «імперія пам'яті» трималася на залякуванні, що було основною метою терору режиму проти власного народу [19, с. 29, 32].

Історична пам'ять – це своєрідна субстанція, що функціонує за власними законами, але чутливо реагує на політичну кон'юнктуру, прирощення наукового знання, міжнародні події і навіть природні катаклізми.

Сьогодні в політизованих публікаціях можна зустріти перестороги перед «ескалацією ревізії історичної пам'яті». Однак слід мати на увазі, що як і багато інших суспільних феноменів історична пам'ять пульсує своїми особливими алгоритмами, незрідка вибухаючи емоційними рефлексіями, а потім знову повертається до розміреного ритму. І приводом для такої сейсмічності може стати один влучний посыл, що збуджує ланцюгову реакцію мільйонів людей і має тривалий резонанс, а то й практичні наслідки.

Вказані обставини на повний зріст ставлять необхідність проведення детально змодельованої, продуманої політики пам'яті. Її, так би мовити, «воєнний» сегмент є одним з найбільш «вибухонебезпечних» і те, що відбувається нині у цій сфері, слід сприймати як виклики і навіть загрози безпеці України.

Враховуючи викладене вище, слід сформулювати загальні підходи та принципи реалізації державної політики пам'яті, що дозволяли б не тільки своєчасно реагувати на її еволюцію, а й передбачати можливі пі-

кові фази, збурення масової свідомості за допомогою політтехнологій та всіма іншими засобами, а також адекватно на них реагувати.

Державна політика національної пам'яті має базуватися на засадах загальноцивілізаційних цінностей, гуманізму, демократії й світоглядного плюралізму, сприяти консолідації української нації, зміцненню державності та її авторитету на міжнародній арені. Водночас вона має враховувати традиційні типи ментальності, що склались в окремих регіонах України і сповідувати диференційовані підходи, які б унеможливили спекуляції та штучне протистояння пам'яті мешканців різних регіональних, національних, конфесійних і політичних груп.

Атестація (репрезентація, позиціонування) історичної пам'яті громадян України повинна відштовхуватися від нашої власної історії і мати в цьому сенсі україноцентричний характер. Це зовсім не означає відмови від інтеграції в загальну картину історичної пам'яті всіх інших етнічних компонентів: російського, єврейського, польського і т.п.

Навьяність в Україні двох типів пам'яті про війну, що конфронтують, роблять можливості пошуку об'єднуючої (в чомусь компромісної) моделі доволі обмеженими. Апеляція певних політичних сил до ветеранів та сучасників війни з метою їхньої експлуатації в якості електорату постійно загострює больові точки, нав'язує громадськості дискусії, наслідки яких заздалегідь можна передбачити: як правило, вони несуть не соціальне примирення, зближення позицій, прагнення до продовження діалогу обох моделей пам'яті, а лише провокують розкол у суспільстві, пролонгують функціонування штампів та ідеологізованих стереотипів. Ситуацію погіршує систематичне підживлення цього протистояння ззовні. Прагнучи не втратити вплив на проросійські радянські цінності (зокрема, ветеранів війни та праці), певні політичні кола з-за кордону вносять суттєві корективи (коли не сказати більше) в процес переосмислення й переживання нашої історії. За цим стоять цілком реальні сценарії дезінтеграції України, і при цьому певна структура історичної пам'яті відіграє роль детонатора.

Домінуючими, стрижневими елементами несучої конструкції національної пам'яті про війну мають стати: а) положення про вирішальну роль, яку народ України поряд з іншими народами відіграв у перемозі над нацизмом, фашизмом і мілітаризмом. Лише відсутність суверенної державності не дозволила Україні стати повноцінним членом Антигітлерівської коаліції, хоча громадяни УРСР репрезентували Радянський Союз у його збройних силах, завдяки зусиллям яких ворог був розбитий; б) усвідомлення епічної жертвовності й самозреченості народу України. Понад 8 млн громадян республіки полягли на фронтах і в результаті терору окупантів. Спільною трагедією усіх народів України

стало масове знищення слов'ян, Голокост євреїв, геноцид ромів. Агресори завдали економіці, соціально-культурній сфері України величезних збитків. Відновлення промислового, сільськогосподарського потенціалу, системи охорони здоров'я, освіти й культури тривало майже десятиліття. Демографічні втрати (близько 13 млн чол.) заклали диспропорції в статеву структуру населення, знизили його природну репродуктивність і викликали низку негативних соціальних процесів (сирітство, алкоголізм та інші). Посттравматичний синдром став одним з чинників морально-психологічного стану більшості тих, хто пережив війну.

Ще одним наріжним каменем, відправною точкою політики пам'яті про Другу світову війну має стати положення про те, що український народ воював одночасно як проти нацизму й фашизму, так і проти більшовицького тоталітарного режиму. Ця дихотомія пояснюється всім ходом історичного розвитку, особливостями формування української політичної нації. Понад 6 млн громадян республіки воювали у складі Червоної армії проти вермахту та союзних йому армій. Героїзм і численні жертви на фронті закріпили за українцями почесне місце серед народів, уряди яких створили Антигітлерівську коаліцію.

Водночас сотні тисяч, коли не мільйони, українців були противниками сталінської системи. Не всі вони виявили готовність вступити у відкриту боротьбу з ним, але знайшлося чимало тих, хто зі зброєю в руках упродовж 40–50-х років бився проти тиранії. Помста режиму була жорстокою: сотні тисяч учасників українського самостійницького руху загинули в боях і тюрмах, а їхні рідні та близькі були депортовані у східні райони СРСР.

Ця суперечлива ситуація була викликана однією причиною – відсутністю суверенної Української держави, у зв'язку з цим її слід вважати органічним результатом антиукраїнської політики «сусідів» (Росії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини) у першій половині ХХ ст.

У зв'язку з цим перебуває завдання «зближення» у свідомості сучасних громадян суспільної функції учасників бойових дій: тих, хто воював у формі Червоної армії, і тих, хто бився в лавах УПА. Всі вони захищали майбутнє України: одні від нацистського, другі – від більшовицького терору.

Радянський і український різновиди патріотизму насправді мають більше схожих, аніж відмінних рис. Основу того й іншого типу патріотизму становила відповідальність за долю Батьківщини. Перед цим на другий план відступають різні технології формування патріотичних якостей у радянських людей і тих, хто поділяв ідеї самостійництва.

Подальших зусиль вимагає утвердження думки про те, що Друга світова війна стала черговим етапом боротьби за суверенну українську

державність. Самостійницький рух, що склався з різних військово-політичних сил та інституцій (ОУН, УПА, УГВР, ФНС. ФУР та інші), був органічним продовженням українського національно-визвольного руху XIX – поч. XX ст.

Суспільно-політична репрезентація українського самостійницького руху має виходити також з визнання того, що це було виявом природного у першій половині XX ст. права нації на самовизначення, визнаного більшістю цивілізованого співтовариства основоположним для розвитку всіх націй.

Зовнішньо-і внутрішньополітичні обставини склалися таким чином, що боротьбу за Українську соборну суверенну державу довелося вести всіма можливими засобами: ідеологічними, дипломатичними, військовими. Ця боротьба здійснювалась на три фронти: проти радянського, нацистського тоталітарних режимів та польських військово-політичних формувань і вимагала крайнього напруження сил, мужності, витривалості, ідейної переконаності. Разом з тим ця сторінка нашої історії сповнена трагічними епізодами, розколом ОУН з усім негативними наслідками, українсько-польським протистоянням, протидією радянізації західного регіону республіки, в результаті якого страждали цивільні громадяни.

70-та річниця початку Другої світової війни викликала сплеск дискусій та явно політичних спекуляцій. Захід продовжує зусилля, спрямовані на дискредитацію зовнішньої політики Радянського Союзу у 1939–1940 рр. Натомість правонаступниця СРСР – Російська Федерація обстоює позицію про правомірність кроків Сталіна на міжнародній арені у зв'язку з загрозами, викликами політикою західних демократій та їхніх «менших» союзників. В обох дискусіях дістається всім: Лондону й Парижу за Мюнхенську змову й політику «умиротворення» Гітлера; Варшаві – за агресивні наміри щодо Радянського Союзу під прикриттям могутніх покровителів; Москві – за «пакт Молотова–Ріббентропа», що кваліфікується як «відповідь на ситуацію, за якої не виходило іншим способом гарантувати безпеку країни» [26, с. 300]. Прибалтійські держави піддаються критиці за акції неповаги до пам'яті радянських воїнів, які визволяли край і полягли в боротьбі з нацизмом. Як і українці, прибалтійці чують з Москви закиди в тому, що вони засуджують «пакт Молотова–Ріббентропа», адже саме завдяки йому вони дістали територіальні прирощення. Останні твердження не можна залишити без коментарів.

Російські автори навмисно чи несвідомо не розводять дві речі: 1) подаючи територіальні набутки Сталіна у 1939–1940 рр. як благо для України, вони нічого не кажуть про те, що мотивація вождя мала суто геополітичне коріння, а не була пов'язана з інтересами українства; 2) «підмов-

ляючи» критиків політичного курсу Кремля «відмовитися» від територіальних прирощень, такі автори «забувають» про Гельсінкські угоди, які ніхто не відміняв: у них чітко закріплено статус-кво повоєнних кордонів, як результат Ялтинсько-Постдамських домовленостей. Отже, ще раз слід наголосити: критика політики Радянського Союзу, Німеччини, що зрештою створила передумови вибуху Другої світової війни, зовсім не означає відмови від Ялтинсько-Потсдамської системи, що стала основою повоєнного світового устрою.

Водночас всі, хто обирає події Другої світової війни в якості диспозиції для звинувачень іншої сторони, політичних інтриг і з'ясування стосунків, мають пам'ятати: в історії слід шукати уроки, а не прецеденти. Інакше ситуація може набути непрогнозованого розвитку і тоді світ знову опиниться на краю прірви.

З викладеного вище можна вивести кілька практичних рекомендацій.

Ситуація, що склалась у сфері історичної пам'яті, вимагає постійного моніторингу й всебічного аналізу, результати якого мають стати підставою подальшого генерування політики держави у цьому напрямі.

Не викликає сумніву наявність зовнішніх загроз та чинників, що вимагають адекватного реагування. Спільна історія ще не є пропуском на територію національної пам'яті українців, тому всіляке обмеження таких втручань є одним з нагальних завдань відповідних структур.

Першочерговими завданнями державних органів є актуалізація історичних знань у формі підтримки вітчизняних наукових, освітніх, культурних програм та інституцій, що популяризують їх серед різних категорій населення України, видавничих проєктів, ЗМІ.

З метою забезпечення сучасних наукових підходів до вироблення основних засад, форм, методів та змісту державної політики пам'яті існує потреба у створенні (на постійній чи контрактній основі) спеціалізованої робочої групи з істориків, політологів, психологів, соціологів, митців, фахівців іншого профілю, на яку покладалася б теоретична розробка проблем колективної пам'яті та підготовка практичних рекомендацій для державних установ та відомств.

Лише комплексний підхід до цієї справи здатний забезпечити сучасні методи до формування передумов реалізації політики пам'яті як одного з дійових інструментів організації суспільства і важливого чинника безпеки держави.

Список використаних джерел:

1. Aries P. *L'Homme devant la mort* / P. Aries. – Paris, 1977. – 642 p.
2. Assmann J. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. – München, 1992 – 344 s.

3. Assmann J. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität / J. Assmann // Kultur und Gedächtnis / Hg. v. J. Assmann, T. Hölscher. – Frankfurt a M., 1988. – pp. 9–19.
4. Droysen J. G. Historik / J. G. Droysen / Hg v. P. Leyh. – Stuttgart–Bad Cannstatt, 1977. – 532 s.
5. Fentress J., Wickham C. Social Memory / J. Fentress, C. Wickham. – Oxford, 1992. – 229 p.
6. Halbwach M. Les cadres sociaux de la memoire / M. Halbwach. – Paris, 1925. – 299 p.
7. Warburg A. M. Ausgewählte Schriften und Würdigungen / A. M. Warburg // Hg v. D. Wuttke, Baden-Baden, 1992 (3. Aufl).
8. Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження «Ставлення населення України до проблем, пов'язаних із Другою світовою війною». – К., 2009.
9. Арнаутова Ю. А. Культура воспоминания и история памяти // Ю. А. Арнаутова. История и память. Историческая культура Европы до начала Нового времени / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Круг, 2006. – С. 47–55.
10. Арнаутова Ю. Е. От меморія к «истории памяти» / Ю. Е. Арнаутова // Одиссей. – М.: Наука, 2003. – С. 170–198.
11. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес. – М.: Прогресс, 1992.
12. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалей / В. Артюх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soippo.narod.ru/documents/konfzhuk/artuh.doc>.
13. Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
14. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. М., 1990. – 808 с.
15. Грінченко Г. Г. Усна історія – теорія, метод, джерело / Г. Г. Грінченко // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упор. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко – Х., 2004. – С. 10–32.
16. Гири П. История в роли памяти? / П. Гири // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 14. – М., 2005. – С. 115–123.
17. Голос Волині – 1942. – 25 березня.
18. Сосніна К. В. Міжнародна конференція «Друга світова війна та відтворення історичної пам'яті в сучасній Україні» / К. В. Сосніна // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 305–307.
19. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К.: Критика, 2008. – 304 с.
20. Зенкин С. Свидетели, историки, филологи (Заметки о теории) / С. Зенкин // НЛЮ. – 2005. – № 74. – С. 557–565.
21. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
22. Лоуэнталь Д. Прошлое – чужая страна / Д. Лоуэнталь / Перев. с англ. А. В. Говорунова. – СПб: Владимир Даль. Русский остров, 2004. – 624 с.
23. Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. № 2–3 (40–41).
24. Репина Л. П. Коллективная память и мифы исторического сознания / Л. П. Репина / Сотворение Истории. Человек–Память–Текст / Отв. ред. Е. А. Вишленкова. – Казань: КГУ, 2001. – С. 321–343.

25. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр / Перев. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовиной. – М.: Изд-во гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.

26. Сенявский А. С., Сенявская Е. С. Вторая мировая война и историческая память: образ прошлого в контексте современной геополитики / А. С. Сенявский, Е. С. Сенявская // Завтра может быть уже поздно. – Вестник МГИМО. – М., 2009. – С. 299–310.

27. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер / Пер. с англ., ред. В. Ядов. – М.: Феникс, 1998. – 688 с.

28. Соколов А. В. Социальная память / А. В. Соколов // Общая теория социальной коммуникации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://scep sis.ru/librarylid580.html>

29. Томпсон А. Легенда об АНЗАКе: исследуя национальную мифологию и память в Австралии / А. Томпсон // Хрестоматия по устной истории. – Спб., 2003 – с. 189–202.

30. Хаттон П. История как искусство памяти / П. Хаттон / Перев. с англ. В. Ю. Быстрова. – СПб: Владимир Даль, 2003. – 420 с.

31. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 127.

32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 337.

33. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 4.

Лисенко А. Е. Украинское измерение Второй мировой войны через призму исторической памяти

Статья посвящена теоретическим и практическим аспектам генезиса и функционирования исторической памяти о Второй мировой войне. Рассматриваются вопросы, связанные с особенностями коллективной и индивидуальной памяти о тех событиях, а также основных направлениях государственной коммеморационной политики.

Ключевые слова: Вторая мировая война, нацизм, Украина, оккупация историческая память, мемориализация, коммеморация.

Lysenko O. E. Ukrainian Dimension of the Second World War through the Prism of Historical Memory

This article is devoted to the theoretical and practical aspects of the genesis and functioning of the historical memory about the World War II. The problems associated with features of collective and individual memory of those events, and the main directions of the commemoration policy are viewed.

Keywords: World War II, Nazism, Ukraine, occupation, historical memory, memorization, commemoration.

ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ПЕРЕМОГУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1941–1945 рр.: ДО ПРОБЛЕМИ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті подається авторське бачення основних елементів наукового забезпечення формування політики національної пам'яті. Автор зосереджує увагу на суспільно-політичному та духовно-культурному значенні збереження пам'яті про перемогу над нацизмом для легітимності, територіальної цілісності сучасної України, формування української політичної нації. Звертається увага на згубність цілеспрямованих фальсифікацій історичного матеріалу для інформаційної безпеки України.

Ключові слова: історична пам'ять, політика національної пам'яті, гуманітарна політика, державотворення, інформаційна безпека.

Національна пам'ять є невід'ємною духовно-культурною та суспільно-політичною складовою існування української політичної нації (громадянської спільноти), дієвим чинником ідейно-духовного буття України, важливою передумовою забезпечення консолідації української політичної багатонаціональної спільноти (далі – український народ) в інтересах прогресу нашої держави як демократичної, соціальної європейської країни.

Вона являє собою, на наш погляд, сукупність стійких уявлень та знань української громадянської поліетнічної спільноти про її минуле (події, постаті, а також вшанування їх пам'яті), має суспільно консолідуючу форму щодо змісту запам'ятовування та увічнення. Основу національної пам'яті становлять ціннісні оцінки тих подій минулого українського народу, які справили вирішальний вплив на його історичний поступ, державне становлення, політичну самоідентифікацію, цивілізаційні досягнення, та консенсусне сприймаються в суспільстві.

Важливою складовою політичної діяльності (гуманітарної політики) Української держави виступає *політика національної пам'яті*. Остання являє собою сукупність унормованих в концептуальному й правовому відношеннях принципів, методів та конкретних державних й суспільно-політичних заходів з використання (урахування) інформації про історичне минуле в процесах державного (національно-державного) будівництва й соціокультурного відтворення політичної нації. У зв'язку з цим автор хотів би висловити власне концептуальне бачення *змісту політики національної пам'яті* як такої та її наукового забезпечення.

Політика пам'яті є діалектичним процесом взаємодії держави й соціуму (громадянства, суспільних інститутів, окремих соціальних груп тощо) з приводу оцінки соціальної значущості певних історичних подій

та процесів, визначення доцільності, місця та ступеню впливу пам'яті про них на хід державно-політичного та соціального розвитку. При цьому ступінь адекватності змісту державних заходів з приводу історичної пам'яті об'єктивним потребам поточного суспільного розвитку обумовлює рівень гармонійності у взаємодії держави та основної частини суспільства, готовність останнього сприймати концептуальні постулати і повсякденну практику політики пам'яті.

В своїй *змістовній основі, функціях, спрямованості та інших сутнісних характеристиках* політика пам'яті визначається, передовсім:

- особливостями державно-політичного, суспільно-економічного ладу та апарату державного управління, міжнародного становища держави;
- ступенем реального суверенітету країни (народу) у минулому та сьогодні;
- базовими (актуальними) потребами суспільного розвитку, конкретно-історичними викликами, що стоять перед певною державою (політичною нацією, народом тощо);
- перебігом історичного минулого, цивілізаційними традиціями певної держави (нації);
- особливостями конкретної культурно-освітньої системи, традиційної культури, етноконфесійним складом населення тощо.

Виходячи з чинного в Україні конституційно-правового поля, політика пам'яті має здійснюватися на таких принципах:

- законності та поваги до невід'ємних прав особи та громадянина;
- пріоритетності законодавчо визначених національних інтересів, узгодженості її настанов та змісту із політичним курсом України;
- науковості та об'єктивності;
- незалежності від кон'юнктурних політичних, корпоративних або нав'язаних ззовні впливів;
- громадянської прозорості та ідейно-методологічного плюралізму.

Реалізація політики національної пам'яті, на нашу думку, передбачає вирішення таких основних завдань:

- визначення, згідно зі стратегічними потребами розвитку України і її суспільства, змістовних пріоритетів та організаційно-правових засад провадження політики національної пам'яті;
- організацію уповноваженими державними установами та об'єднаннями громадян наукових, інформаційно-аналітичних, меморіальних, громадсько-політичних, культурно-просвітницьких та інших заходів, спрямованих на формування та утвердження національної пам'яті;
- сприяння державотворчим процесам, формуванню суспільної злагоди, громадянської єдності, патріотичної свідомості, нерозривного гуманітарного простору та міжрегіональної інтеграції в Україні;

- збереження, відповідно до чинного законодавства України, духовних та матеріальних носіїв пам'яті про минуле, залучення їх до формування національної пам'яті нинішнього та майбутніх поколінь українського народу;

- створення наукових та інформаційно-духовних передумов до відновлення історичної справедливості щодо жертв незаконних й антилюдських діянь та подій, які мали місце в минулому українського народу;

- забезпечення належного місця прищепленню науково обґрунтованих знань про минуле на різних рівнях здобуття освіти, у гуманітарній роботі з громадянами України;

- поширення об'єктивної інформації про минуле українського народу, його місце у цивілізаційному поступі людства;

- допомогу зарубіжному українству, на основі норм міжнародного права та добросусідства, у збереженні національної пам'яті як складової національно-культурної ідентичності;

- сприяння забезпеченню інформаційної безпеки, суверенних прав, територіальної цілісності України, її інтеграції в європейський гуманітарний простір.

Важливою передумовою забезпечення ефективності політики національної пам'яті, виведення її з під впливу конфронтаційних політизованих впливів, є її ґрунтовне наукове забезпечення. Наукове та аналітичне забезпечення формування державної політики з питань національної пам'яті (координацію наукових досліджень та підготовку аналітичних матеріалів з питань національної пам'яті) покладено на Український інститут національної пам'яті (УІНП) відповідно до Положення про УІНП, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 31 січня 2011 р. № 74 [див. докладніше: 1; 10; 17; 18; 19].

При цьому наукове забезпечення розвитку національної пам'яті про державотворчі, соціально-економічні, духовно-культурні традиції й досягнення, бойову й трудову звитягу, історичні трагедії українського народу спрямоване на розв'язання завдань, які мають вагоме суспільно-політичне значення:

- концептуальне обґрунтування цілісної моделі української національної пам'яті;

- налагодження, в межах компетенції УІНП, процесу безперервного наукового, аналітичного та інформаційного супроводу політики національної пам'яті;

- сприяння державотворчим процесам, формуванню суспільної злагоди, громадянської єдності, патріотичної свідомості, нерозривного гуманітарного простору та міжрегіональної інтеграції в Україні;

- узгодження існуючих моделей та різновидів пам'яті, поступове усунення розбіжностей у процесі формування національної ідентичності та формування загальноукраїнської моделі пам'яті;

- збереження й творче використання історичного досвіду та цивілізаційної спадщини, наслідування й розвиток кращих рис традиційної ментальності українського народу;
- формування у громадян України розуміння тяглості вітчизняного минулого, почуттів національної та громадянської гідності, патріотизму, мобілізація духовних сил і творчого потенціалу українського народу;
- забезпечення духовного зв'язку між поколіннями, виховання поваги до спільного минулого, гордості за досягнення предків і пошани до їх жертвності;
- створення наукових та інформаційно-духовних передумов до відновлення історичної справедливості щодо жертв історичних трагедій українського народу;
- допомога зарубіжному українству, на основі норм міжнародного права та добросусідства, у збереженні національної пам'яті як складової національно-культурної ідентичності;
- подальший розвиток фундаментальних і прикладних напрямів ряду галузей гуманітарної науки в Україні;
- унормування науково-організаційних засад діяльності Українського інституту національної пам'яті як науково-дослідної установи, що перебуває в управлінні Кабінету Міністрів України.

Нормативно-правову основу наукового забезпечення згаданої діяльності становлять Конституція України, закони України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про інформацію», «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» та інші правові акти.

Основними шляхами наукового забезпечення політики національної пам'яті можуть розглядатися:

- розробка пропозицій щодо вдосконалення актів законодавства з питань національної пам'яті;
- експертиза профільних нормативно-правових актів у сфері гуманітарної політики, пов'язаних із проблематикою національної пам'яті;
- розробка рекомендацій та інших аналітичних документів для вищих органів державної влади та управління;
- надання науково-експертної допомоги Кабінету Міністрів України та іншим органам державної влади і управління у міжнародному співробітництві з гуманітарних проблем, зокрема з українцями за кордоном;
- виконання профільних запитів вищих органів влади та управління, громадсько-політичних об'єднань, громадян України та іноземних держав;

- проведення фундаментальних та науково-практичних досліджень, підготовка монографічних видань, наукових статей, дисертаційних праць, доповідей, оглядів, наукових статей та науково-довідкових видань;
- проведення наукових конференцій, нарад, «круглих столів», семінарів та інших зібрань з актуальних проблем національної пам'яті;
- здійснення моніторингу громадської думки щодо питань національної пам'яті;
- ініціювання, а також інформаційний супровід заходів держави з ушанування пам'ятних дат, подій, історичних постатей, відповідних проблем міжнародного співробітництва в гуманітарній сфері;
- популяризація наукових та аналітичних розробок УІНП, просвітницька робота, взаємодія із громадськими організаціями та засобами масової інформації.

Прикро, що в той час, коли вдячна пам'ять про звияту й жертвовність предків є справжнім «стратегічним ресурсом» життєвих сил Української держави, сфера історичної пам'яті стала жертвою штучної ерозії позитивної, суспільно значущої пам'яті про минуле, вилучення або «перекодування» змістів та світоглядних основ, котрі спираються на колективну пам'ять про минуле, впровадження у масову свідомість чужорідних тлумачень історії, які ведуть до дезінтеграції державницької організації та суспільного буття народу, прямої фальсифікації історико-документального матеріалу, демонізації історичної спадщини та традицій, ключових фігур вітчизняної історії. Наведені явища особливо промовисто підтверджуються історіографічною та інформаційно-психологічною ситуацією навколо історії України доби Великої Вітчизняної війни.

Безперечно, що з 1991 р. дослідження з історії українських земель роки війни суттєво збагатилися матеріалами раніш недоступних першоджерел. У контекст історії Другої світової війни поставлені, зокрема, проблема українського націонал-самостійницького руху. Однак, доводиться констатувати, що розвиток досліджень у згаданій царині здебільшого розвивається екстенсивно.

Переважають локальні, «дрібнотемні» праці із відчутним ідеологічним забарвленням, розраховані на сенсаційне «ураження» свідомості читача. Показово, що зникнення тягаря компартійної ідеологічної машини та відкриття доступу до джерел (чим певний час ще можна було пояснити великий попит на легковажну з наукового погляду спрямованість багатьох праць на теми історії війни) чомусь не призвели до врівноваженого вивчення цієї складної сторінки вітчизняної історії.

Кількісний доробок вчених та публіцистів незрозуміло повільно переростає в новий якісний рівень серйозних історико-аналітичних до-

сліджень минулого національно-визвольного руху – при тому, що саме такі дослідження мають становити науково-теоретичний фундамент законодавчих, наукових та просвітницьких кроків Української держави у напрямку формування неконфронтаційної національної пам'яті як складової консолідації української політичної нації. Водночас, політизація складних проблем історії Великої Вітчизняної війни та й інших актуальних проблем історичної науки, стала (поряд із сумнозвісною ерозією інтелектуального виміру буття України) причиною зниження методологічного рівня історичної науки [див. докладніше: 6].

Прикро, але для історика демократичної держави доступність практично усього комплексу спеціальних методів наукових досліджень, історіософських надбань різних наукових шкіл не завжди призводить до намагання комплексно застосувати їх до пізнання складних явищ минулого. Часто, з запалом неопітита, ми починаємо абсолютизувати ті чи інші професійні інструменти, механічно «імпортувати» певні кліше, не замислюючись над обставинами їх виникнення, ступеню виправданості науковою практикою. Вкотре підтверджується спостереження М. Бердяєва часів захоплення вітчизняної інтелігенції суто західноєвропейським інтелектуальним продуктом – марксизмом: «Засвоєння західних ідей і вчень... інтелігенцією було переважно догматичним. Те, що на Заході було науковою теорією, яка підлягала критиці, гіпотезою чи врешті-решт істиною відносною, частковою, що не претендувала на всезагальність, у ... інтелігентів перетворювалося на догматику, на щось на взірць релігійного одкровення» [7, с.101].

У рамках наукового повідомлення не можливо належно проаналізувати стан вивчення багатьох аспектів історичної долі України у 1941–1945 рр. Однак існує проблема (властива не лише вивченню періоду війни), яка багато дає для розуміння стану української історичної науки в цілому, і без вирішення якої спільним зусиллями гуманітарної науки навряд чи можна забезпечити науково-раціональну спрямованість історичної науки. Непросту ситуацію із різнобарвністю (від конструктивних дискусій до відвертої політизованої конфронтації) бачення історії України доби Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни в цілому навряд чи можна повно зрозуміти без урахування загального методологічного стану історичної науки та процесів у суспільно-політичній думці (очевидно, що між цими площинами існує неодмінний зв'язок, однак докладний його аналіз потребує окремого серйозного дослідження).

Думається, що причини цьому слід шукати не тільки в соціально-психологічних особливостях авторів, але й у обмеженості методологічного рівня вітчизняної історичної науки. Важко не погодитися із професором О.Зинов'євим: «У сучасній науці про суспільство (мається на ува-

зі пострадянське суспільствознавство – *Авт.*) немає не тільки пристойної загальносоціологічної теорії, але й навіть теорій, що відносяться до окремих типів суспільства» [11, с. 203].

Крім того, все більше дає взнаки й ураження самого механізму раціонального мислення пострадянських народів, у першу чергу – їх інтелігенції. «В результаті економічних та інформаційно-психологічних війн, – зазначає сучасний вчений С. Кара-Мурза, – була розмонтована “центральна матриця” світогляду, населення втратило цілісну систему ціннісних координат... До 1991 р. радянський народ був великою мірою “розсипаний” – залишилася маса людей, які не мають надособистісної свідомості й колективної волі. Ця маса людей втратила узгоджену картину світу й здатність до логічного мислення, виявлення причинно-наслідкових зв'язків» [13, с. 9].

Більше того, певні новітні «віяння» у царині історії війни та її впливу на долю України змушують замислитися і над їх впливом на сферу гуманітарно-інформаційної безпеки держави. У сучасне безпекознавство увійшло вже поняття «організаційної зброї», складовою якої виступають і знаряддя ворожого інформаційно-психологічного впливу. Визначимо лише деякі основні прийоми й методи використання знань та уявлень про минуле, які наявні в арсеналі «організаційної зброї» й застосовуються стосовно до національної (історичної) пам'яті того або іншого народу (суспільства):

- штучна ерозія позитивної, суспільно значущої для життєдіяльності народу та держави пам'яті про минуле;
- вилучення або «перекодування» змістів та світоглядних основ, котрі спираються на колективну пам'ять про минуле;
- впровадження у масову свідомість чужородних тлумачень історії, які ведуть до дезінтеграції державницької організації та суспільного буття народу;
- пряма фальсифікація або приховування історико-документального матеріалу;
- застосування спекулятивних (маніпулятивних) прийомів інтерпретації фактичного матеріалу;
- наполеглива дискредитація (демонізація) історичної спадщини та традицій, ключових фігур вітчизняної історії та інших вагомих елементів історичної пам'яті;
- створення відповідних структур, підготовка, виховання та заохочення «інтелектуального ударного загону» «війни з вітчизняною історією», з одночасними теоретико-методологічним роззброєнням та морально-психологічним спантеличенням гуманітарного професійного пропарку;

- прагнення до деінтелектуалізації, дераціоналізації масової свідомості як головної передумови «перекодування» історичної пам'яті – важливої складової державно-політичної лояльності та національно-культурної (цивілізаційної) ідентичності.

На фоні цього чимала частина українських гуманітаріїв потрапила у *своєрідну структурно-логічну пастку, яка особливо рельєфно дає взнаки на прикладі ставлення до історичної спадщини доби Великої Вітчизняної війни*. Намагання «відмежуватися» від радянського минулого, або подати його виключно в осудному, негативному висвітленні й трактуванні розглядається як знаряддя зміцнення легітимності, «правомірності» досягнення суверенітету. Водночас саме радянська доба заклала у *реальному* міжнародно-правовому, політичному й територіальному вимірах фундаментальні основи буття сучасної України як незалежної держави, і «історико-гуманітарний погром» радянської спадщини (за життя мільйонів цілком достойних громадян колишнього СРСР, передовсім тих, хто переміг гітлеризм та відбудував Україну) загрожує непередбачуваними наслідками для повноцінного існування Української держави та громадянської нації.

На фоні загального занепаду якості освітянської сфери та загрозової для майбутнього народу зневаги до розвитку науки, зарахування освіченості й інтелекту до розряду найменш престижних людських чеснот, спостерігається «методологічна дефіцитність» у вивченні масштабної, багатовимірної проблеми «Війна і доля України». На жаль, вона нерідко компенсується за рахунок:

- політично загостреного, майже механічного (аж до переспіву морально застарілої термінології) запозичення кліше офіційної радянської історичної науки;
- несвідомого, або зацікавленого застосування ідеологем, породжених у горнілі психологічної війни між суспільними системами;
- некритичного перенесення до науково-історичного поля суверенної вже України тих підходів й висновків діаспорних авторів, які зазнали впливу протистояння між еміграційними політичними угрупованнями;
- переходу частини авторів на точку зору й аргументацію, властиву відверто ідеологізованій частині «колег по цеху» у посткомуністичних державах, де ставлення до України та її історії повертається в русло «традиціоналізму» й «вічних геополітичних констант», а то й відвертої ностальгії за великодержавним статусом й перебуванням у складі держав «героїчних предків» українських земель. Зауважимо, що ремствувати з цього приводу навряд чи доцільно – чи не краще українським історикам зрозуміти природність таких трансформацій, адже вони справді набувають невблаганного характеру і переконливо демонструють пере-

вагу істотних державних інтересів, ментальних традицій та ірраціональних шарів історичної пам'яті над абстрактними міркуваннями на кшталт «загальнолюдських цінностей», «нашої та вашої свободи», «невпинного просування демократичних цінностей на посткомуністичному просторі».

Зауважимо, що відбувається і настирливе втручання методології та духу постмодернізму в гуманітарну науку та широку свідомість. Якщо для наукової сфери це загрожує втратою самого *сенсу* наукового пошуку – прагнення науковими методами максимально наблизитися до адекватного *пізнання сутності* явищ минулого, то для суспільної свідомості несе ризик впровадження суцільного морально-етичного релятивізму, втратою орієнтирів духовного буття, цивілізаційної самобутності. З цього приводу влучно висловився історик європейського рівня Я. Дашкевич: «Постмодернізм... в Україні, як і в інших регіонах світу, проявив себе насамперед своєю ідіотською інтелектуальною модою, що стала небезпечною для суспільства не лише національним індиферентизмом, але також застосуванням певного безвідповідального стилю мислення в політиці та економіці» [8, с. 19–20, 24].

Звернімо увагу лише на деякі тривожні властивості, що перешкоджають розвитку вітчизняного наукового історіописання Великої Вітчизняної війни.

1. Відбувається руйнування межі між науково-історичним дослідженням та «белетристикою..., пропагандистською, псевдонауковою агіткою..., мовляв, усі твори мають рівні альтернативні права, а довести істину неможливо» [8, с. 25]. Для вивчення історії України доби війни це обернулося поширенням тез про наявність егоїстичних «національних правд» про історію Другої світової війни, які не підлягають узгодженню науковими методами. Водночас, важко не погодитися з тим, що «всі країни чомусь домагаються, щоб Україна мовчала, коли стосується питань її історії, а от їхні бачення історії нав'язуються нам» [12, с. 60].

2. Спостерігається усунення макроісторії, її витиснення з поля дослідження Великої Вітчизняної війни нескінченним рядом локальних епізодів. Якщо поставити себе на місце молодого людини (яка б мала знати звичаї предків, плекати у собі відчуття гордості за них як складову громадянської свідомості, віри у спроможність історичної творчості свого народу), то їй важко буде скласти логічну картину – а чому ж нацизм був розгромлений? Рідкими темами стають дослідження масштабних військових операцій, організації військової промисловості, дипломатичної історії підведення підсумків війни, багатовимірний аналіз її наслідків для подальшої долі України тощо. Як приклад. Останнім часом набувають все більш широкого застосування методи «історії повсякдення» з її увагою до «малих життєвих світів», застосуванням ме-

тодів соціології, історичної демографії, антропології, соціальної психології (однією із об'єктивних причини цього є прагнення компенсувати неувагу радянської історіографії до ролі пересічної людини в історії).

Що ж стосується історії війни, то задокументовані у процесуально-правовому відношенні факти гітлерівського терору, доробок історичної науки та пам'яті народів-жертв дають більш ніж достатньо підстав для однозначних висновків про можливі перспективи людства й українського народу зокрема. Однак такі макроісторичні висновки зараз просто тонуть у масиві локальних публікацій про «недолугі жертви» у війні, свідомо однобічному акцентуванні на «чужій перемозі» у війні «двох тоталітарних режимів».

3. Поширення (як на «науковому», так і на інформаційно-психологічному рівнях) виключно негативного світобачення усього, що пов'язане із Великою Вітчизняною та Другою світовою війною в цілому. Так, чимало авторів насаджують інтерпретацію справедливої для українського та інших народів СРСР війни як війни «чужої для України», «зіткнення двох тоталітарних режимів», «заміну однієї окупації іншою», концентрують увагу на репресіях, зловживаннях або надмірних втратах Червоної Армії, намагаються «дегероїзувати» її через роздмухування фактів незаконного поводження з цивільним населенням тощо. Доходить до суто аморальних тверджень – наприклад, гітлерівський терор й звірства проти цивільної людності оголошуються наслідком «партизанських провокацій» тощо. Чи можна зрозуміти при такому вибірковому підході усієї багатоманітності непростих історичних явищ?

Зауважимо, що пересічний читач не володіє (і не зобов'язаний володіти) методами пізнання історії на рівні професійного науковця. Відтак «ефектно» подана сумнівна, мозаїчна інформація може в його свідомості набути масштабів всеосяжної та «єдино правдивої картини» велетенського й складного історичного явища – війни.

Це відбувається на фоні замовчення зарубіжною історіографією «незручних» для інших її учасників сторінок Другої світової війни. «Все, що працює на її негативний образ (історії провідних країн Заходу – *Ает.*), – зазначає сучасний історик О. Горянин, – давно й ретельно вилучено, розкладено по полицях, розмазано по монографіях. Якщо в європейських країнах вигідна імпазантна парадна історія завжди «in print», а дошкульні й неприємні факти для цих країн потрібно виловлювати по академічних виданнях, то у нас все чомусь навпаки».

Водночас, «... над тим, щоб налякати нашого громадянина, працюють самі потужні сили, ... щоб аудиторія відчувала себе дискомфортно всередині національної культури». Автор наводить слова слов'янського мислителя XVII ст. Ю. Крижанича, які разуче точно передають різницю

між сучасною західною та вітчизняною пострадянською історіографіями війни: «Не подобає нам самим про себе злословити, а навпаки, слід уважно розібрати, що про нас інші народи говорять, [адже вони] далеко переважають нас у жорстокості, у брехливості, в ересьях, і у всяких пороках й сквернах, і у нашому народі ніколи не бачили такого насильства, підступу, хитрощів, клятвопорушень, які властиві цим народам» [6, с. 57, 96, 124]. Візьмемо хоча проблему «масового колабораціонізму українців». Та ж польська історіографія, в якій ця проблема охоче гіпертрофується, могла б звернути увагу на такі факти: у вермахті служило до 240 тис. поляків (у 1945 р. в арміях західних союзників перебувало не більше 250 тис. поляків) [9].

Перегляд результатів війни зарубіжними державами здійснюється вельми вибірково. Польща, скажімо, воліє не згадувати про те, що у процесі післявоєнного врегулювання вона отримала до 30% сучасної території, і багато в чому – завдяки зусиллям саме радянській дипломатії [21].

Геополітичні та міжнародно-правові акти радянської доби становлять основу територіальної цілісності та легітимності кордонів сучасної України. Сучасне українське суспільство сприймає це як статус-кво, що набув надійного (на свій час) багатостороннього або двостороннього правового фіксації в рамках оформлення міжнародно-правових наслідків Другої світової війни. «Відмежування» від «радянської історії» доби Другої світової війни та доби післявоєнного врегулювання може бути використане радикальними силами сусідніх з Україною держав для того, щоб поставити під сумнів конфігурації західних кордонів України. Зокрема, Ялтинська конференція 1945 р. ухвалила постанову «Про Польщу», що закріпила визнання великими державами приєднання Сх. Галичини до СРСР та УРСР. Угода СРСР з Чехословаччиною від 29 червня 1945 р. передала Закарпаття УРСР та СРСР. УРСР виступала співзасновницею ООН, окремою договірною стороною на Паризькій мирній конференції 1947 р., де закріплено відмову Румунії та Угорщини від територіальних претензій до УРСР.

Відтак для України, її соборності й територіальної цілісності особливо небезпечним є зусилля з «підміни підсумків Другої світової війни на підсумки «холодної війни», спроби «оголошення ялтинської системи тотожній гітлерівській агресії», при цьому «жодні інші зміни європейських кордонів Ялтинсько-Потсдамською системою, крім територіальних рішень на користь СРСР, не викликають сьогодні нездорового інтересу», їх намагаються подати як результат «експансіонізму» сталінського тоталітаризму» [14].

Нині сталінізм оголошується близнюком нацизму. Проте під поняття «сталінізму» (як історичного типу державного управління й

політичного режиму) можна, за бажання, підвести органи влади та управління, Червону армію, тил діючої армії, партизанський рух, дипломатію (зусилля якої забезпечили сучасну соборність українських земель у ході закріплення міжнародно-правових наслідків Перемоги), громадські організації тощо. Не зважають і на різницю потенціалів агресора разом із окупованими західноєвропейськими територіями – з одного боку, та Радянського Союзу, – з іншого, без чого не зрозуміти особливої напруги й тягаря, котрі несли народи СРСР у війні. Зараз важко уявити всю глибину негативних наслідків для міжнародно-правового статусу ототожнення гітлеризму й політичного ладу СРСР, агресора та країн і народів, що стали його жертвами. Можна тільки здогадуватися, яку «скриньку Пандори» ревізійнізму це здатне відкрити.

В якості ілюстрації варто навести випадок зі статтею варшавського професора П. Вечорківського у впливовій газеті «Rzeczpospolita» (28 вересня 2005 р.). «Ми могли б знайти на боці Рейху майже таке місце, як Італія...», – «переграє» історію громадян країни, що зазнала страшних втрат від гітлеризму, – в підсумку ми були б у Москві, де Адольф Гітлер разом із Ридз-Смігли приймав би парад переможних польсько-німецьких військ... Відібрання Західної Білорусі й частини України у радянських республік, Вільнюса у Литви, Тешинської Сілезії у Чехословаччини були актами історичної справедливості». Ще недавно такі слова викликали б шок та відповідну реакцію в Європі, де засудження нацизму й відсутність територіальних претензій розглядаються як обов'язкові атрибути цивілізованості й одна з основних підстав євроінтеграції. Нині ж подібні факти залишаються непоміченими, хоча їхня провокаційна спрямованість очевидна.

4. Надзвичайно важливе явище й поняття «історична пам'ять» трактується вузько, кон'юктуро. Нерідко її зміст зводиться виключно до страждань, поневірянь замість подання наукового пояснення закономірності тих же самих жертв й утисків людських прав у конкретно-історичній ситуації («історичній пастці»), в якій опинилися народи в роки Другої світової війни. Водночас ігноруються величні прояви народної творчості, бойового духу, патріотизму, військового мистецтва, досягнення у сфері індустрії, науки, культури. Має рацію проф. В. Сергійчук: без ознайомлення «широкого українства з внеском співвітчизників у світову науку, освіту, техніку, культуру... нам буде важко сформуванати національну свідомість нашого народу» [12, с. 12]. Ба більше, нам загрожує втрата адекватного й позитивного взагалі сприйняття історії, самих причин перемоги предків над антилюдською силою нацизму.

На жаль, патріотичні заклики до подолання «меншовартості» українського народу дивним чином уживаються із підривом віри у свою спроможність як дійової особи Історії. Як тут не згадати про запропо-

новане відомим істориком Л. Гумільовим поняття «антисистеми», під якою він розумів стійку спільноту людей з винятково негативним світосприйняттям. Важко не погодитися із думками проф. Н. Нарочницької: «Суспільство втомилосся ставитися із презирством до своєї Вітчизни... Коли нації навіюють, що вона – невдаха світової історії, не здатна ні на що сама й навіть не може засвоїти чужі уроки..., то руки опускаються від відчуття безвихідності. У відповідь – народ, який витискають на узбіччя світової історії, являє демографічну катастрофу, або втрачає природне біблейське почуття – бажання продовження роду» [15, с. 6, 16, 161]. Не варто й говорити, що звитяга українців на фронтах Великої Вітчизняної та Другої світової війни є потужним фактором формування національної пам'яті, інакше її доводиться базувати на сурогатних версіях про «могутню імперію давніх укрів» та іншому псевдоісторичному фентезі.

Отже, аналіз актуальних завдань наукового забезпечення формування політики пам'яті щодо Великої Вітчизняної війни застерігає від методологічно неспроможних спроб штучно розглядати певні періоди історії України (імперський, радянський) як винятково негативні, «втрачений історичний час». Історичний час нерозривний хоча б тому, що не може бути переглянутий сучасниками, котрі можуть дорого заплатити за нерозуміння усієї повноти причинно-наслідкових зв'язків у процесах і подіях минулого. Їхні наслідки були далеко не однозначні і зараз втрачаються саме їх значущі (сприятливі) для розвитку України надбання, і тут реальна загроза ревізії соборності слугує зайвим підтвердженням.

Промовистим є дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 1 по 5 квітня 2011 р. в усіх регіонах України (опитано 2009 респондентів віком від 18 років). Показово, що понад дві третини громадян України (70%) вважають День Перемоги великим святом, ще 23,6% опитаних вважають цей день звичайним святом. Не вважають День Перемоги святом лише 4,7% опитаних. Понад 66% опитаних громадян вважають ту війну саме Великою Вітчизняною [20].

Наочними є і результати соціологічного опитування компанії Research&Branding Group щодо святкування громадянами України свята Перемоги (19–29 квітня 2013 р.). Вони засвідчили, що більшість українців (75%) 9 травня збираються святкувати День Перемоги, тоді як 18% жителів країни не святкуватимуть День Перемоги. Думки щодо святкування Дня Перемоги розділилися у жителів Західної України – 50% населення даного регіону збирається святкувати День Перемоги, тоді як 42% – не збирається цього робити. Як звичайний вихідний 9 травня сприймають 13% жителів країни і лише для 3% опитаних 9 травня – звичайний день. Як звичайний вихідний 9 травня найчастіше сприймають жителі Заходу України (28%), молодь до 30 років (19%). Для біль-

шості українців (79%) значимість такого свята як День Перемоги залишилася незмінною [16].

Натомість намагання насадити в історичній пам'яті українського народу виключно негативне, перекручене за допомогою псевдонаукових конструкцій та інформаційно-психологічних технологій бачення сутності й наслідків Великої Вітчизняної війни спрямоване, у кінцевому випадку на:

- руйнацію ментальних основ (передовсім – «національної гордості») українського народу як активного суб'єкта історичної творчості;
- формування у пострадянських народів через прищеплення уявлення про «злочинних предків» (вислів З.Бжежинського) відчуття суспільно-психологічної неповноцінності в інтересах полегшення «вмонтовування» України у глобальні схеми «нового світового порядку»;
- творення (через нівелювання міжнародно-правових результатів Другої світової війни, статусів агресора й жертв агресії) інформаційно-політичних передумов до взяття під сумнів територіальної цілісності суверенної України;
- підживлення суспільно-політичного, регіонального, етноконфесійного протистояння в Україні навколо гострих питань історії війни як довгострокового чинника підтримання нестабільності й пониження дієспроможності України як учасника континентальних та світових міжнародних відносин [ці проблеми докладніше порушувалися нами: 2–4].

Досвід періоду незалежності України свідчить, що кон'юнктурне використання або тенденційне тлумачення історичного матеріалу (у т.ч. – стосовно доби Великої Вітчизняної війни) перетворює його на знаряддя політичного протистояння, розпалення міжнаціональної ворожнечі, ксенофобії, національної або релігійної нетерпимості з боку окремих політичних формувань та громадських організацій, ускладнює діалог між суспільними, національними, регіональними спільнотами, ставить під загрозу збереження громадянської злагоди й територіальної цілісності України, а також відкриває шлях до маніпулювання історичною свідомістю зі сторони зовнішніх сил.

Водночас, бойова й трудова звитяга доби Великої Вітчизняної є класичним прикладом селекції інформаційного наповнення історичної пам'яті самим народом для набуття самоповаги й сил для розвитку. Крім того, в українському суспільстві, яке швидко набуває розшарованості за майновою, регіональною, етнічною ознаками, спільна пам'ять про міжнародну визнану велич Перемоги може стати одним із важелів порятунку надособистісної, консолідуючої свідомості громадян, без якої неможливим є легітимність держави та формування громадянської спільноти.

Список використаних джерел:

1. Веденєєв Д. В. Наукове забезпечення формування політики національної пам'яті в Україні: до питання про визначення принципів, змісту і механізмів реалізації / Д. В. Веденєєв // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 6. – С. 208–216.

2. Веденєєв Д. Пам'ять про Велику Вітчизняну війну і проблеми забезпечення інформаційної безпеки Української держави / Д. В. Веденєєв // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НУОА, 2012. – Вип. 19. – С. 207–221.

3. Веденєєв Д. В. Виклики в гуманітарній сфері України і національна пам'ять / Д. В. Веденєєв // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 5. – С. 23–36.

4. Веденєєв Д. В. Військова історія як інструмент обстоювання територіальної цілісності Української держави / Д. В. Веденєєв // Воєнна історія Поділля та Буковини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25–26 листопада 2009. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 413–419.

5. Веденєєв Д. В. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Д. В. Веденєєв, О. С. Лисенко // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 4–29.

6. Горянин А. Мифы о России и дух нации / А. Горянин. – М.: Пента График, 2001. – 248 с.

7. Грабовський С. Утопія більшовизму на українських теренах // Україна крізь віки / С. Грабовський. – К.: Ярославів вал, 2000. – С. 97. – 113.

8. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука / Я. Дашкевич // Україна крізь віки. – К.: Ярославів вал, 2000. – С. 12–28.

9. Зарубежное военное обозрение – 2009. – № 12. – С. 101.

10. Зерній Ю. О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 – С. 71–76.

11. Зиновьев А. Русская трагедія / А. Зиновьев. – М.: Алгоритм, 2007. – 608 с.

12. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: Матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008 р. – К.: НІСД, 2008. – 128 с.

13. Кара-Мурза С. Демонтаж народа / С. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2007. – 704 с.

14. Нарочницкая Н. Европейские фальсификаторы истории – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravmir.ru/evropejskie-falsifikatory-istorii/>

15. Нарочницкая Н. А. Россия и русские в современном мире / Н. Нарочницкая. – М.: Алгоритм, 2009. – 461 с.

16. Пилявець Р. Друга світова війна у суспільній свідомості українського народу: соціологічний вимір. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/conte>

17. Солдатенко В. Як не розчинитися у глобалізованому світі: проблеми наукового забезпечення формування політики національної пам'яті

в Україні / В. Солдатенко, Д. Веденєєв // Україна дипломатична. – 2012. – Вип. XIII. – С. 687–715.

18. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення / В. Солдатенко // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 7–25.

19. Солдатенко В. Ф. Українському інституту національної пам'яті – наукове спрямування – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1585.htm>

20. Українці вважають День Перемоги дійсно великим святом (опитування) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=162

21. Фененко А. Дискусии с заданным результатом. Пересмотр итогов Второй мировой войны таит угрозы миру / А. Фененко // Независимое военное обозрение. – 2009. – 16 октября.

Веденеев Д. В. Сохранение памяти о победе в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: к проблеме научного обеспечения

В статье предлагается авторское видение основных элементов научного обеспечения формирования политики национальной памяти. Автор сосредотачивает внимание на общественно-политическом и духовно-культурном значении сохранения памяти о победе над нацизмом для легитимности, территориальной целостности современной Украины, формирования украинской политической нации. Обращается внимание на пагубность целенаправленных фальсификаций исторического материала для информационной безопасности Украины

Ключевые слова: историческая память, политика национальной памяти, гуманитарная политика, государственное строительство, информационная безопасность

Vedeneev D. V. Preservation of the Memory about the Victory in the Great Patriotic War in 1941–1945: the Problem of Scientific Ensuring

In the article author gives the vision of the basic elements of scientific policy of the national memory formation. Author focuses on the socially-political, spiritually-cultural significance of memory preservation about the victory over Nazism for the legitimacy, territorial integrity of modern Ukraine, Ukrainian political nation formation. The attention is focused on the harmfulness of directed falsifications of historical material for the information security of Ukraine.

Keywords: historical memory, politics of national memory, humanitarian politics, state building, information security.

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

У статті на підставі результатів соціологічних опитувань і наукових праць висвітлено сприйняття сучасним українським соціумом Другої світової війни як історичного феномена. Підкреслено, що суспільна пам'ять про минулу війну виступає чинником, який розколює українське суспільство, а тому її слід розглядати як соціальну проблему. Окреслено деякі шляхи практичного вирішення цієї проблеми.

Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, історична пам'ять, історичний міф, війна міфів, деміфологізація.

Серед усіх визначних подій світової історії Другій світовій війні об'єктивно належить особливе й, напевне, одне з визначальних місць, що зумовлено низкою вагомих чинників. Насамперед, ця війна виявилася найбільшим в історії людської цивілізації соціальним катаклізмом – за масштабами розмаху та наслідків, колосальністю спричинених жертв, заподіяних руйнувань і матеріальних втрат вона не має аналогів у світовій історії. По-друге, вона належить до тих доленосних подій, результати і наслідки яких на багато десятиліть наперед визначили майбутнє країн і народів світу, стали відправним пунктом і поштовхом до велетенських континентальних геополітичних змін. По-третє, жодна інша історична подія не залишила такої глибокої рани у пам'яті переважної більшості народів планети і душах людських, як Друга світова війна – війна небувалих масштабів, що розколола світ не тільки просторово-територіально, а й у часі. Родини, яких торкнулося воєнне лихоліття, зберігають свої рахунки з нею і в наступних поколіннях. Ця війна залишається подією, до якої досі найбільше і найчастіше звертається наша активна історична пам'ять. І саме події та травматичний досвід, пов'язані з Другою світовою війною і періодом окупації, поряд з тими, що пов'язані з Голодомором 1932–1933 рр., становлять найбільшій сегмент національної пам'яті українського народу.

Друга світова війна як соціально-історичний феномен є надзвичайно складним і багатовимірним явищем. З одного боку, це найбільша за своїми проявами і наслідками трагедія в історії людства, що завдала великих страждань і горя кожній родині, нації, країні, крізь які вона пройшла, забравши людські життя, роз'єднавши сім'ї, порушивши фізичне і моральне здоров'я людей, зруйнувавши їх домівки і усталений побут. Разом із тим, ставши суворим випробуванням для людей, народів, країн, людства загалом і попри свою тотальну брутальність, вона виявила яскраві приклади людської гідності, стійкості, мужності, відваги,

самопожертвування, героїзму, «людяності у нелюдяний час». І, нарешті, минула світова війна – то важливий і завжди вкрай актуальний історичний урок сучасному і прийдешнім поколінням.

Чи не найбільший свій чорний і кривавий слід Друга світова війна залишила в Україні. На плаху війни, у вир якої українці потрапили не з власної волі, було покладено неосяжно велику (і яку точно встановити неможливо) кількість людських життів її синів і дочок.

Серед величезних втрат України в Другій світовій війні найтяжчими були демографічні. Війна й окупація призвели до різкого, катастрофічного зменшення кількості населення, значних деформацій у його національному, статевому, віковому, професійному складі [30, с. 737]. За різними підрахунками, внаслідок воєнних дій, політики окупаційних властей, голоду та репресій в Україні за роки війни втратили життя від 7 до 10 млн людей. Найчастіше називають цифру у понад 8 млн загиблих. І це лише прямі безповоротні людські втрати нашої країни. Значно більшими є демографічні втрати, які вимірюються сумою загиблих і померлих з числа військових і цивільного населення внаслідок бойових дій, окупації, репресій, голоду, епідемій і хвороб, емігрантів (тих, хто з різних причин залишився на чужині) і ненароджених з причин, породжених війною. Фахівці припускають, що загальний показник демографічних втрат українців сягає понад 13 млн осіб (дослідниками називаються цифри від 13 до 17 млн осіб) [1; 9; 13; 14; 23–27; 30; 31]. Так, за офіційними даними, за період від січня 1940 р. до січня 1945 р. населення УРСР скоротилося з 40 млн 967 тис. до 27 млн 383 тис. осіб, тобто демографічні втрати склали 13 млн 584 тис. людей [1, с. 561]. Зазначимо, що для поповнення демографічних втрат, тобто на відновлення довоєнної кількості населення, України знадобилося майже 20 років – лише у другому півріччі 1960 р. вона досягла загальної довоєнної чисельності населення України у її нинішніх межах – 42,9 млн жителів [30, с. 778].

Майже сім десятиліть відділяє нас від завершення найкривавішої війни в історії людства, проте українське суспільство зберігає пам'ять про всенародну трагедію і людський подвиг. З кожним роком залишається все менше й менше учасників і свідків тих подій. Так, згідно з обліковими даними Пенсійного фонду України, чисельність ветеранів війни в Україні за останні три роки зменшилася на 28,8 %, з 2,084 млн осіб у 2010 р. – до 1,483 млн осіб в 2013 р. [19].

Та на жаль, Друга світова війна, передусім історична пам'ять про неї, залишається одним з головних «полів битви», що розколює українське суспільство. «Лінія фронту» цієї завзятої «битви за пам'ять» проходить через ставлення і відповіді на кілька проблемних і болючих питань, передусім, таких:

1) Чи була минула війна дійсно Великою Вітчизняною для українського народу (українців та представників багатьох інших народів, всіх, хто вважає Україну своєю Батьківщиною)?

2) Чи стала спільна перемога над нацистами та їхніми союзниками Великою Перемогою для України і українців, особливо з погляду подальшої долі?

3) Хто під час війни боровся за справжні ідеали і кого в Україні вважати героями війни – воїнів Червоної Армії та учасників радянського руху Опору (партизанів і підпільників) чи вояків УПА й інших формувань українського національно-визвольного руху? А можливо, протиставлення у даному випадку взагалі неприйнятне і навіть неправомірне?

Сформульовані питання не є суто науковими – вони мають виразну емоційну складову і залишаються вкрай болючими для певних спільнот і суспільства в цілому. Дати на них сьогодні однозначні науково обгрунтовані та юридично вивірені відповіді навряд чи можливо. Проте держава і суспільство повинні (і бажано, з одного боку – дуже розумно, виважено, у відповідності до принципів історичної правди та справедливості, а з іншого – якнайшвидше) раз і назавжди відповісти на них.

Разом з тим, вирішення багатьох проблем знаходиться у науковій сфері, і їх розв'язання є прерогативою та завданням науковців. Так питання місця Другої світової і Великої Вітчизняної війни в суспільній свідомості, в історичній та національній пам'яті українського народу упродовж останнього десятиліття розглядалися багатьма вітчизняними фахівцями різних наук, передусім історії, політології, соціальної філософії, соціології, культурології. Увага дослідників при цьому акцентувалася на питаннях актуальності, значимості та місця минулої війни в суспільній свідомості та історичній пам'яті; сутності, змісту, особливостей, джерел, механізмів і шляхів формування історичної та національної пам'яті про Другу світову війну; практичне вирішення проблем, пов'язаних з наявною контрверсійністю у сприйнятті суспільством подій минулої війни тощо [3–12; 14–16; 18; 20; 21; 25; 26; 29; 30]. Проте проблема відображення минулої війни в історичній пам'яті соціуму, так само як і в суспільній свідомості, надто багатогримна і складна, тому вирішити її теоретично, а особливо на практиці, вкрай важко.

Очевидно, що відсутність спільного бачення історичного минулого і національної пам'яті спричиняє соціальне напруження у суспільстві та стоїть на заваді консолідації нації. Для стабільності й розвитку держави і суспільства вкрай важливими є об'єднуючі чинники, особливо ті, що пов'язані з нашим історичним минулим. Мова йде про закарбовані в суспільній свідомості й історичній пам'яті яскраві події та явища нашої спільної історії, які сприяють формуванню політичної нації, єдності

народу і держави, консолідації соціуму країни задля успішного вирішення завдань, які перед ним стоять. Відомий вітчизняний історик Д. Веденєєв зазначає: «Об'єктивно існують фундаментальні елементи національної пам'яті, котрі консолідують свідоме громадянство. У першу чергу – це пам'ять про перемогу у Великій Вітчизняній війні. Вона на сьогодні є одним із небагатьох суспільно значущих чинників, здатних консолідувати суспільну свідомість та забезпечувати життєво важливий для народу духовний зв'язок між поколіннями» [5, с. 46]. Проте, як показує практика, цей чинник у всеукраїнському масштабі спрацьовує далеко не повною мірою. Ми можемо констатувати, що на цей час означений чинник ще не став дійсно об'єднуючим. Історична пам'ять про Другу світову війну в сучасному українському суспільстві не стала спільною, загальновизнаною в національному масштабі та усталеною, а тому не відіграє консолідуючої ролі.

З одного боку, як свідчать результати проведених упродовж останніх років соціологічних опитувань (які можна вважати певним дзеркалом і «вимірювачем температури») історичної пам'яті суспільства, період Другої світової війни сприймається всіма віковими групами громадян України з повагою і відчуттям значимості. Разом з тим, незважаючи на процес природної зміни поколінь, який призводить до зменшення емоційної складової в оцінках історичних подій, в Україні зберігається високий рівень напруження та заполітизованості у трактуванні цієї важливої сторінки історії. Ми повинні визнати, що війна, яка завершилася маже 70 років тому, у наш час залишається тим чинником історичної пам'яті українців, який продовжує розколювати їх політично, ідеологічно і ментально [12; 29, с. 44].

Це підтверджують основні результати соціологічних опитувань, проведених поважною та авторитетною установою – Центром політичних та економічних досліджень ім. О. Разумкова (далі – Центр Разумкова) – напередодні Дня Перемоги упродовж декількох років (2003–2011 рр.) з питань ставлення українців до свята 9 травня та назви минулої війни. Зазначимо, що ця установа ніколи не давала підстав для підозр у непрофесійності чи заангажованості.

Відповіді на питання *«Незабаром Україна святкуватиме День Перемоги [9 травня]. Визначте, будь ласка, своє ставлення до цього свята»*, наведені у табл. 1 (у %) [36–43].

Як показує аналіз динаміки отриманих результатів, якихось значних зрушень у сприйнятті Дня Перемоги громадянами України за останнє десятиліття не відбулося. Приблизно 70 % населення, згідно з багаторічними результатами соціологічних опитувань, вважають 9 травня (День Перемоги) великим святом, ще 20–25 % опитаних вважає цей день звичайним святом. Отже переважна більшість жителів України вважає

День Перемоги великим святом. Не вважають святом цей день по Україні – в межах від 5 до 8% населення.

Про регіональні відмінності у сприйнятті дати 9 травня свідчить соціологічне опитування Центру Разумкова, проведене у квітні 2008 р. (табл. 2) [37].

Таблиця 1

Відповіді	квітень 2003	квітень 2007	квітень 2008	квітень 2009	квітень 2010	квітень 2011
Для мене це дійсно велике свято	71,7	72,5	65,3	68,5	74,9	70,0
Для мене це звичайне свято, як й інші офіційні свята	21,6	21,8	26,4	21,3	19,2	23,6
Для мене це не свято, а звичайний вихідний день	5,5	4,8	5,8	7,1	4,1	3,8
Для мене це не свято і я вважаю, що цей день має бути робочим	0,7	0,8	1,1	1,5	0,9	0,9
Важко відповісти	0,5	1,0	1,4	1,6	0,8	1,6

Таблиця 2

Відповіді	Захід	Центр	Південь	Схід
Для мене це дійсно велике свято	30,4	69,3	76,7	76,5
Для мене це звичайне свято, як й інші офіційні свята	42,3	26,7	18,3	20,7
Для мене це не свято, а звичайний вихідний день	18,4	2,9	3,3	2,6
Для мене це не свято і я вважаю, що цей день має бути робочим	3,9	0,6	0,3	0,2
Важко відповісти	5,0	0,5	1,4	0,2

Таблиця 3

Відповіді	18-29	30-39	40-49	50-59	60 і старші
Для мене це дійсно велике свято	52,8	56,4	65,4	72,0	78,0
Для мене це звичайне свято, як й інші офіційні свята	35,9	33,1	25,8	21,8	16,8
Для мене це не свято, а звичайний вихідний день	8,2	7,1	6,3	5,1	3,0
Для мене це не свято і я вважаю, що цей день має бути робочим	1,8	1,7	0,8	0,4	0,6
Важко відповісти	1,4	1,7	1,8	0,7	1,7

(Застосовується такий розподіл областей за регіонами: Південь – АР Крим, Одеська, Херсонська, Миколаївська області; Центр – Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Схід – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області).

Це ж опитування за віковим розподілом [37] дало результати, наведені в табл. 3.

(Дослідження проведено соціологічною службою Центру Разумкова з 11 по 17 квітня 2008 р. Опитано 2019 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України. Теоретична похибка вибірки – 2,3 %).

Отже, ми можемо констатувати, що зберігається досить стале ставлення до Дня Перемоги як до великого народного свята. Проте, тут є значні регіональні відмінності. Особливо це стосується Західного регіону, де результати найбільш відмінні від загальних по Україні. Так, за результатами соціологічного опитування, проведеного у квітні 2007 р., у Західному регіоні України День Перемоги великим святом вважали менше половини опитаних (43,3 %), а майже кожен п'ятий (19,3 %) не вважав цей день святом [39].

У минулому і нинішньому роках Центр Разумкова, на жаль, подібного соціологічного дослідження не проводив (а якщо й проводив, то вони не анонсувалися). Проте, маємо можливість проаналізувати результати соціологічного опитування, проведеного компанією Research & Branding Group щодо святкування громадянами України свята Перемоги. Оприлюднені на сайті компанії [34], вони не набагато відмінні від вже розглянутих результатів дослідження Центру Разумкова. Отже, за даними дослідження, проведеного названою компанією з 19 по 29 квітня 2013 р., більшість українців (75 %) 9 травня збираються святкувати День Перемоги, тоді як 18 % жителів країни не святкуватимуть День Перемоги. Думки щодо святкування Дня Перемоги розділилися у жителів Західної України – 50 % населення даного регіону збирається святкувати День Перемоги, тоді як 42 % – не збирається цього робити. Як звичайний вихідний 9 травня сприймають 13 % українців і лише для 3 % жителів країни 9 травня – звичайний день. Найбільше тих, для кого 9 травня – це велике свято, серед жителів Півдня (91 %), Сходу (89 %) та Центру (87 %) України, серед людей у віці 50–54 роки (87 %) і старше 55 років (88 %), а також серед міських жителів (86 %). Як звичайний вихідний 9 травня найчастіше сприймають жителі Заходу України (28 %), молодь до 30 років (19 %). Для більшості українців (79 %) значимість такого свята як День Перемоги залишилася незмінною. Кожен десятий украї-

нець (10 %) стверджує, що значимість Дня Перемоги для нього зросла в порівнянні з попередніми роками, практично стільки ж (8%) вважають, що значимість свята для них за останні роки знизилася (збір інформації проводився методом особистого інтерв'ю в 24-х областях України, АР Крим, містах Київ і Севастополь. Респонденти відбиралися за квотною вибіркою, що репрезентує доросле населення країни за місцем проживання (область), статтю і віком. Обсяг вибіркової сукупності склав 2178 осіб. Очікувана середня помилка вибірки складає $\pm 2,2\%$) [33].

На наш погляд, не менш важливими і такими, які обов'язково слід враховувати, є результати соціологічних опитувань, проведені Центром Разумкова з питання ставлення населення до назви минулої війни.

На питання **«З якою назвою війни проти фашизму Ви більш згодні?»** були отримані відповіді (у %), наведені у табл. 4 [38–41; 43].

Таблиця 4

Відповіді	квітень 2003	грудень 2005	квітень 2007	квітень 2009	квітень 2010	квітень 2011
Велика Вітчизняна війна	61,9	56,9	69,8	64,6	69,2	66,2
Друга світова війна	26,9	31,0	23,3	26,2	24,7	28,6
Германсько-радянська війна	5,2	5,4	2,8	5,2	2,2	2,1
Інше	0,2	0,9	0,4			0,3
Важко відповісти	5,8	5,9	3,8			2,8

Отже, щодо назви війни в цілому по країні до двох третин опитаних підтримує назву «Велика Вітчизняна війна» і понад чверть схильні називати її «Другою світовою». І знову суттєві розбіжності між Заходом і Сходом. На Заході прихильників назви «Друга світова війна» значно більший відсоток, ніж в цілому по Україні. Так, у 2009 р. в Західному регіоні їх було майже стільки ж (39,0 %) як і прихильників назви «Велика Вітчизняна війна» (39,5 %).

Проте, слід вказати на дві важливі, на наш погляд, недоречності, допущені не лише організаторами цього конкретного соціологічного дослідження, а які взагалі мають місце у суспільній свідомості в пострадянських країнах. Насамперед, зауважимо певну некоректність у формулюванні питання, а саме вживання терміну «фашизм» замість поняття «нацизм», адже «націонал-соціалізм» і «фашизм» – поняття не тотожні. Друге зауваження, на нашу думку, є ще суттєвішим. Воно полягає в тому, що така постановка питання стосовно назви війни ігнорує цілком очевидне з погляду історичної науки. Назви «Друга світова війна» і «Велика Вітчизняна війна», на наш погляд, не антагоністичні і не альтернативні, адже ці воєнні конфлікти – різні явища, не однакові за своїм обсягом, змістом і часовими межами. Світова спільнота з Другою світовою війною

ототожнює військові події, які розпочалися в Європі нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р., і закінчилися підписанням Японією акту беззастережної капітуляції 2 вересня 1945 р. А напад нацистської Німеччини на СРСР і воєнне зіткнення між ними відбувалося в межах цієї війни, і в країнах Заходу означається по-різному. Так у Великобританії, США та інших англомовних країнах використовується термін «військові дії на Східному фронті», а в історіографії сучасної Німеччини «німецько-радянська війна» або «Східний (Руський) похід». Ця війна розпочалася 22 червня 1941 р. вторгненням військ Третього рейху та його європейських союзників на територію Радянського Союзу, і завершилася 8 травня 1945 р. підписанням Верховним командуванням ЗС Німеччини акту про беззастережну капітуляцію, тобто офіційним визнанням з боку німецького військового командування своєї поразки. Вже після її завершення в СРСР за цією війною закріпилася офіційна назва «Велика Вітчизняна війна радянського народу 1941–1945 р.». Щоправда, до неї ще долучили так званий «особливий період» – військові дії Радянської Армії проти Квантунської армії японських військ в Маньчжурії та Кореї (9 серпня – 2 вересня 1945 р.). Отже, Велика Вітчизняна війна відбувалася на одному з театрів Другої світової війни і була однією із її складових, при цьому зазначимо, – однією з найважливіших, найвагоміших і вирішальних складових. Саме назва «німецько-радянська війна» виступає відповідною альтернативою для назви «Велика Вітчизняна війна», а не «Друга світова війна», яка за своїм змістовним обсягом і територіально-часовим простором значно ширша. На жаль, з певних причин більша частина нашого суспільства і політичних сил країни цього не усвідомлюють чи не сприймають.

В Україні ніхто не заперечує, що це була велика війна, проте тривають запеклі суперечки (іноді й наукові, але переважно політичні чи ідеологічні), чи була ця війна справді вітчизняною для українського народу. Українська історична наука не дає однозначної відповіді на це складне питання. Історики подають широкий спектр оцінок і відповідей – від однозначного «так» до такого ж однозначного «ні». Але незалежно від розмаїття оцінок істориків та існуючих протиріч в ставленні до характеру цієї війни, вона, об'єктивно, була оборонною та визвольною війною СРСР проти навали нацистської Німеччини та її союзників. Коли її називають війною двох тиранів і двох тоталітарних режимів – то лише один бік правди, який не може спростувати іншої сторони війни – для Радянського Союзу вона була визвольною боротьбою проти іноземних загарбників. Тут поняття «визвольна війна», на нашу думку, з правового й історичного погляду в цілому справедливе не лише стосовно дій Червоної армії зі звільнення окупованої ворогом території СРСР, а й її дій в Східній та Центральній Європі, спрямованих на остаточний розгром військ Вермахту, союзників і сателітів

Німеччини та подальшу ліквідацію Третього рейху. Як реально відбувалося це визволення і наскільки за результатами війни відбулося відновлення історичної справедливості для країн і народів СРСР і Європи – то вже зовсім інші питання.

Про суперечливість і контрверсійність історичної пам'яті українців про Другу світову війну яскраво свідчить їх ставлення до ідеї примирення ветеранів ОУН-УПА та Радянської Армії.

Сприйняття громадянами України такої ініціативи вкрай неоднозначне. За результатами опитування 2011 р. така ідея мала прихильників (34,6 %) менше ніж противників (37, 2%). Ще понад чверть опитаних поставилися до цієї ініціативи байдуже або не змогли відповісти на питання (відповідно 13,9 % і 14,3 %). При цьому ідея примирення ветеранів радянської та німецької армій знайшла більше прихильників (38,1 %), ніж противників (31,7 %) [35; 43]. І цей факт нашттовує на певні думки, він віддзеркалює минулу реальність: у роки тієї війни точилася й не менш кривава та ще більш трагічна братовбивча, по суті, громадянська війна. На превеликий жаль, вона продовжується як «холодна» війна і в наш час, лише в інших вимірах – у боротьбі непримиренних історичних пам'ятей, свідомостей, ідеологічних і політичних засад.

Слід визнати: зусилля і всі спроби влади примирити українців – ветеранів, активних учасників війни (колишніх воїнів Червоної Армії з вояками УПА) були невдалими. Занадто глибокими виявилися душевні й фізичні рани, взаємні упередження, неприязнь, образи. Але, насамперед, цьому примиренню заважають відверто антагоністичні, проте дуже схожі за методами дій, крайні праві і крайні ліві політичні сили, які зацікавлені у подальшому загостренні конфлікту та використовують цю гостру тему у власній пропаганді.

Час до остаточного взаємопрощення та примирення сторін може виявитися занадто довгим, насиченим не лише протистоянням і жорсткими суперечками з приводу історичного минулого, а й силовими конфліктами. Адже носіями конфліктогенності, конфронтаційних свідомостей, непримиренних поглядів і пам'ятей є не лише ветерани минулої війни та їх ровесники, тобто люди похилого віку, а й (що більш значимо для сьогодення та майбутнього) їх нащадки: діти, онуки, правнуки, а головне – певні політичні сили як усередині країни, так і поза її межами, що свідомо зіштовхують людей і розколюють суспільство, категорично не сприймаючи, відкидаючи і «викриваючи» погляди й бачення іншої сторони та агресивно нав'язуючи соціуму лише «свою правду».

У цій ворожнечі радикальні сили в Україні, часто за явної чи прихованої ініціативи владних структур та (або) за активної підтримки з-за кордону, культивують і розбурхують соціальне та ідейне протистояння

«свій – чужий»), часто прикладаючи такий вимірвач не лише до певних політичних сил, а й до суспільства в цілому. Фактично, таким чином формується «образ ворога» усередині країни. Знана російська дослідниця Л. Репіна, висвітлюючи технологію формування «образу ворога», зазначає, що «нав'язування збірного конфронтаційного «образу ворога» пропагандистськими структурами різного рівня і в різних формах полегшується наявністю в глибинах повсякденної свідомості вкоріненого негативного стереотипу, який колись виник на основі неадекватного сприйняття зовнішнього світу і який спливає на поверхню за сприятливих для цього і навмисно посилюваних обставин» [28, с. 17].

Протилежні сторони звинувачують одна одну у ксенофобії (і погодилося, що дійсно в діях обох сторін є ознаки ксенофобії та агресії), вони користуються вже сталими і стійкими стереотипами в позначенні протилежної сторони, називаючи один одного «українофобами» та «фашистами». Нав'язування таких ярликів призводить до подальшої конфронтації та розколу. Але ще більш небезпечними є акції цих таборів, що іноді за недостатнього реагування влади та силових структур переростають у вуличні бійки. Подібні дії та безвідповідальність за них провокаторів та ініціаторів, організаторів і виконавців, часто найманців, ще більше збувають «противників» і надалі радикалізують суспільство, підривають основи консолідації української нації, що історично складалася під дією поліетнічних, поліконфесійних, мультикультурних чинників [4, с. 11].

Безперечно, наявний гострий конфлікт історичних пам'ятей у нашому сучасному соціумі – вкрай небезпечне і деструктивне явище не лише з погляду підтримання громадянської злагоди та стабільності розвитку, а й загалом для існування держави. Він виступає одним із серйозних викликів, чинників розколу, породжує небезпеку для державного суверенітету та територіальної цілісності.

Фактично, як показує сегмент пам'яті саме про цей історичний період, національної пам'яті (в її розумінні як історичної пам'яті не лише титульного етносу, а загалом соціуму країни) в Україні не існує. Досить суттєвими виявилися регіональні й ідеологічні відмінності, що стали чинниками існування різних, підчас протилежних і суперечливих концептуальних поглядів і моделей історичної пам'яті. З цього випливає незаперечний висновок: формування української нації як єдиної спільноти Української держави, як політичної нації не завершено – процес творення української нації триває, причому відбувається це не зовсім природно, дуже важко і хворобливо.

Факторів, що гальмують примирення історичної пам'яті про минулу війну, багато, але більшість із них, вважає фаховий спеціаліст у питаннях державної політики пам'яті Ю. Зерній, мають ситуативний харак-

тер. Фахівці підкреслюють, що слід звертати особливу увагу лише на дійсно суттєві, зі стратегічної точки зору, перешкоди. Український націоналізм і русифікована радянсько-комуністична ідеологія – це, умовно кажучи, на сьогодні дві домінуючі ідейні течії в культурі пам'яті українського населення. Вони є породженням століть бездержавності і колоніальної залежності України і, у свою чергу, самі є причиною сучасної кризи історичної пам'яті [17, с. 72].

Пересічному громадянину важко досягнути ті глибинні процеси, які є чинниками і рушіями боротьби за пам'ять. Проте він свідомо (на основі власних переконань, світосприйняття та досвіду, досвіду своїх батьків, родичів, певної спільноти) чи підсвідомо обирає для себе ту чи іншу позицію. Йому невідомо, а то й неважливо, що фактично між собою змагаються не стільки дві правди, скільки два міфи. З цього приводу слід прислухатися до міркувань українського історика О. Зайцева. Він зазначає, що боротьба, яка точиться в Україні за колективну пам'ять, – це, по суті, змагання двох міфів: радянського міфу «Великої Вітчизняної війни» і українського національного міфу «боротьби за волю і незалежність», центральне місце в якому посідає ОУН-УПА. І пам'ять про війну є лише одним з полів битви двох історичних міфологій: української національно-державницької в консервативній, ліберальній та інтегрально-націоналістичній версіях, та проросійської з різновидами радянським, слов'янсько-православним і євразійським [15].

Разом з тим підкреслюється, що міф не тотожний фальсифікації історії. Ті, хто його продукує й поширює, можуть широко прагнути історичної правди. Проте їхня «правда» є «правдою» тільки для певної спільноти, і її цінність вбачають не у відповідності фактам, а у здатності підтримувати існування спільноти й мобілізувати її на спільні дії.

При цьому обидві сторони, прибічники й симпатички кожного з міфів ідеалізують «своїх» і «викривають», а то й демонізують «чужих» за допомогою як дійсних історичних фактів, так і вигаданих, або відповідним трактуванням цих фактів. Для творців і поширювачів міфів питання об'єктивності і слідування історичним фактам другорядне. Воно важливе лише тією мірою, наскільки ці факти сприяють зміцненню їхнього міфу. Якщо ті або інші факти не вписуються в конструкцію міфу, якщо вони сприймаються як загроза його руйнації, то, незважаючи на їхню відповідність історичній правді, вони рішуче і безапеляційно відкидаються (замовчуються, перекручуються, заперечуються, оголошуються фальсифікацією).

Тут ми можемо говорити про маніпулювання свідомістю. Під маніпулюванням історичною свідомістю ми розуміємо один із способів соціального управління шляхом створення нової або зміни існуючої думки щодо

перебігу історичних подій, ролі певних осіб, причин явищ та їх наслідків, за допомогою цілеспрямованого впливу на суспільну або індивідуальну психологію, свідомість та підсвідомість; програмування думок і прагнень мас, їхніх настроїв і навіть психічного стану з метою забезпечити таку їхню поведінку, яка потрібна суб'єкту маніпулювання [32, с. 150].

Відомо, що будь-яка подія або історичний факт можуть стати об'єктом маніпулювання історичною свідомістю. Як зазначає відомий вітчизняний філософ В. Вашкевич, «історичний тип знань супроводжується, як правило, інтерпретацією, поясненнями, уточненням контексту і загальної картини подій, що веде до відтворення неявних або спеціально прихованих зв'язків. Тут дійсно існує низка можливостей прикрасити, сховати, виставити, приглушити, підняти, актуалізувати історичний факт та його наслідки для сьогодення» [2, с. 100, 105]. Друга світова війна належить до так званих наскрізних тем історичної науки, що постійно викликають гарячі дебати і є конфліктногенними для будь-яких взаємодіючих сторін.

Звичайно, слід мати на увазі те, що радянський та український націоналістичний міфи про події війни формувалися різними (різногавомими) суб'єктами – радянський міф створювався централізовано потужною пропагандистською машиною держави, а український націоналістичний – розрізненими, іноді конфліктуючими між собою, емігрантськими колами та їх інституціями. Отже і можливості впливу на суспільство, на пересічних громадян були зовсім різними.

Разом з тим, зазначимо, що обидва міфи, незважаючи на їх кардинальну ідеологічну відмінність один від одного, по суті подібні – вони являють собою суміш правди, напівправди і неправди. А тому вони, зрозуміло, не можуть і ніколи не будуть повною мірою сприйматися і поділятися усім суспільством країни. Будь-який міф, що суперечить реальним фактам минулого, – залишатиметься тимчасовим явищем. Рано чи пізно такий міф розвіється судом історії, проте, на жаль, як показує практика, найчастіше на уламках зруйнованого міфу з'являється інший міф.

Поділяючи думку О. Зайцева, зауважимо: офіційні проекти формування історичної пам'яті в Україні за всі минулі роки незалежності не виходили за межі історичної міфології, намагаючись поєднати міфи, які є, по суті, несумісними. «Вихід можливий лише у принциповій деміфологізації історії війни. Суперечки про те, кому слід ставити пам'ятники, а кого таврувати ганьбою, повинні поступитися спробам зрозуміти глибокі мотиви вчинків людей минулого, які не вкладаються у прокрустове ложе героїко-романтичних інтерпретацій» [15].

Схожу думку висловив відомий український правозахисник Є. Захаров: «Примирення історичних пам'ятей необхідне Україні, без нього не-

можливо створити єдину політичну націю та забезпечити суспільний поступ. Різні частини України мають зруйнувати міфи, зрозуміти одна одну й визнати право інших частин шанувати свої святині і своїх героїв» [16]. Окрім того, він звертає увагу ще на один важливий аспект – обов'язок політиків, вчених, інтелектуалів бути незаангажованими і дотримуватися історичної правди: «Але одна річ – масова свідомість, яку не можна і не треба змінювати примусово, і зовсім інша – свідомість інтелектуалів, які зобов'язані називати речі своїми іменами й відрізнити правду від брехні, а облудну мітотворчість від шанування святинь» [16].

На наш погляд, така позиція – по-перше, дійсно чесна, по-друге, наукова і, по-третє, – конструктивна. Історичному товариству, як і суспільству в цілому, не слід на заміну старих розвіяних часом історичних міфів створювати нові, підбираючи, підганяючи і підтасовуючи під них відомі (і тим більше – вигадані) факти, та виправдовуючи це якоюсь вищою доцільністю. Наше призначення і наша мета – у слідуванні історичній правді, а якщо бути більш точним – у послідовному і незворотному шляху до встановлення історичної істини. Вважаємо, що історик повинен шукати не так правду (бо правда може бути не одна, і ці правди іноді суперечать одна одній), як істину. А істина, під яким кутом зору ти на неї не дивись, – одна-єдина. Вона не завжди красива, солодка і приємна, часом буває з присмаком гіркоти, приземленою, навіть шокуючою і жорстокою, але вона дійсна.

Отже, на наш погляд, неодмінною умовою наукової діяльності і одночасно вкрай важливим завданням кожного історика та фахівця, що торкається питань історії і проблем історичної пам'яті, є те, щоб шукаючи, встановлюючи і висвітлюючи факти про події минулого, бути об'єктивним і незаангажованим, максимально послідовним і незалежним від політичної кон'юнктури та уподобань, давати подіям минулого науково обгрунтовані, чіткі, але разом з тим виважені оцінки і толерантні пояснення з урахуванням усіх чинників, які мали вплив на досліджувані події, явища і факти.

Треба завжди мати на увазі: історична наука, доробки істориків, особливо ті з них, що стосуються найбільш важливих, вузлових суспільних подій і явищ вітчизняної і світової історії, значною мірою впливають на свідомість та історичну пам'ять особи, соціальних груп, суспільства в цілому, зрештою, на формування офіційної пам'яті (формується з метою єднання нації, суспільної злагоди, зміцнення влади та підвищення авторитету держави і ролі країни на міжнародній арені) і, головне, національної пам'яті усього народу країни. А пам'ять про Другу світову і Велику Вітчизняну війну – це для нас, українців, всіх громадян України, один з наріжних каменів нашої історичної та національної пам'яті.

Таким чином, на підставі результатів соціологічних опитувань, проведених упродовж останніх років Центром Разумкова й інших соціологічних служб можемо зробити висновок, що сучасне сприйняття найбільшої трагедії в історії людства – Другої світової війни – та історична пам'ять про неї в українському суспільстві не є чимось всезагальним, спільним і усталеним. Більше того, вона залишається «полем битви», що розколює українське суспільство. В основі такого сприйняття суспільством минулої війни та існування різних історичних пам'ятей про неї – боротьба двох непримиренних історичних міфологій.

На наш погляд, без деміфологізації історії війни та відмови від існуючих крайніх і найбільш радикальних позицій, які полягають у визнанні лише «своєї правди» і агресивному несприйнятті «правди чужої», неможливо дійти суспільного консенсусу в оцінці її подій та сформувавши об'єднуючу, загальнонаціональну позицію з визнанням складності, неоднозначності і багатоваріантності історичних оцінок і трактувань. Взагалі, на нашу думку, оцінка історичних явищ і подій з погляду «свійчужий» є певним анахронізмом, якого держава і суспільство повинні поступово позбутися. Така формула неприйнятна для демократичного суспільства, вона не може домінувати над загальнолюдським сприйняттям війни, так само як національні цінності не можуть бути вище за цінності загальнолюдські. А консенсусу можливо досягти лише на засадах щирого прагнення до взаємного наближення, на суспільному компромісі й відмові від намагання підвести історичну правду під свій «знаменник».

І в цьому провідна роль належить державі та історикам, а разом з цим на них покладаються і серйозна відповідальність. На наш погляд, при формуванні та реалізації політики пам'яті щодо подій Другої світової війни держава повинна дотримуватися низки принципів і табу. Тут, насамперед, мається на увазі те, що держава своїми тими або іншими діями ні в якому разі не повинна провокувати суспільно-політичні конфлікти, а лише сприяти консолідуючим, об'єднавчим процесам.

Крім того, на наш погляд, в Україні слід законодавчо посилити відповідальність винних у розповсюдженні людиноненавистницьких і ксенофобських ідей, у розпалюванні міжнаціональної, міжконфесійної, ідеологічної та політичної ворожнечі, за організацію масових силових акцій та заворушень, за створення незаконних воєнізованих формувань, за терористичну діяльність тощо. Але цей крок навряд чи буде дієвим, якщо сама система влади і система правосуддя в Україні кардинально не зміняться.

Щодо ролі істориків слід зазначити таке. Саме їх дослідження становлять «хребет» історіописання та створення реальної «картини минулого», а отже – значним чином, а можливо – найбільше, впливають

на формування історичної свідомості та історичної пам'яті людей, особливо молоді, а також певних спільнот і суспільства в цілому. Завдання історика – досліджувати і висвітлювати події минулого чесно і безпристрасно, у відповідності до історичної правди та сумління, спираючись на принципи об'єктивності, науковості, історизму та ін.

Список використаних джерел:

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Гол. ред. колегія (голова І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський і П. П. Панченко, відп. секр. Р. Г. Вишневський). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.
2. Вашкевич В. М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири / В. М. Вашкевич. – К.: Світогляд, 2010. – 274 с.
3. Веденєєв Д. В. До проблеми формування наукової концепції історії України періоду Другої світової війни / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/804/19.doc>
4. Веденєєв Д. В. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 4–30.
5. Веденєєв Д. В. Національна пам'ять українського народу в контексті інформаційно-психологічних впливів глобалізованого світу / Д. В. Веденєєв // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – Вип. 1. – К.: Стилос, 2011. – С. 38–52.
6. В'ятрович В. Велика нічия / В. М. В'ятрович // Українська правда. – 2009. – 4 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/11/4/4289586/>
7. В'ятрович В. Українська Друга світова (в кольорі) / В. М. В'ятрович // Дзеркало тижня. – 2009. – 29 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/57763>
8. Грабовський С. Велика Вітчизняна: міф і реальність / С. І. Грабовський // Сучасність. – 2001. – № 7–8. – С. 102–117.
9. Грабовський С. Друга світова: вселюдський і український вимір / С. І. Грабовський // Сучасність. – 2005. – № 9. – С. 47–63.
10. Гриневич В. Історія другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі / В. А. Гриневич // Український гуманітарний огляд. Вип. 11. – Критика, 2005. – С. 9–29.
11. Гриневич В. Міт війни та війна мітів / В. А. Гриневич // Критика. – 2005. – № 5. – С. 2–8.
12. Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества / В. А. Гриневич // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 218–227.

13. Гунчак Т. Втрати українців під час Другої світової війни / Т. Г. Гунчак // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 32–37.

14. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / Упорядники: Л. С. Герасименко, Р. І. Пилявець. – Київ-Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2010. – 247 с.

15. Зайцев О. Війна міфів про війну в сучасній Україні / О. Ю. Зайцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ww2-historicalmemory.org.ua/docs/ukr/Zaitsev.doc>

16. Захаров С. Конфлікт пам'ятей / Є. Ю. Захаров // Критика. – 2007. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.org.ua/archive/2007-06-21/krytyka.kiev.ua/articles/s.6_5_2007.html

17. Зерній Ю. О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1. – С. 71–76.

18. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» / Національний ін-т стратегічних досліджень; Ю. Зерній (заг. ред.). – К.: НІСД, 2008. – 68 с.

19. Кількість ветеранів війни за три роки зменшилася майже на 30 % [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~1/2013/05/04/301245>

20. Коваль М. В. 1941-й рік Проблеми історичної пам'яті / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 69–91.

21. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 3–21; № 4. – С. 37–42.

22. Коваль М. В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодні. Роздуми історика / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 3–22.

23. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

24. Король В. Військові втрати народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. Ю. Король // Історія в школі. – 2000. – № 5–6. – С. 20–26.

25. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 3–16.

26. Лисенко О. Є. Підсумки Другої світової війни для України і проблеми історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Політика і час. – 2007. – № 6. – С. 30–34.

27. Муковський І. Т. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К.: Книга пам'яті України, 1996. – 558 с.

28. Репина Л. П. «Национальный характер» и «образ Другого» Л. П. Репина // Диалог со временем. – 2012. – Вып. 39. – С. 9–19.

29. Симоненко І. М. Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу І. М. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4 (9). – С. 44–54.

30. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін.; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2011. – Кн. 2. – 943 с.

31. Чернега П. Український народ у Другій світовій війні: новий погляд на проблему / П. М. Чернега // Історія в школі. – 2000. – № 5–6. – С. 5–9.

32. Штоквиш О. А. Історична свідомість як об'єкт маніпулятивних технологій / О. А. Штоквиш // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 150–157.

Результати соціологічних опитувань:

33. 75 % жителів України святкують День Перемоги (опитування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/569761-75-jiteliv-ukrajini-svyatkuuyut-den-peremogi-opituvannya.html>

34. Социологическое исследование. День Победы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fb.com.ua/rus/projects/omnibus/8777/>

35. Соціологічне опитування. 70 % українців вважають День Перемоги великим святом. Цікава соціологія / Українська правда. – 2011. – 29 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/2011/04/29/37267/>

36. Соціологічне опитування. Визначте своє ставлення до свята 9 травня (динаміка, 2003–2010) / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/poll.php?poll_id=78

37. Соціологічне опитування. Визначте своє ставлення до свята 9 травня. Віковий розподіл. Регіональний розподіл / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=80

38. Соціологічне опитування. Українці вважають День Перемоги великим святом. 7 травня 2010 року / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/news.php?news_id=336

39. Соціологічне опитування. Українці вважають День Перемоги дійсно великим святом. 8 травня 2007 року / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/news.php?news_id=34

40. Соціологічне опитування. Українці вважають День Перемоги дійсно великим святом. 29 квітня 2011 року / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=371

41. Соціологічне опитування. З якою назвою війни проти фашизму Ви більш згодні? / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=286

42. Соціологічне опитування (2005–2011). 9 травня / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/tag.php?t=135>

43. Соціологічне опитування / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/upload/9travnia2011.doc>

Пилявец Р. И. Память о Второй мировой войне как проблема современного украинского социума

В статье на основе результатов социологических опросов и научных трудов отражено восприятие современным украинским социумом Второй мировой войны как исторического феномена. Подчеркнуто, что общественная память о прошедшей войне выступает фактором, который раскалывает украинское общество, а потому ее следует рассматривать как социальную проблему. Определены некоторые пути практического решения этой проблемы.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Великая Отечественная война, историческая память, исторический миф, война мифов, демифологизация.

Pyliavets R. I. Memory about the World War II as a Problem of the Contemporary Ukrainian Society

In this article, based on the results of opinion polls and scientific research papers, it is highlighted how contemporary Ukrainian society perceives the Second World War as a historical phenomenon. It is emphasized that the public memory about war is such a factor that splits Ukrainian society, and therefore it should be viewed as a social problem. Some practical ways of solving this problem are outlined.

Keywords: World War II, the Great Patriotic War, historical memory, historical myth, myths' war, demythologization.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ КНИГ

Омельченко О. В.

ДЖЕРЕЛА ПАМ'ЯТІ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО АЛЬМАНАХУ «ОСТАРБАЙТЕРИ: ЖИВА ПРАВДА»

(Рец.: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 2.

Остарбайтери: жива правда – живий біль /

Упорядник Т. Ю. Нагайко. –

Переяслав-Хмельницький, 2010. – 457 с.)

Видання історико-краєзнавчого альманаху «Джерела пам'яті» засноване при навчально-науковому центрі усної історії кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди» у 2007 р. На сьогодні підготовлено три тематичні випуски, що стосуються періоду воєнного лихоліття 1941–1945 рр.: вип. 1 «Народжені для випробувань» (2007), вип. 2: – «Остарбайтери: жива правда – живий біль» (2010) та вип. 3 – «Та недарма були ми на землі» (2013). У виданні публікуються матеріали польових досліджень: усні свідчення, спогади, інтерв'ю, щоденники, мемуари, листування, документи, наукові статті тощо.

Другий випуск історико-краєзнавчого альманаха «Джерела пам'яті» навчально-наукового центру усної історії «Остарбайтери: жива правда – живий біль» присвячено проблемі примусової праці радянських громадян у Третьому Рейху. Основу матеріалів, що увійшли до нього, становлять джерела усного походження: спогади, інтерв'ю та розповіді людей, котрим випало тяжке випробування опинитися по той бік кордону і працювати на користь ворога. Також видання містить наукові статті, листи, світлини, вірші.

Тематичний випуск має шість розділів, зміст яких сформовано за тематикою та характером наведених джерел та матеріалів. У розділі «Мемуари та спогади» у повному обсязі подається рукопис спогадів уродженця с. Стоп'яги Переяслав-Хмельницького району Київської області Данила Миколайовича Хмельницького 1924 р. н., котрий навесні 1943 р. був вивезений на примусові роботи до Німеччини, де працював на шахтах у Рурській промисловій області (земля Рейн-Вестфалія), у містах Херне, Бохум, Обераден. Їх публікація на сторінках альманаху наводиться в авторській редакції без купюр та літературного рецензування. Значний за обсягом та безумовно цінний за змістом матеріал являє собою епістолярна спадщина родини Петрунів, що висвітлює емігрантську візію теми. Це листи та листівки, написані одним із її представників, колишнім остарбайтером Олександром Петрунею, у яких

розкриваються численні аспекти, пов'язані з існуванням декількох поколінь цього роду, зокрема гілки, що опинилася у Бразилії та Сполучених Штатах Америки.

У розділі «Статті та публікації» наводяться тематичні наукові розвідки, які стосуються теми примусової праці українських громадян у Третньому Рейху. Публікуються статті фахових дослідників теми, зокрема, Г. Г. Грінченка – «...Ой, в неволе дочка, в чужой стороночке» та публікації фольклору примусових працівників «Українські примусові робітники нацистської Німеччини: депортація, примусова праця, репатріація» (Т. В. Пастушенко).

Значним за обсягом та кількісним представленням є третій блок «Із шкільних конкурсних робіт», який містить уривки конкурсних робіт школярів – членів МАН. Тут подано матеріали, де наводяться спогади остарбайтерів із Переяслав-Хмельницького району Київської області.

Розділ «Проекти» презентує матеріали міжнародного пошукового проекту «Імена замість номерів. Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау». Його ініціаторами виступила низка німецьких організацій. Робота над проектом передбачала створення біографій колишніх в'язнів цього концтабору. В альманасі наводяться матеріали, зібрані учасниками робочої групи-майстерні, що діяла в м. Переяславі-Хмельницькому (Україна). Це біографічні відомості, інтерв'ю, листи, світлини, в яких міститься інформація про долі дев'яти українських громадян – колишніх в'язнів Дахау.

Розділ «Інтерв'ю» містить чотири тематичні розповіді мешканців Переяславщини, де презентовано особистий життєвий досвід примусових робітників.

У заключному блоці представлено зразки поетичної творчості остарбайтерів, складені ними впродовж їхнього перебування на примусових роботах у Рейху. До нього увійшли збірки поетичних творів, рукописи яких було виявлено в жінок-остарбайтерів із Переяслав-Хмельницького району Київської області. Означена група джерел народної творчості становить цінний об'єкт для наукового вивчення, оскільки несе в собі важливу психоемоційну складову – інформацію про моральний стан та світосприйняття людей, що у період війни опинилися в умовах рабського примусу в чужій країні. Характер наведених нижче поетичних творів дає змогу проаналізувати окремі важливі деталі, яких не містять іншого роду джерела; розкрити мотиви та сутність поведінки людей, які потрапили в екстремальну ситуацію; оцінити рівень морального болю та страждань, які пережили примусові робітники – остарбайтери.

Дане видання буде слугувати вивченню історичного минулого українського народу та осмисленню однієї з трагічних сторінок національної пам'яті.

**«УСНА ІСТОРІЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ»:
ПРО ДОЛІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ**
(Рец.: Усна історія Степової України / Головна редакційна колегія:
П. Сохань, С. Тимченко, А. Бойко та ін. – Т. 1–9. – Запоріжжя:
АА Тандем, 2008–2010)

Велика війна 1941–1945 рр., без сумніву, міцно закарбувалася в пам'яті українського суспільства. Тривалий час її історія писалася як ілюстрація партійного міфу про Перемогу з усіма її складовими: перевагою соціалістичного ладу над капіталістичним, морально-політичною єдністю радянського суспільства, генієм Сталіна і керівною роллю Комуністичної партії, єдністю партії й народу, полум'яним радянським патріотизмом тощо. Між тим справжня нелакована картина Війни була далекою від творіння компартійних ідеологів. Та самим учасникам подій, які бачили її без прикрас, слово надавалося лише для підтвердження цих постулатів.

Повною мірою це стосується й остарбайтерів. Цій особливій категорії людей доля присудила розлуку з Батьківщиною та примусову працю на Третій рейх. І сьогодні, коли історична наука може говорити без нагяду цензури, вкрай важливо долучити усі свідчення ще живих очевидців Великої війни до творення її історичної картини.

На щастя, Південь України може похвалитися величезним за розмахом та важливістю проектом, покликаним зберегти для нас голоси попередніх поколінь, – «Усною історією Степової України». Започаткований покійним професором Анатолієм Васильовичем Бойком у 2000 р., на даний момент він вже акумулював понад 5 тисяч записаних інтерв'ю, частина з яких побачила світ у десяти томах «Усної історії» (2008–2013 рр.).

Примусове вивезення до Німеччини – одна з головних тем, коли інтерв'ю торкається 1941–1945 рр. Це природно. Адже протягом окупації нацисти вивезли лише із Запорізької області на примусові роботи до Німеччини величезну кількість людей – від 80 до 180 тисяч (від 5 до 12% усього населення) за різними оцінками. І в абсолютному, і у відносному вимірах Запоріжжя було одним з найбільших постачальників живої сили для Третього рейху. Враховуючи, що практично кожен вивезений мав родину, ця складова нацистського «нового порядку» зачепила більшість населення Півдня України і вкрай негативно вплинула на суспільну атмосферу.

Вже з перших сторінок першого тому «Усної історії» з'являються спогади про підневільну працю на окупантів. Жителі с. Широке

Василівського району Запорізької області Надія Амелюкіна, Олександра Бабаченко, Григорій Демченко, Віра Недоруєва та інші без прикрас із селянською відвертістю починають згадувати про мобілізації, вивезення та будні «робітників зі Сходу». У кожному з 10 томів, присвяченим різним населеним пунктам різних районів Запорізької та Дніпропетровської областей, звучать схожі історії про примусове вивезення до Третього рейху.

Уважний читач побачить в усних історіях південноукраїнських довгожителів подробиці життя оstarбайтерів, що мало або взагалі невідомі багатьом людям.

По-перше, не всі виїжджали примусово. Були й ті, хто їхав добровільно: чи намагаючись заробити й допомогти власним родинам, чи спокусившись на принади нацистської пропаганди. Але подібні випадки, як підкреслювали автори спогадів, були поодинокими і, як правило, не зустрічали розуміння в односельців.

По-друге, праця на чужині не завжди означала нелюдські умови проживання й зневажливе ставлення місцевого населення. Траплялися й виключення з правил, особливо коли молоді люди потрапляли до приватного господарства.

По-третє, звільнення й повернення на Батьківщину не завжди відбувалися так, як їх уявляли оstarбайтери. Поруч із широкою радістю від близького закінчення війни та побаченням із близькими була й гіркота від підозрілого, а інколи й презирливого ставлення частини військових та радянських керівників. Траплялися й випадки насильства з боку «своїх». Подібне шокує і важко вкладається в героїчний канон Війни. Але без урахування усієї палітри фактів годі намагатися відтворити та зрозуміти життєвий світ «робітників зі Сходу».

Тиск нацистів призводив до опору місцевого населення, який набрав дійсно масових розмірів. У ньому брали участь самі призначені до вивезення; їхні близькі, які допомагали переховуватися; медпрацівники, що видавали фіктивні довідки про погане здоров'я; окремі співробітники окупаційної адміністрації, що попереджали про набори та облави, підробляли документи. Реконструювати цей неполітичний спротив південноукраїнського населення без усної історії практично неможливо, адже інші джерела не надто щедро його висвітлюють. Наприклад, жителі с. Широке Василівського району навели непоодинокі приклади по своєму селу, коли молодь ховалася, тікала під час перегону на залізничну станцію, ранила себе, щоб уникнути вивезення. Архівні документи переважно про ці випадки мовчать.

За спогадами селянок з с. Мала Білозерка Василівського району Ульяни Чмир (1904 р.н.) та її доньки Катерини (1926 р.н.) вдалося з'ясувати,

---

що коли на боці місцевих виступали старости, поліцаї, лікарі, це суттєво зменшувало число вивезених. Призначений староста не виявляв ентузіазму на службі в нацистів. З початком масового вивезення молоді до Німеччини він оповістив селян про небезпеку та видавав фальшиві документи з неправильними роками народження. Тим, же хто не зміг уникнути направлення на комісію, допомагав лікар Крижанівський, який «бракував» майже усіх. Тому з села, як відзначала його жителька Марія Головенко (1913 р.н.) забрали мало людей. Вивезення остарбайтерів викликало опір навіть тих, хто вітав німців при захопленні області.

На відміну від вузько тематичних інтерв'ю та архівних джерел, «Усна історія Степової України» дає інформацію про остарбайтерів, що включена в значно ширший контекст життя опитуваних і дозволяє точніше зрозуміти й інтерпретувати їхні слова. Занурення в життєвий світ мешканців степової України є панацеєю від шаблонного вивчення Великої війни, від якого не застраховані навіть досвідчені історики.

Водночас важливо розуміти, що більшість усних історій належать тим вивезеним, хто повернувся до України протягом 1940-х років. Серед наших земляків було чимало тих, які не повірили в обіцянки сталінського режиму й обрали шлях еміграції. Цілком очевидно, що їхній досвід та погляди відмінні. Допомогти в їх вивченні серія навряд чи зможе.

Таким чином, унікальний археографічний проект, яким є поки що 10-томна «Усна історія Степової України», є особливо цінним джерелом для вивчення життя «робітників зі Сходу». Надаючи слово безпосередньо їм самим та їхнім близьким, вона здатна радикально вплинути на наше бачення проблеми остарбайтерів. Залишається сподіватися, що копітка, але безумовно вдячна праця запорізьких дослідників не припиниться і світ незабаром побачить нові томи серії.

Відомості про авторів

Антонюк Ярослав Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу досліджень історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ);

Бутко Сергій Володимирович – науковий співробітник відділу досліджень історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ; м. Чернігів);

Ведєнєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, заступник директора Українського інституту національної пам'яті з наукової роботи (м. Київ);

Гальчак Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри журналістики Вінницького державного університету ім. М. М. Коцюбинського (м. Вінниця);

Гедз Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ);

Грінченко Гелінада Геннадіївна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (м. Харків);

Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка (м. Чернігів)

Землянська Світлана Володимирівна – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (м. Чернігів);

Лапан Тетяна Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка (м. Львів);

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ);

Омельченко Олег Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Українського інституту національної пам'яті (м. Київ);

Пастушенко Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ);

Пилявець Ростислав Іванович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу досліджень історичних

трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ);

Солдатенко Валерій Федорович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Українського інституту національної пам'яті (м. Київ);

Сущук Оксана Петрівна – кандидат історичних наук, завідувач відділом «Книга Пам'яті» редакційно-видавничої групи «Науковий центр історичних студій Волині» (м. Луцьк);

Чернявський Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, викладач кафедри суспільних дисциплін Миколаївського факультету річкового та морського транспорту Київської державної академії водного транспорту ім. Петра Сагайдачного (м. Миколаїв);

Шевченко Марина Юріївна – завідувач науково-дослідного та науково-експозиційного відділу Меморіального комплексу України «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ);

Штейнле Олексій Федорович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету (м. Запоріжжя).

ЗМІСТ

Статті та повідомлення

Солдатенко В. Ф. Історія і пам'ять: короткі суб'єктивні нотатки.....	3
Грінченко Г. Г. Примус до праці: образи зневолення.....	34
Гальчак С. Д. Забутий соціум.....	54
Пастушенко Т. В. Соціалізація у повоєнному Києві: досвід репатріанта (1945–2000).....	65
Шевченко М. Ю., Гедз В. А. Меморіалізація жертв нацистських переслідувань у дослідницькій та експозиційній діяльності співробітників меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни».....	76
Антонюк Я. М. Остарбайтери та українські націоналісти: складні взаємини (на матеріалах Волині та Західного Полісся).....	86
Бутко С. В. Масштаби нацистської насильницької мобілізації працездатного населення з Чернігівської області на примусові роботи до Німеччини, на території її союзників та окупованих ними інших держав у 1941–1943 рр.	98
Сущук О. П. Репатріаційна політика радянських карально-репресивних органів на території Волинської області у 1944–1953 рр.	103
Чернявський В. В. Особливості відображення досвіду примусової праці у щоденниках східних робітників 1942–1945 рр.	113
Землянська С. В. Висвітлення теми «остарбайтерів» у музейній експозиції чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського.....	122
Еткіна І. І. Тема примусового вивезення окупантами жителів сіл на примусові роботи на сторінках щоденника учителя с. Авдіївки Понорницького району Чернігівської області Дмитра Браженка.....	131
Лисенко О. Є. Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті.....	140
Ведєнєєв Д. В. Збереження пам'яті про перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: до проблеми наукового забезпечення.....	168
Пилявець Р. І. Пам'ять про Другу світову війну як проблема сучасного українського соціуму.....	184
Рецензії та огляди книг	
Омельченко О. В. Джерела пам'яті. За матеріалами історико-краєзнавчого альманаху «Остарбайтери: жива правда» (Рец.: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / упорядник Т. Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 457 с.).....	202
Штейнле О. Ф. «Усна історія Степової України»: про долі південно-українських остарбайтерів (Рец.: Усна історія Степової України / Головна редакційна колегія: П. Сохань, С. Тимченко, А. Бойко та ін. – Т. 1–9. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008–2010).....	204
Відомості про авторів	207

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи и сообщения

Солдатенко В. Ф. История и память: краткие субъективные заметки	3
Гринченко Г. Г. Принуждение к труду: очертания порабощения.....	34
Гальчак С. Д. Забытый социум	54
Пастушенко Т. В. Социализация в послевоенном Киеве: опыт репатрианта (1945–2000).....	65
Шевченко М. Ю., Гедз В. А. Мемориализация жертв нацистских преследований в исследовательской и экспозиционной деятельности сотрудников Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны»	76
Антонюк Я. Н. Остарбайтеры и украинские националисты: сложные взаимоотношения (на материалах Волыни и Западного Полесья).....	86
Бутко С. В. Масштабы нацистской насильственной мобилизации трудоспособного населения с Черниговской области на принудительные работы в Германию, на территории ее союзников и оккупированных ними других государств в 1941–1943 гг.	98
Суцук О. П. Репатриационная политика советских карательно-репрессивных органов на территории Волынской области в 1944–1953 гг.	103
Чернявский В. В. Особенности отображения опыта принудительного труда в дневниках восточных рабочих 1942–1945 гг.	113
Землянская С. В. Освещение темы «остарбайтеров» в музейной экспозиции Черниговского исторического музея им. В. В. Тарновского	122
Эткина И. И. Тема принудительного вывоза оккупантами жителей сел на принудительные работы на страницах дневника учителя с. Авдеевки Понорницкого района Черниговской области Дмитрия Браженка.....	131
Лисенко А. Е. Украинское измерение Второй мировой войны через призму исторической памяти	140
Веденеев Д. В. Сохранение памяти о победе в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: к проблеме научного обеспечения	168
Пилявец Р. И. Память о Второй мировой войне как проблема современного украинского социума	184

Рецензии и обзоры книг

Омельченко А. В. Истоки памяти. По материалам историко-краеведческого альманаха «Остарбайтеры: живая правда» (Рец.: историко-краеведческий альманах. вып. 2. Остарбайтеры: живая правда – живая боль / составитель Т. Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницкий, 2010. – 457 с.).....	202
Штейнле А. Ф. «Устная история Степной Украины»: о судьбах южно-украинских остарбайтеров (Рец.: Устная история Степной Украины / Главная редакционная коллегия: П. Сохань, С. Тимченко, А. Бойко и др. – Т. 1–9. – М.: АА Тандем, 2008–2010).....	204

CONTENTS

Articles and reports

Soldatenko V. F. History and Memory: Short Subjective Notes	3
Grinchenko G. G. Forced Labour: Contours of Enslavement	34
Galchak S. D. Forgotten Society	54
Pastushenko T. V. Socialization in the Postwar Kiev: Experience of the Repatriate (1945–2000)	65
Shevchenko M. Y., Gedz V. A. Perpetuation of victims of Nazi persecution in research and employees' exposition activity of the Memorial complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941-1945»..	76
Antonyk Y. M. Ostarbaiter's and Ukrainian Nationalists: Complicated Relationships (on the Materials of Volyn and Western olessye).....	86
Butko S. V. Scale of the Nazis' Violent Mobilization of Working Population from the Chernihiv Region as the Forced Labour to Germany, to the Territory of its' Allies and Occupied by the Nazis States in 1941–1943	98
Sushchuk O. P. Repatriation Policy of the Soviet Penal and Repressive Authorities in the Volyn Region During the 1944–1953.....	103
Cherniavsky V. V. Particular Features of the Reflection of the Forced Labor-Workers' Experience in «OST-Arbeiters' » diaries 1942–1945	113
Zemlianskaja S. M. Coverage of «Ostarbeiteren» Theme in the Exposition of Chernihiv Historical Museum n. a. V. V. Tarnovsky.....	122
Etkina I. I. The theme of the forced occupiers' removal of villagers for the forced labor on the pages of the teacher's diary of Avdiyivka village Ponornitsky district Chernihiv region Dmitro Brazhenko.....	131
Lysenko O. E. Ukrainian Dimension of the Second World War tthrough the Prism of Historical Memory.....	140
Vedeneev D. V. Preservation of the Memory about the Victory in the Great Patriotic War in 1941–1945: the Problem of Scientific Ensuring.....	170
Pyliavets R. I. Memory about the World War II as a Problem of the Contemporary Ukrainian Society	184
Omelchenko A. V. Sources of memory, the materials of historical and regional anthology «Ostarbaiter: live the truth» (Rev.: Local History Almanac, issue. 2. Ostarbaiter: living truth - live pain / compiled by St. whips. – Pereyaslav–Khmelnitsky, 2010. – 457 pp.	202
Shteynle O. «Oral History steppe Ukraine»: the fate of Southern Ostarbeiteren (Rev.: An Oral History of Steppe Ukraine / Home Editorial Board: P. Sohan, S. Tymchenko, A. Boyko et al. – T. 1–9. – Kiev: AA tandem, 2008–2010.).....	204

Наукове видання

**Українські остарбайтери: доля і пам'ять.
Національна та історична пам'ять
Украинские остарбайтеры: судьба и память.
Национальная и историческая память
Ukrainian forced laborers: destiny and memory.
National and Historical Memory**

Засновник

Український інститут національної пам'яті

Збірник наукових праць

Випуск 9

Відповідальна за випуск **Л. Гаркавенко**
Редактор **В. Мілевська**
Комп'ютерне верстання
та виготовлення оригінал-макета **Н. Грехової**

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 12,6
Тираж 100 пр. Зам. № 381

ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Командарма Каменєва, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №3862 від 18.08.2010

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор.
Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування
матеріалів за погодженням із авторами. Усі права застережені. Передруки
і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.